

HOLMI

II. évfolyam 12. szám

1990. december

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Máttyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat)

Szerkesztőbizottság: Eörsi István, Fodor Géza, Goncz Árpád, Kenedi János,
Kocsis Zoltán (zene), Lakatos András, Ludassy Mária (filozófia), Mándy Iván,
Megyesi Gusztáv (publicisztika), Pető Iván (történelem), Petri György,
Tar Sándor, **Vági Gábor** (szociológia), Várady Szabolcs (vers), Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Kornyei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Vas István:* Búcsúszó • 1335
Takács Zsuzsa: Ot vers
Átváltozás • 1335
A nem-levők és mégis
meghívtak • 1336
Nos, hát hazajöttem • 1336
Írd meg a verset! • 1337
Föl, álomra • 1337
Bíró Dániel: Gedő Ilka Vajda Lajos-írásáról • 1338
Mándy Stefánia: Gedő Ilka esszéjének
előtörténetéhez • 1339
Reflexiók, 1954. november • 1340
Gedő Ilka: Vajda Lajosról • 1343
Végh János: Késő gótikus szárnyasoltárokról • 1354
Dragan Dumitrov: Üzenet analfabétákhoz • 1364
Az írás néhány problémája
(*Bozsik Péter fordításai*) • 1364
Bozsik Péter: Fordítás közben
Ideghúron • 1367
(...) érzem magam • 1367
Forgács Zsuzsa: Hét nő New Yorkban • 1368
Umberto Eco: Irracionalizmus tegnap és ma
(*Barna Imre fordítása*) • 1379
Szilágyi Andor: Rongyok alatt, tollakon • 1387
Pacskovszki Zolt: Fagy • 1390
Kurdi Imre: Tervek, sírbeszéd • 1395
Sz. Z.-változat • 1396

- Megyesi Guszláv:* **Lehet-e győzni?** • 1396
Heller Agnes: **Kelet-Európa „dicsőséges forradalmai”**
(Nóvé Béla fordítása) • 1399
Fodor András: **Tudósítás egy konferenciáról** • 1414
Eligazítás a belvárosban • 1415
Kocziszkó Éva: **Antik és modern: az Antigone-
 értelmezés típusai** • 1416

FIGYELŐ

- Kocziszkó Éva:* **George Steiner: Örök Antigone** • 1429
Rászlái Tibor: **A surrogó denevér halhatatlansága**
*(Arisztotelész: Lélekfilozófiai
 írások)* • 1433
Boldizsár Ildikó: **A szív memóriája (Gabriel García
 Márquez: Szerelem a kolera
 idején)** • 1438
Antal István: **Álmaink hosszú nyaka (Jorge Luis
 Borges: Képzelt lények
 könyve)** • 1442
Babarczy Eszter: **Az ismeretlen történet (Szilágyi
 Andor: A világtalan szemtanú)** • 1443
Hajdú Gergely: **Ötödik nekifutás (Ágh István:
 Kidöntött fáink suttogása)** • 1445
Hahner Péter: **A vadkan Erymante és a burzsoá
 állam termőtalaja (Vadász Sándor:
 Emberek és eszmék a francia
 forradalomban)** • 1446
Radnóti Sándor: **A fosszíliaavadász (Richard E. Leakey:
 Megnyertem az életet)** • 1449
Szathmáry Eörs: **Evolúció bölcsészeknek (Steven Jay
 Gould: A panda hüvelykujja)** • 1450

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Rényi Gábor, a Novotrade Rt. vezérigazgatója
 Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
 Terjeszti a Magyar Posta és a Műveltség Nép Könyvterjesztő Vállalat
 Előfizethető Pécsi Júlia címen: 1136 Budapest, Rajk László u. 30. V. 2. Telefon: 1 295-371
 Előfizetési díj fél évre 250, egy évre 500 forint, külföldön \$ 25.00, illetve \$ 50.00
 A fényszedést az ARGOS Kft. végezte

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük
 ISSN 0865-2864

Vas István

BÚCSÚSZÓ

Nem engedted be magadhoz,
Habár óhajt vala téged,
Csakhogy tudtad, nem olyat hoz,
Mire még lehessen igényed.

Mert minek ott a fölösleg,
Ahol úgysincs semmire szükség?
Ne tekints rá vissza! Követhet,
Mikor elnyeri ő is a vesztét,

S indul vaksin te nyomodba,
Hogy kételkedve odataláljon,
Ahol őt is tán befogadja
Egy iskola, túl a határon.

Takács Zsuzsa

ÖT VERS

Átváltozás

Hirtelen fölébresz az éjjel közepén,
fejed mellett a hófehér lepedőn
megdermedt, fekete bogarat látsz,

figyel rád. Lesöpröd a párnával, és keresni
kezded a padlón, *szarvasbogár volt,*
reméled; közben a villanyfényre benyit,

akit szeretsz. *Baj van?* kérdezi.
Csak onnan tudod, hogy képzelődtél,
hogy nem borzadsz annyira, mint tennéd,

ha nem álmodtad volna. *Nem, semmi,* válaszolsz.
Igen, tudod, hogy baj van. Aki nemrég még
párnádon feküdt, most az figyel feketén, mereven.

A nem-levők és mégis meghívottak

Szinte körülülük a nem-levők
és mégis meghívottak a széles ágyat,
ahol alszom. Élénken

válaszolok a faggatásaikra, akárha egy
vidám társaság közepén forgolódnék.
És a könnyű italok hatására

szemérmességemet levetkőzve elmondom
nekik utolsó éjszakánkat.
Miután Páris gróf elköszönt,

a reménytelen esőben lementem eléd,
édes Montague.
Ölelkezésünk, akár az eső, vak volt és szomorú.

Nos, hát hazajöttem

Nos, hát hazajöttem. Ha hittem volna
érzelmeiben, bizakodásra nincs ok.
A vak is tudhatja, láthatja a süket,

hallhatja szívem. És e három
nyomorúság elég is egyszerre.
Tágra nyílt szemmel figyelt

a süket, míg beszéltem veled.
Jó, hogy nem engedelmeskedik
varázslóinak az éjszaka,

nem fehérül ki, nem enyhül, kése
hegyére tűzi az ilyenkor szokásos
csillagokat és összevagdossa lassan.

Írd meg a verset!

Írd meg a verset és menekülj!
Mint a gyújtóbombát, hajítsd el,
keményen, messzire!

Milyen könnyű volt a futás azelőtt!
Most már szívesen itt maradnék.
Melegség! csupa vér! És van-e szebb

a bársonypataknál? Vágytam-e valaha másra?
Ha magamba nézek, mondhatom, soha!
E dús patakzás, mint odadobott, királyi

palást, nem meri fölemelni senki.
Végre nem kilépni, elsüllyedni benne,
keményen, messzire!

Föl, álmra

A tőled született versek sorát
itt megszakítom. Az altató hatott.
Föl, álmra! Álom-nélküliségre inkább!

hiszen éjszaka van. Holnap is leszel,
jöllehet nem nekem. Ámbár, ne tegyék úgy,
mintha azt hinném, *lehetsz*, nélkülöm.

Könyörögj, hogy emlékezzek rád.
Ki is volt, Úristen, melyik?
A véremen hullámozott, mint egy

operetten át. Föl, álmra!
Álom-nélküliségre inkább. Engedjük
jágni-kelni az agyunkba költözöttet!

GEDŐ ILKA VAJDA LAJOS-ÍRÁSÁRÓL

Gedő Ilka festőművész (1921–1985) huszonnyolc éves korában abbahagyta a festést és a rajzolást, hogy azután csak tizen-nyolc év múlva folytassa a munkát. Életének e fordulatáról mint tényről tudunk, okaira csak következtethetünk. Szakítása választott hivatásával – életének súlyos eseménye. Férje, Bíró Endre említést tesz kézíratos emlékezésében egy közelebbről meg nem határozott személyes okról, amely most már valószínűleg örökre üsz-tázatlan marad. A másik ok, mely a távo-labb álló számára is látható, a fordulat évével kialakult új helyzetben keresendő.

A véletlen úgy hozta, hogy 1947–1948-ban módja nyílt Gedő Ilkának a budai Ganz-gyár egyik műhelyében modell után rajzolni – így jött létre a fekete, vörös és fehér krétával készült, izgalmasan kavargó tanulmánysorozat. Lett azonban e munkának egy másik, nem várt, szeren-csédén következménye is. Gedő Ilka ba-ráti körének tagjai (az Európai Iskolához tartozó művészek) a kor hivatalos művé-szetével kötött kompromisszum jelét vél-ték fölfedezni e tárgyválasztásban, nem akarván tudomásul venni azt, ami szá-munkra, visszatekintve (többek között a Kállai Ernővel való levélváltásából) nyil-vánvaló: Gedő Ilkát kezdettől fogva szen-vedélyesen foglalkoztatta a tárgyi világról, az ábrázolásról való lemondás vagy nem le-mondás kérdése, s bármilyen lehetőséget hajlandó volt megragadni, ha módja nyí-lott új látványvilág megismerésére.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a két-szeres izoláció – a modern művészet izo-lálódása a magyar szellemi életben és saját izolálódása a modern művészek körén belül – ez volt az egyik oka annak, hogy hosszú időre abbahagyta a mun-kát.

A történetnek van, hála istennek, még-is van, folytatása. A Gedő Ilkával egy irányhoz, egy körhöz tartozó művészek, saját maguknak dolgozva, egymást támo-gatva vészelték át ezeket az éveket, s Gedő Ilkának is lett támasza a vele egy módon gondolkodók, vele egy módon tevékeny-kedők körében. – A szombathelyi *Életünk* tavaly őszi Szabó Lajos-emlékszámból bárki megismerheti e kör történetének a legfontosabb adatait, és valamiféle képet alkothat az ott folyó munkáról. Mint a magyar szellemi élet több más vidékén, úgy itt is az történt, hogy az 1945 és 48 között felszabadult és összeadódva meg-sokszorozódott energiák most, az új hely-zetben megint külön-külön, egymásról alig tudó körökben működtek tovább. A Szabó Lajos körül létrejött baráti és mun-katársi kör egyik főladatának tekintette Vajda Lajos szellemi hagyatékának meg-őrzését és földolgozását. A Vajda-viták egyikének írásos emléke az itt közölt – 1954 őszén keletkezett – tanulmány. Vé-leményünk szerint alkalmas lehet arra, hogy rekonstruáljuk: milyen elméleti kérdések foglalkoztatták Gedő Ilkát a hosszú hallgatás éveiben.

Mándy Stefánia

GEDŐ ILKA ESSZÉJÉNEK ELŐTÖRTÉNETÉHEZ

„... kissé érthetetlen ma már számomra a »rottenbilleri időkéből« – talán 1954-ben – keltetett levele Mándy Stefániának, aki Vajda-»ügyben« provokált minket: Vajda Júliát, Jakovitsot és engem. Lehet, hogy bennem akkoriban valamiféle szellemi krízis következében lelassult az érdeklődés mindenki felé, és így talán Vajda felé is – átmenetileg, és nem tarthatom semmiképpen véletlennek, hogy M. S. »provokációja« alaposan feltárazhatott minket, mert szinte egy időben kezdett halni a Rottenbiller utca 1. »művészlakóira« Vajda szelleme, és nálam teljesen tudatosan, Szabó Lajos ösztönzésére, rajzi metodikája is.”

(Bálint Endre: ÉLETRAJZI
TÖRMELEKEK, 309. o.)

1954 őszén egy az idő tájt jellemző, de nem kiemelkedő műterem látogatása után konkretizáltam – eredetileg csakis a magam számára – az alábbi gondolatmenetet. Úgy adódott, hogy röviddel rá végignézhettünk egy egész sor, mappákban őrzött Vajda Lajos-képet a Rottenbiller utcai „műterem”-lakásban. Ez adta az apropót írásom ottani felolvasására.

Eszembe sem jutott, hogy különösebb hatása lesz. Egy-két levélváltás után a hevesnek induló vita megszakadt. De akkori, részben vázlatos, részben kategorikus „provokációm” csakugyan több irányban bizonyult produktívnak.

A legmeglepőbb reakció éppen Gedő Ilka itt olvasható, sajátosan motivált, hirtelenében kibontott nagyszerű esszéje volt. A szembeszegülés és az egyetértés olyan ötvözetben és messze terjedő vetületekben jelenik meg itt, amelyeket az én írásom zömében egyáltalában nem intendált. Vagyis: egy adott történelmi pillanatra utaló hazai képzőművészeti helyzetrajz részemről kiélezett expozíciója Gedő Ilkát annak az egész hatalmas művészeti és irodalmi hagyományvilágnak szuggesztív mozgósítására készítette (egy részt az ősművészet, gótika, Grünewald, Greco, Van Gogh, Cézanne, Klee stb., másrészt Ady, Rilke, Kafka, Dosztojevsz-kij stb.), amely – a bibliai világgéppel együtt – éppen a mi korunkban annyira elevenen közös volt, hogy az esszé lényege, minden értékelésével magától értetődően nagy rezonanciára talált bennem s valamennyiünkben.

REFLEXIÓK, 1954. NOVEMBER

Mérlegre tettem az elmúlt évekből származó műtermi emlékeimet, és noha sok mindent nem láttam, mégis sikerült talán annyi áttekintést szereznem erről a bonyolult, sokrétű antikatakomba-művészetről, hogy bizonyos távlatot és levegőt kapjak az egész művészeti helyzet áttekintéséhez. Annyit mindenesetre előre szeretnék bocsátani, hogy amit itt elmondok, a magam szubjektív, félnyers, félig komponált élményfragmentumai, hirtelenében összefogott reflexiói egy még teljesen át nem járt dzsungelről, ahol egyszer nagyon is otthon, máskor inkább feszengve, nem otthon érzem magam. Ennek a kettős, diszharmonikus és ugyanakkor mégis annyira izgalmas és gazdag alapélményemnek a taglalásával foglalkozom itt, erőt, forrásokat, kiinduló támpontokat merítve Lajossal és Bélával folytatott beszélgetéseinkből és azokból a közös forrásokból, amelyekhez rajtuk keresztül jutottam közelebb. (Utólag még azt megjegyezve, hogy itt főképpen a dialogikus gondolkodókra – Ebner, Rosenzweig, Buber – céloztam.)*

Antikatakomba-művészetnek nevezem mai művészetünket azért, mert katakomba-művészetten olyan stílussteremtő művészetet értek, amely egy közös katakombában, egy problémaközösség összeforrottságában érleli ki a következő századok ábrázoló nyelvének alapsajátságait. A mai művészetre ez nem jellemző, noha formabontó erőfeszítéseivel jelentős lépést tett afelé, hogy megteremtse ennek előfeltételeit – de az előfeltételeknél meg is állt. Közös katakomba nincs, és semmi nem mutat arra, hogy a közös kor- és sorsnyomás megfelelő módon sűrítette és koncentrált volna az erőket, hogy megszületett volna az a nyelv, amellyel a művészet válaszol (mert az a dolga, hogy *válasszon és válaszoljon*), az a nyelv, amelyen kimondja a maga nemjét a nihilre, és az igent, amely folytatást ígér.

Kétségtelen, hogy a műtermekben rekedt mai magyar művészet közvetlen függvénye a világszerte virágzó stílusnak. Egyre nyilvánvalóbb, hogy az a stílushiány, amelyről annyi szó esett, bizonyos értelemben nem létezik, hogy igenis van egyetlen uralkodó *negatív stílus*, egy fél évszázad izmuskáoszából kiforrott és leszűrődött, többrejtű, de egyirányú formanyelv, és ennek jellemző jegyei pontosan leolvashatók bármelyik mai magyar avantgárd művész alkotásairól is. Ez az antistílus, ez az antinyelv, amelyet folytatni és stílussá érlelni csak akkor lehetne, ha a formabontó torekvések metszéspontjában kikristályosulna a pozitív forma. Ezt azonban csak egyetlen művész tudta megtenni: Vajda – s ő egyelőre követő és folytató nélkül maradt.

E negatív stílus legfőbb közös jegyeit szeretném megkeresni.

Az első a megszólíthatatlanság. E művek megszólíthatatlanok, mert ők sem szólítanak meg senkit. Nem keresik a második személyt. Csak lefelé ásnak az álmok, vágyak, ösztönök énvilága felé, ezért nem nyelvalkotók. Ezért nincs reális belső kontaktusuk egymással sem. Vagy nagyon is egymás szuggesztója alatt vannak, vagy süketen me-redeznek egymás mellett. Nincs törvényük, de nem is törvénykeresők. Mert a törvény a második személy. A stílus – a második személy. Az architektonika – második személy. Ahol ez nincs, ott a művészet képtelen lesz igazat mondani, mert amilyen mértékben

* A beszélgetések Szabó Lajossal és Tábor Bélával folytat.

nem arányból táplálkozunk, olyan mértékben hisztériából. Hiába ásunk lefelé, ha felfelé nem tudunk ásní. Egy mozgás, aminek nincs ellenmozgása, feszültség nélkül való. Az eredmény: enervált romantika, önmagába fulladó pszichoanalízis és céltalan konfesszió egy olyan világról, amely alapjában véve elzárkózik az igazi konfessziók elől. A problémák görcsbe merevednek, mert nem keresik fel a görcsoldó antipólusokat. Innen származnak a formák görcsei, azok a kényszermotívumok, amelyek minduntalan visszatérnek, anélkül hogy ritmizálják, tehát matematizált formastruktúrává tudnának oldódni. Vagy kiáltó megoldatlanságokkal találkozunk (arcábrázolás konzekvens kerülése, absztrakciók absztrahálása és ugyanakkor kényszeredett testcentrumúság), vagy rideg, minden spontán szuggesztivitást nélkülöző steril lesikáltsággal, ami az alapkérdések elfedését, hermetikus elzárását jelenti. Ez a racionalizáló konstruktivista tendencia önmagában jóval kevésbé őszinte a vallomásművészetnél is, mert nemcsak a szellemi alakítás erőfeszítéseiről mond le, hanem még a szubjektív feszültségeket is letagadja. A pozitív tendenciák ott lépnek fel, ahol a kettő: absztrakció és önvallomás valami hiteles, spontán lírával ötvözve, együtt jelenik meg.

Ez a művészet nem az alapkapsolatok helyreállításának útján jár. Nem kiegészítő mozgásokat végez, hanem egyre inkább öncsonkítást. Az egyik l'art pour l'art-ból menekülve egy másik l'art pour l'art-ba fut. Itt nyilvánvaló, hogy egyedül az esztétikum nem elég a stílusalkotáshoz. Esztétikum önmagában: szubjektív, csonka lét. Nemcsak hogy nincs benne nyelvmozzanat, hanem a nyelv egyenes megkerülése: monológ. Nyilvánvaló, hogy ha csak magamat keresem, magamat is elvesztem. Innen a mi művészetünkben az antihumánus. Az ösztönök indahálójába kapaszkodó művész nem vesz tudomást valódi gyökereiről. Ezzel az ösztönvilágból származó iránnyal szemben, vele párhuzamosan és vele összefüggően jelentkezik egy másik törekvés – az organikus természeti formák asszimilálása: növény-, kristály-, állatformációk. Ezeket a kompozíciókat is csak a lélek alvilága járja át, s így megmaradnak az antihumánus centrumtalan, tehát végeredményben anorganikus világában. Ez a menekülés a biológikumba a görcs másik metszete. Ilyen piktúrában nem lehet arcot festeni, csak grimaszt. Innen korunk maszkművészete, grimaszművészete.

Nietzsche azt írja: „*Mein Stil ist ein Tanz; ein Stil der Symmetrien aller Art und ein Überspringen und Verspotten dieser Symmetrien.*” („Az én stílusom tánc; a legkülönbözőbb szimmetriák stílusa, s ugyanakkor mindezeknek a szimmetriáknak átugrása és kigúnyolása.”) Ez a nyelvalkotás kettős mozdulata; nem lehet stílusalkotó az, aki e két mozdulat közül csak az egyiket végzi el.

Az itt érintett problémákra magamnak válaszul megpróbálok néhány rövid reflexiót fűzni annak az egyetlen művésznek oeuvre-jéhez, akinél a választ, a pozitív stílust, a művészet igényét fellelhetjük, és akiről a jövőben még oly sok mindent kell újabb és újabb nekifutásokkal elmondani.

Vajda Lajos az egyetlen mértéktartó művész. Ez adja hitelét. Mértéktartó a szó szoros értelmében: középben van.

Középben van először is létünk térségeiben: egyforma intenzitással járja az utat felfelé és lefelé. Önátvilágítás nem lehetséges másképpen, csak ha a fényforrást fentről merítem. Ebből következik Vajda nyelvalkotó karaktere. Törvényt követ, következtetésképpen törvényt alkot. Ebből következik stílusalkotó architektonikája.

Középben van az időben is: az ő művészete azért épül stílussá, mert nemcsak múltra emlékszik, hanem jövőre is, és ugyanakkor egész művészi léte az égetően

aktuális problémákban feszülő legjelentősebb jelenlét. Mert fentről világít, távlatai vannak önmagához, saját gyökereihez. Formálni tudja saját káoszát, gyógyítani tudja saját énjét, oldani tudja saját görcseit. És ezzel közös görcsöket old. Az ő vonalai ilyen kisimult görcsök. Analógiát érzek itt Leonardo vonalkultúrájával, akit Vajda talán nem szeretett, de akivel akarva, nem akarva összeköti a matematizált vonal sűrített dramatikája.

Középen van test és lélek között. Nem kerüli meg az arcot, és nem kerüli meg a szexust. A testet öltés legáttetszőbb rétegeit járjuk nála. Szemünk előtt ölt testet az ember, az érzés, a gondolat. Egyszer hűvös, mérlegelő taglalással (architektonikus művek), máskor a születésdráma mágikus energiáival (utolsó, fekete periódus) jeleníti meg a testté válás folyamatát.

De mindkét végetábrázolásnak szerkezete van. Itt is a közép művésze. A szerkezet a közép. A születésdráma és a felszínné hült forma között húzódik a struktúra szilárd rendje. Belül az izzó lávamac, és kívül a sziklák fagyformái, de középen a csont, a fém, a logosz. Bent a forrongó, emocionális nyersanyag, ennek lecsapódása, kikristályosodása létünk kötelező erőfeszítése: a forma etükuma, és végül a gerinc, amelyre ez felépül, az építő gondolat, a logosz szerkesztőereje.

Vajdával megtehetjük a testté válás útját, de megtehetjük az utat vissza is: amikor az emberből gondolat lesz, szellemi erő, alakító energia. A visszafolyamat: a test lebontása, epidermiszlehántás, felszínrobbantás. Ez a kettős mozgás az ő dinamikus mértéke.

Vajda Lajos az egyetlen művész, aki tudomásul veszi létünk összes rétegét, aki átvilágítja őket, megküzd velük. Tud a csontról, a húsról, a bőrrel, az arcról, tud az egész emberről, de nem ismeri a kocsonyát, a gipszet, a leszakadt részek bacchikus tükörtáncait. Ismeri a primitívek mágiáját, a participation mystique-et, de nem vonzzák az örület örvényei. Ismeri az önkifejezés erejét, de nem monologikus, struktúrát épít és nem konstrukciót. Vagyis belülről építkezik, nem kívülről. Nem kopírozza az arany-metszetet és az arányok többi metszetét, hanem fantasztikus türelemmel kivergödi magából művészetének törvényszerűségeit. Ez a vajdai vonalritmika: az a muzikális motívumharc, amelynek feszültségeiből művészetének külső és belső megkomponáltsága szövődik.

Vajda Lajos ily módon az egyetlen mai művész, aki előttünk számol és leszámol saját iszonyával, a mi iszonyunkkal, és tud választani az iszony és az iszony legyőzése között. Kuszködve fölébe emelkedik, mert ismeri a második személyt, ismeri azt, akihez szól, és szembesíti vele démonjait. Egy művész, akit megszólítottak a lét kérdései, aki megszólít minket, és most már a mi dolgunk, hogy válaszolni tudjunk – neki, magunknak.

Gedő Ilka

VAJDA LAJOSRÓL

Kedves S.!

Pár nappal azután, hogy Nálad jártam, megkaptam B.-étől írásodat, és B. az ő Neked írt válaszának egy másolatát is ideadta. Ennek a két írásnak többszöri egymással párhuzamos és egymásra merőleges átolvasása után nekigyürkőztem a megválaszolásnak – válaszom nemcsak Neked szól, hanem mindazoknak, akikkel az utóbbi években ezekről a kérdésekről beszéltem (vagy nem beszéltem). Mégis, elsősorban a Te írásodhoz kapcsolódik, mert a Vajda-képek nézése mellett ez volt az, ami sok és egymásba torlódó mondanivalóm megfogalmazni próbálására indított. Ha kicsit vagy nagyon bőbeszédű leszek, ez onnan van, hogy gondolataimat minden irányban követnem kell ahhoz, hogy megtaláljam bennük és köztük a légüres tereket. Sokszor persze inkább kérdésről lesz szó, mint válaszról.

Egy még teljesen át nem járt dzsungelről beszélsz bevezetésedben. Azt mondod, „*a sokrétegű antikatakomba-művészettel kapcsolatban alapélményed kettős, diszharmonikus*”. Él-ményednek erről a *kettősségéről* a továbbiakban soha többé nincs szó. Már az első mondatban elszakadsz ettől a szubjektív hangtól. Elmondod az antikatakomba-művészet definícióját. Ezzel egyetérteni nem tudok, mert egyelőre azt gondolom, hogy ez a művészet nagyon is „*egy problémaközösség összeforrottságában érlel*” valamit. Ami ezután következik, ti. hogy ez a művészet „*nem mondja ki a maga nemjét a nihilre*”. Talán létezett ennél tisztábban hangzó *nem* – toldhatnám hozzá ahhoz, amit mondasz, hisz tudod, milyen keserves gyanakvással és ellenérzéssel prüszköltem sokszor az ún. „negatív stílus” ellen, de ez az írásod most segít még világosabban megfogalmazni azt, ami az utóbbi időben amúgy is egyre nyilvánvalóbb számomra, hogy mennyire „korunk” volt az, ami ellen prüszköltem, s a negatív stílusban mennyire az, hogy *nekünk nem lehet másképp*. Nevetséges lesz, amit mondok: *Úgy látszik, nem lehet másképp*. Csak nem tételezhetjük fel magunkról azt, hogy Kleenél, Picassónál, Mirónál érzékenyebbek, *becsületesebbek* vagyunk, ha úgy tetszik, nekünk van kapcsolatunk azzal a bizonyos „*második személlyel*”, és nekik nem volt. Bármilyen nevetségesen hangoznék is ez, olyan biztonsággal tudom, hogy Klee Van Goghnál egy árnyalattal sem tisztességtelenebb, mintha mindkét személy én lennék. Nem tréfából mondom ezt, hogy tisztességtelen, mert voltaképpen csak erről van szó; hogy azt látják-e, amiről vallomást tesznek, vagy pedig hazudnak. Ha az utóbbi igaz, akkor az emberiség szerkezete változott meg, olyan közösségekben élünk, ahol a művészek hazudnak, és akkor szükségszerűen mi is hazudunk, és nincs a világon semmi jelentősége annak, hogyan értékeljük Vajdát. Ha pedig az előbbi igaz, és erre visszafelé következtethetünk abból, hogy mi nem (mindig) hazudunk, akkor érdemes a Picasso-, Klee- stb. képeket jól megnézni, és *vallomásaikat* összefüggésbe hozni a körülöttünk levő világgal; s így bizonyosságot szerezni arról, hogy nem hazudtak, az emberiség szerkezete nem változott meg, hanem azonos azzal, amin belül akárhol és akármikor emberek éltek, és így akár a stílusok változása, akár a megváltás ugyanúgy lehetséges, mint egykor. (A megváltást egykor sem Homérosz vagy Leonardo hozta.) Ha az antikatakomba-művészet nagyjai hazudnak (sehol nem

mondod azt, hogy az epigonokról beszélsz), akkor Vajda is hazudott, s mindazok a *jelek, amelyek miatt úgy láthatjuk, hogy más, mint a többiek, csak megtévesztésünkre* vannak itt. Mert bármennyire igaz lenne is az, hogy ő hívőbb, mint a többiek (ennek egyik bizonyítéka lenne a múlt művészetének igenlése és feldolgozása), lehetetlenség az, hogy a Neander-völgyi ősemberek között egy fehér bőrű angol lord éljen (s még ez a hasonlat is túl gyenge, hiszen sehol sem fokozati különbségekről beszélsz, hanem „monológrol, csak lefelé ásásáról” stb.). Ha ezek a művészek nem mondják ki „a maguk nemjét a nihilre”, akkor ő sem – a többieknek, ha áttetszőtlenebbül is, tartalmazniuk kell azt, hogy ő „választott és válaszolt”; vagy fordítva: ő se lehet mentes teljesen – nem a többiek nihiligenlésétől (nihilművészettől) persze, hanem – attól a végzetszerűen megszabott módtól, ahogyan az ő választásuk és válaszuk történt és történik. Az antikatakomba-művészet helyére csak akkor léphet egy katakomba-művészet, ha hiszünk benne, s ennek előfeltétele az, hogy élünk még ti. olyan korban, amelyben a művészek nem hazudnak. – Mindezek ellenére egyet tudok érteni akkor, ha a nihil kifejezés helyébe azt tesszük, hogy nirvána. Így még az ősemler és angol lord kontrasztot is el tudom fogadni, mert a nirvána felé vezető útnak vannak fokozatai, amelyeken talán Vajda nagy messzeségben van a „többiektől”, de a hazugságnak, a nem művészetnek, a nem vallomásnak, a „monológnak” nincsenek fokozatai, ez valóban nihil.

A képzőművész, a festő nem Krisztus, aki megváltja a világot, hanem legfeljebb Grünewald (Golgotha-képe!), legmagasabb magaslatain is ábrázol. A negatív stílus is ezt teszi. Önkéntelenül el kell hinned a negatív stílus nagyjainak és kicsinyeinek, hogy manapság ilyen a szenvedés. (Én például tiltakoztam ellene, és így tiltakoztam ábrázolása ellen is.) Nagyon is katakombának érzem éppen ezt a közös szenvedést és ennek közös, negatív stílusjegyekkel rendelkező ábrázolását. Ez a művészet a *maga* nemjét a nihilre iszonyú erővel kimondhatja, ha így fogalmazod: nem mondja ki a nemet... No de hol van jogunk ezt a nemet kívánni tőle (ezt a nemet a mindenkori jelen pillanatig már megtörtént történések egésze mondja ki, és az a *nem* minden stílusban ott várakozik a maga örökkévalóságba nyúló türelmével az egészbe való elhelyezkedésére), s éppen ezért van írásodnak olyan hangulata, hogy olyan dolgok jutnak eszébe az embernek, mint az ott följebb Krisztussal.

A negatív stílus jellemzésénél elsőnek a megszólíthatatlanságról beszélsz. Én egyelőre csak azt tudom gondolni, hogy megszólíthatóság nélkül egyetlen Klee- vagy Bálint-kép sem születhetne meg. Ha a Picasso-képek közül akár csak azokra gondolok, amelyeket a legkevésbé tudok szeretni, haragra kell lobbannom arra a rovid, de határozott kijelentésemre, hogy nem keresik a második személyt. Az Ebner naplójából ismerős Du, vagy ugyanez Kafkánál, aki olyan kétségbeesetten kereste. (Lehetséges, hogy az időben ezzel párhuzamos képekben nincsen meg? Lehet, hogy olykor nem lelik, de mért vitatod el tőlük még a keresését is, mért beszélsz monológrol? Hiszen ezzel egyenesen a negatív stílus építőinek művész voltát vonod kétségbe. Egyébként ha ők csak lefelé ásnak, akkor az 1910-es évek óta már valóságos katakombát építettek, ti. hogy csak gödör készült volna ennél a tömördek ásásnál, az lehetetlen, ezt még a stílus kicsinyeinek vallomásai is bizonyítják. „És alattunk és felettünk és bennünk is”... ennek a korszaknak kérdőjelei meredeznek, és erről lehet verset írni [a. k. művészek], és káromkodva, durcásan szaladni előle [ezt teszem például én]. Céltalan konfesszióról beszélsz, enervált romantikáról.) A konfesszió szó a XX. század dal kapcsolatban kiejtve Kafka naplójának olvasása óta számomra feltétlenül éppen annak a „másiknak” megszólítását jelenti, méghozzá egy olyan szenvedésnek a kellős közepéből, ami éppen-

séggel a mi korunkban a leginkább létező, s ami legközelebb áll annak a szónak hangcsengéséhez, hogy katakombák, s egy Klee konfessziója nem hiszem, hogy célta-
lanabb, mint a világ kezdete óta bármelyik konfesszió, s úgy gondolom, hogy soha
még vallomásokat ilyen szomjúsággal nem áhítottak.

Mindezek ellenére a megszólíthatatlansággal valahol egyetértek; lehet, hogy a meg-
szólítás nem anyanyelvünkön történik, mert nem szülőföldünkön élünk. Anyanyelv-
nek olyan nyelvet hiszek, amelyiknek valamilyen és valamekkora metszetét mindenki
használja; minden életkor, társadalmi osztály, szellemi fok, vagyis a megszólítás vala-
hogyan és valamennyire mindenkit megszólít, és mindenki felel rá. Akárcsak Holbein
VIII. HENRIK KÉPMÁSA. A kép modelljétől és megrendelőjétől kezdve az akkori (és
mai) Anglia valamennyi polgáráig valamekkora részt mindenki ért: a gyerek az emberi
arcot, az udvar a király arcát, a királyok egy másik királyt, a szücs, az ezüstműves, az
ékszerész a legjobb minőségű ipari termékeket a képen ábrázolt ruhán, a XX. század
filmrendezője az akkori divatot, és senki sem téved, mert részként valamennyiük lát-
ványa és öröme benne foglaltatik a képben, míg e látvány és öröm mögött feltétlenül
ott lappang a kép egésze is, s ennek a festők, költők, filozófusok örülnek, kik a képen
az „*Alles Vergangliche ist nur ein Gleichnis*” valóságát élik, megkérdezve a részekre és az
egészre: Wessen Gleichnis? De az ő kérdésükben részként benne van a fent jelzett töb-
biek valamennyi kérdése, és feleletükben a többiek lappangó felelete. Végül is a kép
egyetemességében magában ennek a hiánytalan rezonanciának biztonsága. Egyelőre
nem tehetek mást, mint hogy az ilyen egyetemes megszólítást látom anyanyelvünkön
való megszólításnak. Ez a nyelv a megszólításrendszer egyik tengelye, a másik a szü-
lőföld, s minden mű ábrázolható ezen a koordináta-rendszeren. ORGAZ GRÓF TEME-
TÉSE: a háttérben Toledo, és az előtérben toledói polgárok, olyannyira hasonlatosan,
hogy nincs az anyagi és szellemi létezésnek olyan lény, *ki rájuk nem ismerne*. A házak,
kutyájuk, gyermekük, feleségük, szellemlények, angyalok, egészen az Úristenig, ki
őket éppen ilyen arcú polgárnak teremtette. Így hát nem csodálkozhatunk az ilyen
művek egyetemességén, amelyek az anyagi, történelmi és metafizikai létezésnek min-
den tényét igenlik, s így a fénykép- és divatrajzyszerű hasonlatosságtól a mennybeme-
netelig mindent ábrázolnak. Félelmetes és talányos az a kép, ami a képzőművészetről
megjelenik az ember előtt, ha egyidejűleg gondol az ORGAZ GRÓF TEMETÉSE-re és a
jelenre. A festészet időtlen időig élt egy fáraói-pápai-királyi stb. létközösségben, és
amilyen mértékben elpárolgott arról való tudásunk, minek is a hasonlatai voltakép-
pen ezek a fáraói stb. udvarok, s minél inkább kivetették ezek a művészetet magukból,
minél inkább közeledett az udvari festő Holbeintől László Fulöp felé, a történelmi fes-
tő Delacroix CHIOSI MÉSZÁRIÁS-ától a céllovölde harci ábrázolásai s a Feszty-körkép
felé, s az egyházi festő Michelangelótól Molnár C. Pálig, annál inkább lemondott az
igazi művészet a létezés minden rétegének hierarchikus ábrázolásáról. Mintha magá-
nak az egyetemességnek fogalma változott volna meg, mintha az Istenség kinyilatko-
zatta volna, hogy ezentúl már nem érvényes az „*Alles Vergangliche ist nur ein Gleichnis*”
(*und nur das Vergangliche ist ein Gleichnis*), hogy a mennybemenetel nem a földről tör-
ténik, az ORGAZ GRÓF TEMETÉSE-n látható polgártársak fönt leírni próbált „*minden*
rétegben érvényes hasonlatosságának” kellős közepéből, hanem magából az égből, mintha
megszűnt volna a Buddha-beszédekben található résznek érvényessége: „*Ebben a ház-
ban születtem, ehhez a családhoz tartoztam*” – egyszóval a lélekvándorlás értelme, s így egy-
ben a történelmi korok értelme.

Mindezek ellenére fennáll a kettős kétely: 1. Egy nem euklideszi geometrián belül

nem kereshető-e meg a negatív stílus képeinek helye? 2. Ez a nem euklideszi geometria *végso fokon* különbözik-e az euklideszitől (tehát az egyes festők életművébe atomizálódott stílus a mindenkori egységes stílustól, a XX. század gondviselése a mindenkortól). Mégsem tudok még elszakadni attól, hogy történt egy ilyen döntő változás, mintha a mulandó dolgok közül egyre szűkebb kört ábrázoltak volna (ábrázolás alatt mindig a létező dolgok, vagyis a mulandó dolgok hasonlatszerűségének bebizonyítását értve). Delacroix talán az utolsó, aki annak ellenére, hogy festő, megfest egy CHIOSI MÉSZÁRLÁS-t. Tájékp, csendélet! Cézanne képe: az almáriumon néhány alma, csésze, néhány tárgy válik méltóvá arra, hogy mulandóságot és örökkévalóságot összekapcsoljon, s ennek kettős értéke van: igenlő – lám, még néhány alma is méltó –, tagadó – Franciaország ma élő királya, az emberekben ma élő tudás a bibliai történekekről nem alkalmas. Emberábrázolás. Névtelen fiú piros mellényben, egy levélhordó. És önarcképek, melyek olyan igénnyel készültek, mint a fent emlegetett Grünewald-kép. A kérdés nem intézhető el egyszerűen azzal, hogy minden csendélet bibliai kép, bármennyire őszinte is ez az érzésünk. (Miért volt Greco olyan szerénytelen?) Így elkövetkezik az az idő, mikor a piros mellényes fiú és a heverő alma is túlságosan történelmi és egyházi festészet, mikor a tekintet megtörik, a szemek még nyitva vannak, de befelé tekintenek, az „öszönök, vágyak énvilága” felé.

„...nem az alaphkapcsolatok helyreállításának útján jár. – ...öncsonkítás.” Lemérték-e már, hogy ennek az utóbbinak az egyes festők, a művészet, a történelem üdvtörténetén belül mi a szerepe? Van-e jogunk, mértékünk ehhez a méréshez? Egészen biztosak vagyunk-e abban, hogy minden változás, amit hol szenvedve, hol gyonyörködve veszünk tudomásul, nem felületi változás-e, a Greco-féle megszólítás nemcsak egyik módja-e a megszólításnak? Erre a gyanakvásra egyelőre érzelmileg csak nemmel tudok felelni magamnak, de ha ez a *nem* szellemtörténetileg is igaz lenne, s a képzőművészet, saját pályájáról letérve, már régen a világűrben zuhan lefelé valahol: ha a történelemnek értelme van, úgy ez a történelem sem negatív (van iránya). „Mert hogy mi álmok jönek a halálban.” Képtelen vagyok magamnak feleletet adni arról, hogy vajon az izmusok feleletet adnak-e Hamletnek erre a kérdésére. Ha úgy válaszolok magamnak, hogy nem, és ennek megerősítésére eszembe jut, hogy hiszen az a tekintet sosem törik meg egészen, és minden programbeszédnek ellenére a való világ tárgyai minduntalan felütük fejüket, de anélkül, hogy a fent leírt módon mindenkinek mondanának valamit, s így szakadatlan vibrálásban vannak a Greco-féle realizmus és egy tárgyak nélküli félelemvilág irreális metafizikája között, akkor mindezt megcáfolja az a kérdés, vajon azok a halálban levő álmok nem éppenséggel ilyenek-e, tudniillik hogy nem ilyen szörványosan és transzformáltan hullanak-e be oda a tárgyak és történekek a Greco minden ízében ábrázolásra méltónak talált világából.

A „mi nem ábrázolunk, hanem alkotunk” stb. programbeszédet voltaképpen mintha inkább csak a futuristák és epigonok hangoztatták volna. Ezzel ellentétben Picasso 1923-ban a következőket írja: „A kubizmus nem különbözik semmilyen más festészeti iskolától. Ugyanazok az elvek és ugyanazok az elemek vonatkoznak valamennyire.” És 1935-ben „Nem létezik absztrakt művészet. Mindig ki kell indulni valamiből. Azután a realitásnak valamennyi nyomát eltüntethetjük”. És ugyanitt: „Figuratív és nem figuratív művészet sem létezik. Minden egy »alakzat« képeben jelenik meg előttünk. Még a metafizikában is az eszméket szimbolikus »alakzatok« segítségével fejezzük ki. Hát nem neveléséges alakzat nélküli festészetre gondolni?” – Léger (1935)... „Nem absztraktok, mivel valódi értékekből szerkesztettek; színekből és geometriai

formákból. Absztrakció nem létezik." Mondrian (1937): „A művészet nem a látott realitás megjelenési formájának kifejezése, sem pedig azé az életé, amelyet élünk, hanem az igazi realitásnak és az igazi életnek a megjelenése, amelyik definiálhatatlan, de a képzőművészetekben realizálható." Lehetséges lenne, hogy egyszerűen csak arról van szó, hogy egykor ez az „igazi realitás és igazi élet” egybeesett a realitással, amit látunk és amit élünk? – Klee (1902): „Olyan szeretnék lenni, mint az újszülött, semmit sem tudni Európáról, nem ismerni költőket és szokásokat... azután valami nagyon szerényet szeretnék tenni, kidolgozni egy apró motívumot, valamit, amit elbír a ceruzám, minden technika nélkül. Egyetlen kedvező pillanat elegendő, ez az apróság könnyedén és tömören a papíron van. Máris kész! Kicsi, de valóságos történet volt, és egy szép napon ilyen apró, de eredeti tetteknek a megisméllésével sikerül egy olyan munka, amire tényleg építhetek... Így napvilágra került egy kicsiny, vitathatatlanul személyes érték, megszületett egy stílus." Ezek a „kicsi, de eredeti tettek”, ez a stílussteremtés azokra is érvényes, akiket kevésbé szeretünk, mint Kleet, s az, hogy a XX. század ezekkel az apró tettekkel telve van, már önmagában is „egy problémaközösségben való összeforrottságot” bizonyít; hasonló sorsú egyes embereknek, igaz, hogy csak a gondviselés öklében való egybemarokoltóságát. Bizony úgy látszik, ilyen absztrakt valami a XX. század pozitív katakombastílusa, s ilyen absztrakt a templomépítészete; gót katedrálisok helyett sorskatedrálisok.

A modern képzőművészet görcsének lenne két metszete az ösztönvilágba és biológikumba való menekülés. Ha például a kelet-ázsiai művészet állat- és növénysszimbolikájára gondol az ember (ez Vajdával kapcsolatban nagyon kézenfekvő), szeme elé lép tolakodóan az az egekbe kiáltó különbség, ami egy ilyen, a mítoszok világához még közel álló, zárt, megszabott szimbólumrendszer és a mi tetszés szerint való szimbólumválasztásunk között van. (Éveken keresztül ijesztgettem magam ennek a különbségnek fájdalmával.) Ma lehetségesnek tűnik az, hogy éppen a negatívok biológikumba és ösztönvilágba való menekülése nem egyéb, mint annak bizonyítása, hogy a zárt, megszabott szimbólumrendszerek elveszése csupán fantom, mumus a korunkban élni nem akarók ijesztgetésére, s talán a fentiek hite a szimbólumok örök érvényességében olyan nagy, hogy vállalkoznak ezeknek saját személyiségükből való kimutatására, ki-ki a sajátjából, legmodernebb kémiai módszerekkel, nélkülözve nem művész embertársaik, felekezetük, államuk szellemi és anyagi megrendeléseit, rendelkezéseit, büntetéseit és bocsánatait. Lehet, hogy az ösztönvilágba és biológikumba menekülők „tettei” (l. Klee) a bolygók, melyek az elfelejtett nagy szimbólumrendszerek égitestei körül keringenek, s e bolygóknak pályája még pontosan le nem írható, mert centrumaikat, az égitesteket nem ismerjük eléggé.

Egyelőre lehetetlennek gondolom, hogy azok, akik körül a valóság zárt gömböt alkot, amelynek belsejében minden tárgy kristályosan élesen metsződik ki a túlvilágian tiszta világításban (s talán éppen leginkább Vajdánál), és akik egy ilyen vakítóan fényes térségben járnak körül lélegzetelállító szakadatlansággal a tárgyakat, ne vetnének igen erős, minduntalan velük együtt mozgó árnyékot, és talán ezt az ide-oda suhanó árnyékot látjuk mi menekülésnek (ösztönvilágba, biológikumba), mert nem látjuk a tárgyakat, amelyeket azok a B. szerint „mélyen járók” körüljárnak. Ezt Kleevel, Picassóval stb. kapcsolatban is gondolom, nemcsak Vajdával, és csak az epigonokra vonatkozólag tudom érvényesnek látni ezt a teljesen negatív hangsúlyt, amellyel Te ösztönvilágba való menekülésről beszélsz. De még ezekkel kapcsolatban is csak akkor, ha ösztönvilág alatt hazugságot, halandzsát, művészi stílusokkal való zsonglörködést vagy feltétlenül negatív ösztönöket, az utánzás, istentagadás stb. ösztönét értem. (És hol van az meg-

írva, hogy ezt értsem alatta, vagy akár a biológium alatt.) Ha pedig ösztönvilág alatt mégis negatív dolgokat értek, ha tényleg arról van szó, bűnről és nem álszeméremről, amelyek szégyell olyan polgárian naturalista és tekintélytisztelő lenni, *mint amilyen voltaképpen*, ösztönből – bűnözésről, és nem azért, hogy ne gondoljanak prűdnek, új- vagy régi-realista művésznek, akkor csak rajta. Akkor jobb helyre nem is lehet menekülni, akkor ez a menekülés erkölcsi kotelesség, és csak lélegzet-visszafojtva drukkolhatunk nekik, mint Mityának a KARAMAZOV-ban, hogy mi lesz a dologból, justizmord? – és milyen lesz Mitya további sorsa Szibériában?

Azt írod, hiába ásnak lefelé, ha felfelé nem tudunk ásni. Ezt a tehetetlenségünket nem vehetjük rossz néven magunktól, ha egy pillantást vetünk a felfelé ásás kifejezés nyomán bennünk mutatkozó képre. A Nietzsche-idézetről nem jelzed, hogy a két mozdulat közül „csak” melyiket végzik el: ha az elsőt, „a legkülönbözőbb szimmetriák stílusát” (ez nem csekélység) – éppen „átugrani” ne tudnánk? ha a másodikat, akkor pedig ott kell lennie annak, amit átugranak.

„Vajda a középben van.” 1. Felfelé és lefelé is jár. – Törvényt követ, így törvényt alkot. Végtelenül súlyos dolgot mondasz ezzel, s itt reménytelennek érzek minden ellenkezést, ha a törvénykövetésbe a bűnözést is beleérted, és azt, hogy Vajda a többiek bűneitől nem mentes (csak hogy vigyázat! a többiek kevesen vannak, mert legtöbbször csak megjártassák a bűnt). Talán nagyon sok munkával ki lehetne Vajdáról mutatni, miért tisztább az ő törvénykövetése, mint a többieké, de szigorúan megjelölve, hogy miért és hogy kik ezek a többiek. – 2. Középben az időben. Nagyon sokat kellene gondolkodnom azon, hogyan járta körül a maga vakítóan megvilágított térségén belül a tárgyakat, milyen volt ez a térség, a tárgyak, a körüljárás – és közben minduntalan látni az ide-oda suhanó árnyékot, amit mozgása közben vetett (élesen megvilágított szentendrei vagy ferencvárosi kerítések és házak között járva). A múlt művészetét igelenelte, fel is dolgozta, mint valami legszemélyesebb élményt, és ugyanezt az igenlést és munkát elvégezte a jövőről tudó látomásaival. – 3. Középben test és lélek között. (?) Ez remélhetőleg általában érvényes az emberi életre. „A testet öltés legáttetszőbb rétegeit járjuk nála.” Itt érezni, hogy Vajdáról van szó, egyszerűen az „áttetsző” kifejezés miatt. Minduntalan ezt az áttetszőséget látja maga előtt az ember, ha Vajda-képre gondol. Számomra is átvilágítottabbnak érződnek képei, mint sok más kép, és annak ellenére, hogy igen nagy bennem a kétely, hogy utóbbiakkal kapcsolatban nem én vagyok-e sok esetben áttetszőtlen, *mégis* hallgattam arra, hogy Vajdát jobban szeretem, mint a többieket, s ezt az érzésemet próbálom majd a továbbiakban „racionalizálni”. – 4. A szerkezet a közép... A logosz szerkesztőereje – a „csont, fém” kifejezés, a logosza csodásan rezonálnak, és a csontra és fémmre: halott és érckoporsó. Ez a két anyag, ha nem is természettudományos precíziséggel, az egyik a legkeményebb, a másik a legfényesebb; ahogy Vajda ezt a talán elátkozott korszakot ábrázolta, kemény, mint a halott csontváza, fénylő, mint képzeletünkben az idők kezdete óta eltemetettek halotti ingei fehérségének összessége. Csont-fém-logosz: értelem, érthető, szükségszerű tárgyak csontfehéren belefektetve a fémfényű levegőbe, egy örökkévalóság időtartamára. – Követhetjük nála a testté válás útját? – Vajdánál leginkább? – Így gondold? Mert amit még ezután írsz, hogy struktúrát épít, és nem konstrukciót, arra vall, hogy mind a többiek csak utóbbit teszik – sok gondolkodás után esetleg egyszer majd annyit el tudok fogadni, hogy a többiek struktúrája azt a fázist jelenti, mikor Ivan Karamazov Szmergyakovot félig öntudatlanul megbízza apja meggyilkolásával, Vajda pedig azt a

fázist, amikor Ivan a „Szmergyakovnál való harmadik és utolsó látogatás” után az öntudatnak és szenvedésnek egyre vajdaibb világitású északsarkvidékeire kerül. – „Az iszony legyőzését választotta”? A Vajda-képek higgadt, kijózanító egyszerűségéből kicsit olyasmit sejtethet az ember, hogy ő maga ezt a wagneri Niebelungliedbe illő szerepet elutasítaná, és testvériségéről szólna Kafkával, Rilkével – és iszonyú nagy baj, hogy nem kérdezhetjük meg tőle, hogy a ma élő festők közül kivel. Valamilyen mértékig minden kép az iszony legyőzése, azok is, amelyek az iszonyt ábrázolják, feltéve, hogy eljutottak egy valódi iszonyig (Kafka vagy Rilke halálfelelme), s nemcsak a múlt nagy stílusaitól, az újrealizmustól, a kritikusoktól, az ösztönvilágtól, a biológikumtól iszonyodnak. Vajda ezeket az iszonyokat hallatlan erővel győzte le, például a realizmustól való iszonyt. *Egyes önarcképei a legholbeinbb és grecóbb értelemben hűek.* – Az a hangsúly, amivel Te az iszony szót kiejted, engem menthetetlenül arra az iszonyra emlékeztet, aminek még Shakespeare sem választotta a legyőzését.

Ahhoz, hogy megpróbálhassam annak leírását, hogyan látom Vajdát, előbb meg kell közelítenem az ő modelljeit, abban az értelemben használva ezt a szót, ahogy az Cézanne vagy Van Gogh leveleiben található. Vajda modelljeit magamban régóta „bibliai tárgyaknak” nevezem, és ezeknek képe most írás közben szakadatlanul kísér. Ezeket a bibliai tárgyakat megtaláljuk, bármerre bocsátjuk útnak képzeletünket a térben vagy időben. Tényleges tárgyakra gondolok, földszintes, egyetlen ablakszeggel a világba kimeredő házra, amelyik nem épült semmiféle stílusban, néhány lécből összetákolt kerítésre, amelyik mögött hármikor és bárhol, valamilyen évszakban és napszakban kisgyerekek totyognak vagy ülnek a porban, és öt ujjukkal játszanak, a Van Gogh „magvetőjére”, Arles-ban, a XIX. században, Babilonban az ótestamentumi időkben és Egyiptomban még régebben, végül is ugyancsak minden stíluson, korának minden viseletén és cselekvésén túli állapotban az emberre, mikor egyedül van, akár az őskorban, akár XIV. Lajos udvarában, sírbatétele előtt halotti ruhába öltöztetésekor. Akár a múltakba gyötrődik vissza képzeletünk, akár a föld messzi és idegen részeire, megtaláljuk ezt a néhány tárgyat, fáraó korabeli és mai egyiptomi városok külvárosainak peremén, Köln és Bamberg határában a középkorban, Amszterdam szélein a XVII. században és Madrid peremén, miközben Velázquez IV. Fülöp udvarát festette. Mindig ott várakoztak a széleken és peremeken, ahol a történelem történései és stílusai véget érnek, és a történelmen és stíluson évszak és napszakokon túli nirvána kezdődik (az évszakokon túli fehér ég a Vajda-képeken, Vajda önarcképei). Ezek fölött a bibliai tárgyak fölött elduborgott az európai és nem európai művészeti stílusok gigantikus páncéltömegszaga, anélkül hogy ezek a tárgyak a legkisebb sérülést szenvedték volna. Türelmesen megvárták, amíg a fáraók-császárok és pápák piramisai, templomai és palotái kiszáradtak és összezsugorodtak, mint a férges gyümölcs héja, és kivetették magukból a művészetet, a paloták üres folyosóin a törött ablakokon befújó szél néhány száraz levelet gorgetett csak végig. Ezek onnan a város pereméről kerültek ide, a termekben sem öltöztettek már mázsányi súlyú csipkéből varrott ruhába apró hercegnőket; mikor a királyok polgári ruhát kezdtek hordani, és az üres dőmba hétköznapi délelőtt egy Franz K. nevű banktisztviselő lépett be, autóbuszon érkezett, hogy egy külföldi üzletfélnak megmutassa a dóm műemlékeit. A külföldi a megbeszélésre nem jött el... (Bővebb felvilágosítással B. G. szolgálhat.) – Szóval mindezt megvárták, és Van Gogh és Vajda újra felkeresték őket. Leginkább ők, bár sokan tettek valami hasonlót Millet-től az impresszionistákon keresztül a mikéremaszéptermészetetisábrá-

zoljuknemcsakamunkaversenyt-ekig. Mindezek, kik csak valami „ehhez hasonlót” tettek, elhozták a bibliai tárgyak közé a pápai stb. udvarokat, egy-kettő közülük a katedrálisok építőinek és megrendelőinek kultúrájából többet vagy kevesebbet (Renoir, Corot, Millet stb.), ezren és százezren a kis hercegnő udvari bohócának az ízlését vagy a Greco toledói házainak pincéjében szaladgáló patkányok ízlését (szovjet falusi csendéletek), vagy az ezek közötti hosszú lépcsősor valamelyik fokát.

Ezek a bibliai tárgyak megjelenhetnek I. Targyszerűen. a) „Barlangrajzok”. – A bibliai tárgyak egybeesnek az ORGAZ GRÓF TEMETÉSÉ-n látható egyetemességgel. Sematikusan: az egyetlen ablakú házacska nem a város peremén van, hanem azonos a kor építészetiével. Az elhagyatott rétségen füvet ropogtató kecske Szentendre határában maga az állattenyésztés, a kerítés mögött a homokban öt ujjával játszó gyerek: a kor kultúrélete. – b) Az egyiptomi frízeken lépdelő állatok és félmeztelen rabszolgák valóságábrázolás tekintetében egy Sztálinvárosban készült fotóriportnak felelnek meg – de ugyanakkor a Greco-féle mennybemenetel irracionálisának is, Ozirisz és Ízisz is ugyanígy lépdelnek a frízeken, és az állatok szent állatok.

2. Felszívódhatnak az egyetemes mítoszban, a bibliai témákban. Targyszerűségük (amelyik önálló témaként a realistáknál, impresszionistáknál újra megjelenik) résszé, díszítőmotívummá zsugorodhat össze. – A középkori és keleti egyházi festészetben és ezeknek továbbregéseiben Dürernél, Brueghelnél stb., ahol az a vallásos érzés, aminek otthont Van Gogh vagy Nagy Balogh vagy Vajda a bibliai tárgyakkal való kapcsolat révén talál az óvilági életben, nem az úgynevezett bibliai tárgyakhoz kapcsolódik, hanem a bibliai témákhoz, amelyeknek ábrázolásánál egész vallásrendszerek szimbólumtárháza áll rendelkezésre. Kimeríthetetlenül valóságosan, személyekkel és tárgyakká (testté) váltan ábrázolják az örökkévalóság peremén mozgó végső emberi lehetőségeket, a mítoszt magát ábrázolják, amelyre Van Goghot a napraforgó, szénakazal emlékeztette.

3. Felszívódhatnak (a reneszánsztól kezdve) az egyes festők maguk alkotta, az egyetemes mítosszal valamiképpen kapcsolódó mítoszában belül. – A bibliai tárgyak túlvilági világítása királyok palástjának világosságába, polgárok képmásainak arckifejezésébe költözik be. (Dürer, Holbein, Rembrandt, Cézanne.) Vajdánál újra targyszerűen jelennek meg a bibliai tárgyak, úgy, mint Egyiptomban vagy a crô-magnoni barlangrajzokon – *de mindattól roskadozva, ami azóta történt*: Hogy a stílusok fölöttük elviharzottak, úgy, hogy épek maradtak –

Hogy a nagy egyházi művészetekben annak kimondására, amihez Vajdának ezek a tárgyak szolgálnak szimbólumként, egész vallási rendszerek szentjei, egyházi ornamentikája állt rendelkezésre –

Hogy tanúi voltak mindannak, ami történt. Hogy így, tanúként mégiscsak ott voltak Brueghelnél vagy a szentképeken látható kis tájképben valahol, a háttérben, annak bizonyítékaként, hogy ezek a nem e világi történések szakadatlanul történnek itt Nürnbergben, mondjuk, s a mi mostani tárgyaink között. – Mindez végtelenül értékessé teszi őket. A targyszerű megjelenésükhöz való visszatérés már régóta tart, a grecó-delacroix-i lehetőségek megszűnése óta szakadatlanul. Mert a világ menthetetlenül ebből áll: világi és égi történelemszálakból és tárgyakból, melyek szimbólumai, lecsapódásai, kísérői, összekapcsolói a két elsőnek: s a csendélet- és tájképfestészet egész őserdejébe terebélyesedik körülöttünk a világi és égi történelem ábrázolásának megszűnése (vagy transzformálódása?) óta; és németalföldi csendéletektől a mai napig végtelen átmenetekkel mutatják az utat a világi és égi történelem jelképeként való felhasználá-

sától (Cézanne) az élet teljes értelmetlenségének bebizonyításáig (rózsacsokor Nina P. élmunkásnő asztalán). Vajda lehántja róluk mindazt, aminek a hozzájuk tapadására olyan nagy a kísértés ma is, s ami olyan sokszorosan és sokréteguen hozzájuk is tapadt: a rousseau-izmust, naturalizmust, szocializmust, meseszerűséget, díszletszerűséget, a primitív életformába való visszavágyódást, a nagy művészettörténeti stílusok tagadását, a történelem értelmének tagadását (azt hiszem, hogy ez egyik oka annak, amit Vajdáról írsz, hogy „áttetsző”), és ezért lehetséges számára a mi korunkban annyira sokértelmű jelentésüknek minden irányban való felhasználása. A sokértelmű jelentés: a legrégebbi múltra való visszamutatásuk, jel- és bizonyítékszerűségük, a múltnak a különböző korokkal való párhuzamosságára, rámutatásuk korunk építészeti stílusnélküliségére (a mindenkori stílusokon kívüli stílusú szentendrei házikóban vagyunk leginkább otthon), rámutatásuk szakadatlanul folyamatban levő eltűnésükkel (egészséges munkáslakások a föld valamennyi Szentendréjének házacskaí helyén) a jelen legégetőbb kérdéseire. Rámutatunk arra, hogy meg kell vizsgálnunk, minek a hasonlatai, mielőtt eltűnnek a föld színéről.

A minden irányban való felhasználás: múlttól, szülőföldtől, anyanyelvtől való búcsú, jövőbe kiáltott kérdés, a világ egész képzőművészetéről való tudásnak sokszor tárgyszerűen, földrajzilag és fényképileg igaz (J. ráismer a rajzokon egyes konkrét szentendrei házakra) jelenségekben való találkoztatása, menedék az izmusok fellegekben járásától és a naturalizmus vigasztalanságától – egyszóval annak a légkörnek megteremtése, amely nemcsak a Szophoklész-drámát jellemzi, hogy a mítoszok történései földrajzilag konkrét helyeken játszódnak le (*Oidipusz Kolónoszban*), nemcsak Hamletet, aki dán királyfi, és aki *Wittenbergából* tér haza, vagy Dosztojevszkijt, mikor Rogozsin Nasztaszja Filippovnáat *pétervári* lakásán gyilkolja meg, hanem Flaubert-t is (a konkrét Rouen a konkrét Yonville) és így tovább, Adyról, Rilkeről, Kafkáról nem is beszélve. Nem mintha sokat megtudnák Szentpétervár nevezetességeiről, de Rogozsinról sokkal többet tudok meg így – elsősorban: maradéktalanul elhiszem, hogy van. Ez fontos kiindulópont ahhoz, hogy azt is elhiggyem, hogy Miskin herceg szereti őt stb. Ugyanígy elhiszem Vajda házait, és ezért végig tudom követni azon a bizonyos ORGAZ GRÓF TEMETÉSÉVEL kapcsolatban emlegetett valamennyi hasonlatossági fokon. Vajda éjszakai ugyanattól fehérek, mint Dosztojevszkij éjszakái, és egyiküknek sem lehet a megszólítható voltát egyszerűen úgy magyarázni, hogy ők „megszólították a második személyt”, akít a többiek nem akartak a világért sem megszólítani; ezzel csak annyit mondtam, hogy zseniálisak. Nem szerénytelenség tovább kíváncsiskodni és megkérdezni, mi volt az ilyen zseniális emberek módszere? Vajda nem akart Homéroszabb lenni Homérosznál, megelégedett a konkrét Trójával, ahová az istenek időnként ellátogatnak az Olimposzról – a szobával, ahol Krisztust az emmausi ifjak vendégül látják, egy amszterdami polgári ház lépcsőjével és bejáratával, ahonnan egy izmos lábú angyal elszántan startol Rembrandt *AZ ANGYAL ELTŰNIK TÓBIÁS CSALÁDJÁNAK SZEME ELŐL* című képén az ég felé. Ugyanez a házuk küszöbéről utánabámulók számára szinte haragosnak látszó mozdulat látható a Vajda-képeken, ez a térbelileg még nagy közelség a házhoz és lakóihoz, akiknél látogatóban járt, és éppen ezért mindezeknek hátat fordító, fölfelé készülő mozdulatnak tökéletesen egyértelmű döbbenete az itt hagyottak számára, és a repülés kezdeti pillanatának az egész röpülést tartalmazó érhetősége. Azt hiszem, hogy azért olyan ezerszeresen elhíhető a Rembrandt-képen az angyal, mert olyan közel van azokhoz, akiknek hátat fordít, hogy ezek még kényelmesen elérnék

lábát, hogy visszatartsák, de a röplés kérlelhetetlen ténye úgy üti szíven őket, hogy nem teszik, amit tehetnének.

Látom azt, hogy Tahiti másképpen otthon Gauguin számára, mint Van Gogh számára Arles, mégse tudom olyan egyértelműleg Van Goghot választani kettőjük közül, mint régebben. Olyasmit sejtek, hogy a kettőjük közötti gyötrelmes barátság és ösztörcsapások (bekötött fülű önarckép) még ma is érvényesek, és nem tudom, hogy az az otthon, amit J. és a többiek valahol földrajzilag és szellemtörténetileg messzi helyeken keresnek és találnak, *lényegileg* különbözik-e a Van Gogh-félétől. Csak annyi biztos számomra, hogy a Gauguin-féle más, de nem ézerszeresen szükségszerű-e ez, és lehetséges-e még ma is, sőt pontosabban: *szabad-e még* felkeresni Szentendrét vagy Arles-t? A „többiek” valahogyan mindig Tahituba utaznak, egzotikumot keresnek, szárnyas, rózsaszín tengeri halakat, a műkénei öbölben tízezer évvel ezelőtt, túlvilági hangulatú utcákat Rómában, amelyeken mintha Julius Caesar, Chaplin és Einstein járnának karöltve, farsangkor, hajnalban. Milói Vénuszt a múzeum szobortermében hétköznapi délből, télen, nyakán egyetlen kockás sportsállal egy New York-i cégtől. Vadságaikban bő képet adnak korunk iszonyatáról: műveik annyira vallomások, hogy a vallomás időnként túlcsap rajtuk, úgy, hogy nem tudjuk, csodáljuk vagy sajnáljuk-e őket. Időnként azt gondolhatja az ember, hogy ez elől a forgatag elől csak a bibliai tárgyak nyújtanak menedéket, és mint ahogyan a Biblia ott várakozott önmagával való azonosságában a korszakok peremén, úgy várakozott Vajdára a város peremén Szentendre és Szentendre peremén egy-egy ház, arrafelé, ahol hiába, elkezdődnek a pilisi hegyek erdőrengetei, minden rousseau-izmusok ellenére. – (Talán nem is ellentmondás, hogy Vajdáról a bibliai tárgyakkal kapcsolatban hol mint menekülőről, szülőfalujában gyermekként megbújóról, hol mint világiakról való lemondóról van szó, hiszen talán a hit maga is ilyen egyidejűleg vagy egymásba átváltóan legnehezebb és legkönnyebb.) A „Gegenstandlose Kunst”-ban el akarják kerülni a tárgyak megszólítását, de ennek iszonyatos okai lehetnek, s úgy gondolom, Vajda ezekről az okokról nagyon sokat tudhatott, ha ilyen peremházakat ajándékozott meg szeretetével s nem romos amfiteátrumokat vagy világvárosaink valamelyikének Bauhaus-negyedét – esetleg az autórobogás sebességébe vagy a neonfények villódzásába „szublimálva” ezt a témát – lásd futuristák. Nincs az izmusoknak olyan örvénye és vadsága, amit Vajda ne értene (semmi emberi nem idegen tőle), de mindez elcsitul és megváltást talál a bibliai tárgyokban. Nekem ma úgy látszik, hogy ő a tárggyal való párbeszédben a legnemesebb módot találta meg, a bibliai tárgyakat, de úgy, hogy ezt a nevet megérdemlik, mert tartalmazzák az egész történelmet és az egész történelmenfelüliséget. Bármilyen sokrétegű is a velük való kapcsolata, és bármennyire nem mentes ő sem teljesen a többiek „egzotikumai”-tól, mégis időnként úgy tűnik számomra, hogy lényegében lemondott a XX. század kéjelgő kínlásáról. Mert vannak pillanatok, mikor azt, hogy valaki a fönt jelzett tombolást művészi szemléletében *részé* teszi, hogy a régi tengerek fantasztikus halainak színét, mozgását egy düledező kerítés egyik lécének kissé ferdebbre billentésébe áramoltatja át, a piramisokat egy házacska ablakának világba kimeredezésébe, a gótikus katedrálisokat egy csonka templomtoronyba, ahol talán már nem is harangoznak, az antik szobrok igézetét egyetlen kézbe, amelyik a fehér papíron, tériszonyát legyőzve, mintha a nirvánával lépne kapcsolatba, a tér és idő valamennyi pontjáról a XX. században egyidejűleg ránk meredő arcot egyetlen arcba, a sajátjába, s hogy mindezek fölé mindig egy olyan fehér eget borít, mely a nézőket elkövetkező és elmúlt életeikről való elgondolkodásra készíti, mindezt nem tudom

másnak látni, mint lemondásnak. Hogy ez a néhány bibliai tárgy képes arra, hogy magába részként befogadja egy mai emberben hullámzó és hínárszerűen szövevényes egész kép-és-kétségbeesés anyagot, csak ezeknek a tárgyaknak „edzettségét” mutatja. (A festő már, vagy nemsokára, olyan ablakon tekint ki az utcára, melynek minden szöge 90 fokos, s melyen elég friss levegő áramolhat be ahhoz, hogy nyolcvanéves koráig töretlen egészséggel építhesse a szocializmust, az üveg nem homályos sehol, s nem pótolták egy törött rekeszt sem vasárnapi színes újságmelléklettel; télen-nyáron látható kint a... – no de jól nevelt maradok. Biztosak vagytok-e abban, hogy Vajda nem ez elől a változás elől ment-e el olyan fiatalon, minden jövőre emlékezése ellenére?) Az egész világ tele van még Ferencvárosokkal és Szentendrékkel, és mégis a „tobbiek”, Klee, Picasso, Miro már régóta úgy tekintük, *mintha az, ami biztosan bekövetkezik, már bekövetkezett volna*, mintha derékszögű ablakokon kinézve nem látnának már semmit abból, amit Van Gogh, Nagy Balogh, Vajda szerettek, mintha máris csak az „ösztönök, vágyak énvilága” lenne az egyetlen szeretetre méltó, s így lesznek azok a műkénéi halak, sivatagban ácsorgó zsiráfok, nyakukban számtalan félig nyitott fiókkal, s még annyi más dolog, nem résszé, hanem egészé, a sárga zsiráf nyakának sárgasága nem az arles-i napraforgókat teszi még sárgábbá, az Harlequin sokértelmű örülsége nem egyik furcsán előrelépő s kissé elrajzolt ládába költözik be, a zsiráf zsiráf lesz, valódi sivatagban, s az örület örület. Mintha a stílusok elnevezése fordítva lenne érvényes, mintha Cézanne, Van Gogh lennének az absztraktok, csakhogy ők annyira hittek az „ösztönök, vágyak énvilágában”, hogy nem tartották szükségesnek ezt testté váltan ábrázolni, s a Nina P. asztalán álló virágban ugyancsak annyira hittek, hogy úgy talál-ták, minden alvilág és túlvilág belefér. Így próbálok megfogalmazni azt az élményt, hogy nekik mindig és egészen hisz az ember, s ugyanez az élmény Vajdával kapcsolatban is érvényes. Az örület felé rohan, szétmetélt arcokból, mint a filmvászonról a szembejövő vonat, mumusszerűen – nem kell megijedni, hiszen a hatéves gyerek, aki másodszor van moziban, már tudja, hogy nem gázol el. Kicsit így rohannak el felet-tünk az ún. „negatív stílus” képei, felénk dubörgő, egyre felnagyuló valóságuk túlro-han rajtunk, mint az a bizonyos vonat, mely a döntő pillanatban kilobban a vásznon.

Az is megesik, hogy nem tudom, bolcsességnek, sorsnak, véletlennek higgyem-e azt, ami Vajdával történt, és amit tett, pontosabban, hogy nincs-e egy olyan látópont, ahonnan nézve ők, a pogányabbul szenvedők a nehezebbik részt választották (náluk az a rész, ami Vajdánál az egész; Vajda fehér halotti ruhába öltözött egei részként ben-nünk is megtalálhatók). Olyasmit gondolok, hogy a ma felhalmozódott iszonyatos kép-és-kétségbeesés anyag csak egy-egy vagy talán egyetlen művészben tisztulhat olyan lemondásig, ahogy ez Vajdánál történt.

Mentes volt-e Vajda a problémáknak attól a görcsbe merevedésétől, amely alatt Te az „*ösztönvilágba és biológikumba menekülést*” érted? I. Biológikum. – A legszélső házakon is túli réteg „növényvilágát” a legvangoghíbb értelemben feldolgozta, persze nem XIX., hanem XX. századi módon. A Van Goghgal való rokonságnak egyik megnyil-vánulási módja az, hogy kapcsolata az izmusokkal nagyon hasonló V. G. az akkori iz-musokkal való kapcsolatához. Persze ennek az utóbbinak még egyes számban fogal-mazott elnevezése van, impresszionizmus, olyan különböző jelenségeket összekap-csolva, mint Monet és Renoir, kik talán jobban különböznek egymástól, mint a későbbi különböző izmusok képviselői. V. G. szerette az impresszionistákat, és tanult tőlük, de személyes sorsa lehetetlenné tette, hogy közéjük tartozónak tudja magát, ellenkező-leg, kötelezővé tette számára, hogy a múltnak egy személyesen választott metszetével

vegye fel a kapcsolatot (Delacroix, Millet stb.). Ugyanígy Vajda. 2. Ösztönvilág. – Itt nemcsak Vajda montázsai juthatnak eszünkbe, hanem az is, hogy a bibliai tárgyaknak nemcsak a *fent* emlegetett tárgyi jelenségmódját használta, hanem a szimbolikus módot is; egy olyan művészetnek vallásos szimbólumait, amelynek számára az isteni történések oly mértékben jelenvalóak, hogy nem az e világi tárgyak létezésének bizonyításával foglalkozik, hanem az isteni történések dicsóításával, magával a „Gleichnis”-szel. De nemigen festett egyházi képeket (erre csak azok képesek, akik Molnár C. Pál-osan nem vesznek tudomást arról, hogy az ilyen képek számára nincsenek házaink és templomaink), de az egyházi képeken szereplő jelek alkalmazásával hitet tett arról, hogy a bizánci-gótikus-Grünwald, vallásos tárgyú képek *jelentése* jelenvaló. Talán mementóként használja ezeket a jeleket – hogy olyasmi is volt, hogy ezeket a jeleket roskadásig tartalmazó képek közelségében vasárnap délelőttönként ott láthatatlán egy, a magyar–angol mérkőzésen a Népstadionban egy emberként pihegő tömeghez hasonlatos tömeget: hogy a jelek értelmét meg kell találni, s arra is emlékezz, hogy ma is érthetők. A bibliai tárgyak végsőig átdolgozott rendszere, összekapcsolva a bibliai témák világából ránk maradt jeleknek egy XX. századi ember személyén átszűr, végsőig feldolgozott rendszerével. Ennek a művészi erőfeszítésnek már távoli megsejtése is áhítatra és elgondolkodásra indítja a nézőket. De mintha ebben az áhítatos csendben egy lélekharang kicsit fátyolos hangját hallanánk, messziről, egy toronytető nélküli templomtoronyból. Mintha a kort, amelyben él, ugyanúgy időnek és térnek határán látná, mint a „város peremét”, amit felkeres, és itt, a világ végén, mint ahogyan az ember a halála előtti percekben visszaemlékszik egész életére, még egyszer összekapcsolná mindazt, ami volt, vagy ami ebből megmaradt, az e világból néhány tárgyat, amilyent a gyerekek rajzolnak, a túlvilágból néhány egyházi szimbólumot, ahogy ezek bárkinek megjelenhetnek álmában vagy napba nézéskor, csukott szemhéja mögött.

Végh János

KÉSŐ GÓTIKUS SZÁRNYASOLTÁROKRÓL

A szárnyasoltárokat a késő gótikus művészet talán legnagyobb és mindenképpen legjellemzőbb alkotásainak mondhatjuk. *Nagy-szerű*, azaz nem szükségszerűen nagy, de lenyűgöző, emelkedett, az őt magába záró templom épületének akár egészével is versenyre kelő, tehát a közönséges méretek által kifejezhetőnél sokkal többet érő nagysággal rendelkezik, olyannal, amelynek köszönhetően semmiképp sem téveszti el a hatást. Fő látnivalói, a középen látható szobrok – esetleg egy fatábla festett főalakjai – a nagyobb oltárokon, azaz egy népes és gazdag város rangosabb plébániájának főoltárán, egy királyi vagy püspöki pénzen állított remekművon magasabbak ugyan az életnagyságnál, de nem sokkal; még Veit Stoss krakkói főoltárán a haldokló Máriát

körülvevő apostolok is csak 250–280 centiméteresek, tehát nem haladják meg a valóságos ember kétszeresét, pedig őket már az óriások között szokás számon tartani. Méretük helyett jelentőségük növelése volt a cél, és ezt elsősorban az építménynek is nevezett keret szolgálja, amelyet a tartó feladat révén alapvetően az építészet határoz meg: nagy súlyt kell emelnie, akár az épületeknek, és a díszítőmotívumok is a korabeli építészet formakincséből származnak. Az építészet és a szobrászat együtteséhez társul a festészet is az oltárszárnyakon. A díszítések aprólékossága az ötvösművészetet, a hátterek ruta- vagy gránátalma mustrája a textilbevonatokat idézi, az egész építményt pedig ácsok és asztalosok állítják össze, hogy az iparművészet egyes ágazatai se hiányozzanak az egymás hatását szerencsésen erősítő részek komplex, ám nem heterogén együtteséből. Olyan ez, mintha onmagukban is nagyon kellemesen szóló hangokat együtt megszólaltatva valamilyen különösen erőteljes, telt zengést hoznánk létre.

Az aprólékos ornamentikával ékes, ezáltal hosszas, szeretetteljes gyönyörködésre csábító és ugyanakkor a gótikus kor igényeinek megfelelően nagy méretű templom szentélyét is hatásosan betöltő, a koeledő lábát monumentalitásával valósággal földbe gyökereztető jelenség egyetlen látogatót sem szokott közömbösen hagyni. A hatás persze leginkább ott tud kibontakozni, ahová annak idején tervezték. Egyes kivételes alkalmakkor, például Lőcse, Kassa vagy Szászsebes, illetőleg Krakkó, St. Wolfgang, Kefermarkt esetében a szinte mágikus kisugárzás olyan mértékben fokozódik, annyira felerősödik, hogy a látogatók többsége jobban emlékszik az oltárra, mint az azt befogadó templomra, amely pedig egy-egy városi főtér (illetőleg a két utóbbi példa esetében egy messze nyúló táj) lehangsúlyosabb épülete.

Nem véletlenül lehetett az együttműködők összeszámlálásakor a kor művészetének ilyen sok műfaját felsorolni. A szárnyasoltár olyan feladat volt, amelyik mindegyikük számára hálás tevékenységi területet nyújtott. Mindegyik művész úgy érezhette, hogy itt remekül kifejezheti képességeit, megvalósíthatja a szépségről, elegáns vagy erőteljes megoldásokról őrizgetett legbecsesebb álmokképeit. Ugyanúgy lehetőség nyílt a szobrásznak az oromzat vagy a dekoratív részletek mellékfiguráin a kicsiny méretekkal való játékra, mint nagy, esetleg életnagyságot túllépő főalakokon az erőteljes formák alkalmazására. A nyersanyag, a formákat évszázadokon keresztül jól megőrző, de ugyanakkor könnyen faragható hársfa valósággal kínálta a késő középkori művészek és közönségük számára egyaránt egyre becsesebb célkitűzésnek tűnő, hangsúlyosan élethű előadásmódot, de a gótikus formaérzés óhatatlanul életben tartott néhány dekoratív megoldást. A ruhák megmintázásánál például szinte kivétel nélkül konvencionális redőket figyelhetünk meg, amelyek nem a valóság tanulmányozásának akkorigan feltartóztatathatatlanságát erősödő vágyáról, hanem az előző generáció ornamentális értékű formákat kedvelő szemléletmódjának hatásáról tanúskodnak. Az életteljes megoldásokhoz való közelítés és ugyanakkor az azokkal szemben megőrzendő távolság szempontjából rendkívül lényeges, hogy a szobrok kifaragott állapotukban csak félkész árunak számítottak, ezután még be kellett festeni őket a kívánt tökéletesség érdekében. A festés valamennyire lágyabbá tette a részleteket, és feltétlenül csökkentette az egyszínű tomegnek nyilván az absztrakció felé mutató hatását. A színek azonban – részben talán amiatt, hogy nagyobb távolságból is jól érzékelhetők maradjanak – a megfelelő ruhadarabok vagy testrészek természetes színénél mindig valamivel erősebbek voltak, és az arany is nagyon gyakran villant fel köztük. Az összehatás végül is nem a naturalizmus netovábbja lett, mint némely spanyol barokk faszobor esetében, hanem inkább az emelkedettebb hangulatot megcélzó dekoratívítás felé tolódott el.

A festéket ecsettel hordták fel a faszobrokra, így már mindjárt át is léptünk a festészet területére. Itt lehet tehát említést tenni arról, hogy a fejlődés korábbi szakaszában a festett táblák döntő, gyakran kizárólagos jelentőséggel bírtak az oltárokon. A XV. század közepe után azonban ez a szerepük elhalványult, bár teljesen sohasem szűnt meg. A jeles művészek, gazdag városok által létrehozott, fontos szerepre – például a városi plébánia főoltárának – szánt példányok esetében azonban néhány kivételtől eltekintve szabállyá vált, hogy a főalakok szobor formában jelentek meg, a csak festett oltár másodlagos helyekre, mellékszentélyekbe, kápolnába, pillérek elé szorult. Ám ha a főhelyet a klasszikus példák esetében a szobrász alkotása foglalta is el, a szárnyakon a festőnek jutott több munka. A belső oldalukon ugyan néha domborművek voltak, de sokkal gyakrabban táblaképek, a külsőn pedig mindenképpen festmények. Amennyiben – bár ez ritkaság – az oltárhoz nemcsak két, de kétszer két pár szárnyat készítettek, akkor a külsőre már csak kép került, hiszen itt a deszkalap is vékonyabb.

A festő többféle előadásmód között válogathatott, az egyes legendajelenetek intim, életkép-hangulatú együtteseitől a passió állomásainak drámáin keresztül a nagy formátumú, az egész oltárszárnyat egyetlen alakkal betöltő összefogottabb kompozícióig. Természetesen a festő illetékességi körébe tartozott, legfeljebb a műhely kisebb tehetségű tagjainak a feladata volt a szent eseményeket megörökítő képeken kívül számos más munka is, amihez ecset forgatása volt szükséges, így az építészeti keretből adódó igen jelentős nyers felfelület festéssel vagy aranyozással való beborítása. (Az utóbbin a mai kor embere talán csodálkozik, de ne felejtjük el, hogy akkoriban a képek hátterén természetes volt, a festők mindennapos munkájának számított az arany háttér, amely nagyon vékony színarany lapocskák, az úgynevezett aranyfüst felragasztásával készült.) Minthogy a főoltár a polgári közösség legfontosabb presztízsvállalkozásainak egyike volt, ennek díszítésére nagyon sok aranyat is hajlandók voltak áldozni, és a sárga fém jól ismert nyújthatóságának, szétkalapálhatóságának köszönhetően aránylag kevés arany kellett sok négyzetcentiméterre. Az oromzat indarengetegét azonban, ahol a nagy magasság miatt az apróbb különbségek szabad szemmel már úgysem lettek volna megállapíthatók, általában így sem igazi, hanem csak „mosó”-arannyal tették ragyogóvá. Ez pedig mindössze ezüst, amelyre a csillogás érdekében könnyen megsárguló lakkot hordtak fel, hogy az arany illúziója létrejöjjön.

A szárnyasoltár nagyon megfelelt a kor egyik sajátos igényének, a díszítettségnek. A gótikus művészet egész fejlődését végigkíséri ez a törekvés, hiszen a legszigorúbb, a mai vasbeton épületekre emlékeztető szerkezeti logikával készült katedrálisok is mindenütt bőséges – persze nem buja – díszítés hordozói. Kőrácsok és mérművek, kúszó- és keresztvirágok, halhólyagmotívumok és vakárkádok csábítják pillantásunkat, és még a többtonnás kötömegekkel rendkívül fontos statikai szerepet betöltő fiatornyok is azért viselhetik méltón nevüket, mert lomha kőkolonc helyett ügyes tornyocskává vannak formálva. Ez a vágy alakította az oltárokat is elegáns sziluettjük jóvoltából a már messziről rápillantónak kecsessé, a közeledőnek az arany és az erőteljes színek ragyogása segítségével mutatóssá, a közvetlen közelből szemlélődőnek pedig elsősorban a képkereteken és az oromzaton szemébe ötlő, építészeti eredetű, de kicsiny méretük következtében megnyerő motívumok révén díszessé.

Minderre azért volt szükség, hogy a pompás alkotás minél eredményesebben tudja a mennyei gyönyörűség képzetét felkelteni. A templom végeredményben már maga is az Isten háza, azaz a mennyországnak az illető város lakossága által létrehozott, tehát tökéletlen, de mégis szeretetet, odafigyelést igénylő megfelelője, aktualizáló szóhasz-

nálattal azt is mondhatnánk: modellje. Ezért építették elpusztíthatatlan kőből, ezért készítették szinte a város minden lakóját befogadóan nagyra, és mindenképp ezért díszítették kőszobrokkal, színpompás üvegablakokkal, falfestményekkel, illetve az otthon használtaknál sokkal díszesebb berendezési tárgyakkal. Így aztán akármelyik városlakó elragadtatottan és büszkén gondolhatott templomára, jogosan tarthatta települése legszebb épületének, szellemi, sőt lelki középpontjának. Am az oltár az egész komplexum legfontosabb helye, a belső térben tartózkodók figyelmének, imáinak valószínű gyűjtőpontja, tehát mind méreténél, mind díszítettségénél fogva olyannak kellett lennie, amely képes ezt a szerepet betölteni, mind az érzelmeket, mind a gondolatokat magára összpontosítani. Ez a lenyűgöző megjelenésű, a névadó szentet megjelenítő (a primitívebb, babonásabb gondolkodásuk számára szinte megszemélyesítő) szobrot vagy képet méltón magába foglaló építmény adott illő keretet a misék megtartásához, amelyhez a liturgia előírásai szerint tulajdonképp elég lett volna az oltár kötőmbje a befelezett ereklyével. Nyilvánvaló, hogy mind a miséző pap, mind áhítatos közönsége elutasította volna az ilyen szertartást, vagy legfeljebb szükségmegoldásként fogadta volna el. Ne felejtjük el, hogy ez a kor a mienknél intenzívebben vágyott arra, hogy amit átél, az felejthetetlen látványként oltson testet szeme előtt, és ez fokozottan áll a legszentebbre, az istentiszteletekre.

Az oltár szárnyait kinyitva egy deszkából formázott nagyobb fajta doboz, egy valószínű szekrény tárul elénk – a szaknyelv oltárszekrénynek is nevezi –, amely a védőszent szobrát rejtő magában. A lezárható hely mindig a megbecsülés jelé, hiszen az értékes dolgokat elzárva vagy legalábbis elzárhatóan szokás tartani. A szobor előtt, mögött és fölött levő deszkák ezt a védelmet sugallják; legfőbb feladatuk persze az, hogy méltó környezetet biztosítsanak az oltár védőszentjét ábrázoló figurának. Ismerjük ezt az élményt az ékszereknél is, hiszen a pompás drágakő értékét – bár szikrázó szépségét akkor is kedvtelve szemlélnénk, ha csak ujjaink között forgathatjuk – még tovább fokozza, hogyha művészi foglalat veszi körül. Az esztek többségében egyébként mindjárt több szobrot is tettek a szekrénybe, a középső általában az Istenanya. Az ölében tartott kis Jézus isteni személy, akit megillet az első hely az Isten házában, és a védőszent így az ő jobbára, ha nem is központi, de ugyancsak előkelő helyre kerül.

Néhány oltár szekrényébe nem egymás mellett álló figurákat, hanem kis jeleneteket helyeztek, mint a Keresztre feszítés, Angyali üdvözet, Mária koronázása vagy halála stb. A kompozíció itt kivétel nélkül bonyolultabb, igényesebb, különösen ott, ahol még sok ember együttes megjelenítését is meg akarták oldani. A kortársak valószínűleg nagyon megcsodálták az ilyen oltárokat, de csak ritkán követték példájukat. A szárnyasoltár műfaja – úgy látszik – túlságosan konzervatív hajlandóságú volt, már ezt az újítást, a lehetőségeknek ezt az összbenyomást érintetlenül hagyó apró tágítását sem viselte el.

A szobrok nem mereven, de összeszedetten, mennyei ünnepélyességgel állnak az általában egyterű, ritkábban több kisebb fulkéből állónak kialakított szekrényükben. Mozdulatlanságuk a jobb alkotásokon – amelyek megbízhatóan közvetítik a kor igényeit számunkra – nem szigorú, inkább fenséges, annak a túlvilágnak a kifejezője, ahol nincs már idő, ennél fogva értelmetlenné válik a mozgás. Ezt mind a megrendelő, mind a közönség így érezhette, hiszen a késő gótika szobrászainak nem okozott volna gondot ezeknél sokkal elevenebb pózok ábrázolása sem. Általában egy ünnepélyes, az Isten országába illően nemes tartást figyelhetünk meg rajtuk, a Máriák kedvesen, esetleg hangsúlyozottan anyásan szorítják magukhoz a kis Jézust, a püspökök áldást osz-

tanak, a vértanúk attributumukat fogják. Ritkán néznek az előttük álló hívek felé, tekintetük inkább Istenre függesztettnek mondható, a vele való kapcsolattartást profanizálta volna valami egyértelmű érzelemnyilvánítás, amelyet pedig földibb rendeltetésű szobraikon olyan szívesen kíséreltek meg a kor fafaragói. Az arcokon áradó derű az üdvözültek alapélménye.

A szekrényfigurák minden irányból kifaragott, maximális plaszticitású szobrok. (Ez persze csak a néző felől látszik így, mert a szekrény feneke felé fordított hátsó harmaduk-negyedük soha sincs kidolgozva, sőt ezt a részüket leggyakrabban ki is vágják, hogy csökkentsék a fa vetemedésének, a szobor széttörésének a veszélyét.) Az így létrejött erőteljesebb hatás fontos az oltáron belüli összhang, a világosan érezhető fölé- és alárendelések érdekében. A mennyei fenségben, megdicsőült mozdulatlanságban megjelenő főalakok a legrangosabbak, ezt szolgálja a domborodás csak őket megillető mértéke. A jobbról-balról keretező, kitárt szárnyakon a védőszent életének, legendájának legfontosabb jelenetei látszanak, minthogy azonban ezek nem a mennyei gyönyörűséghez, hanem a küzdelmes földi léthez tartozó események, csupán másodrendűnek számítanak. Itt már a plaszticitás jelentősen csökken, ezek legfeljebb domborművek, mégpedig meglehetősen lapos domborművek lettek, nemegyszer mindössze festmények.

„Csupán” domborművek, „mindössze” festmények – furcsa kifejezések ezek a XX. századi néző szempontjából, aki nem tudja elképzelni, hogy miért lenne értékesebb, rangosabb egy szobor a domborműnél vagy a festménynél. Ma azonban az oltárt már műtárgyként szemléljük, egyes részeit művészi értékük szerint becsüljük, míg a középkori kiindulópont egészen más volt. Akkor még nem ismerték a minden előállítási költségtől független művészi érték fogalmát, a műalkotások becsét egyszerűen a felhasznált nyersanyag árával, illetőleg az elkészítéséhez szükséges munka mennyiségével mérték. Így lehetséges, hogy akkor a rendkívül drága nyersanyagból és aprólékos munkával készült ötvöstárgyak minden másnál becsesebbeknek számítottak, míg ma esetleg azt mondanánk, hogy bár az egyik költségesebb, a másik mégis szebb. Az egyaránt fából készült szobor és a dombormű között tehát a munkaigényesebb előbbi vitte el a pálmát. (A sima deszkára ecsettel felfestett képek természetesen még hátrább szorultak.) Jellemző, hogy az az Albrecht Dürer, aki ennek a szárnyasoltár-építő kornak nemcsak legnagyobb művésze, de elvi kérdéseken való töprengésre leginkább hajlamos, sőt művészetelméleti traktátus írására is vállalkozó alakja volt, milyen óvatosan, szinte félve nyilatkozik erről. Szélsőségesnek érzett, az átlagolvasókkal ellentétben mindössze a művészek és a leginkább beavatott, legjobb szemmel rendelkező műértők számára elfogadható gondolatként merte csak megkockáztatni, hogy a művek értéke inkább függ alkotójuk tehetségétől, mint a létrehozásukra fordított energia mennyiségétől.

A szárnyakat becsukva egészen más típusú képek tárultak a templom látogatója elé, mint amiket addig nézegethetett. Ezek külső képek, amelyek a szekrény mennyei gyönyörűségeket ígérő belsejének eltakarásakor váltak láthatóvá. A zárt szárnyakkal általában kevésbé ragyogó, például böjti időszakra illő képsort lehetett elővarázsolni. Ezt egyébként a témaválasztással is igyekeztek előmozdítani, ez volt az ide leginkább illő passiójelenetek természetes helye. Szívesen tették ide az Angyali üdvözlét két alakját, mégpedig nem is csak azért, mert az egyik szárnyon Szűz Mária, a másikon az angyal nyert természetesen helyet. Nagyobb szerepe volt ebben egyrészt annak, hogy az eseményt március 25-én ünnepelte az egyház, márpedig ez a nap mindig nagyböjt-

re esik, másrészt annak, hogy az itt ábrázolt pillanatban, a mennyei hírnöknek a Szűz-höz intézett szavai nyomán veszi kezdetét Jézus megváltó élete, melynek következménye a bűnös Ádám és Éva leszármazottai előtt bezárult mennyország kapuinak megnyílása, ezután válik elérhetővé az emberiség számára a szárnyak széttárásával felidézett gyönyörűség. Az oltár előtt imádkozó hívek nyilván azon is el-elgondolkodtak, hogy bár a nagybőjt elmúlásával ők majd mind részesülnek a szárnyasoltár aranyos ragyogásában, ám haláluk utáni sorsuk korántsem ilyen bizonyos. Az akkorra kilátásba helyezett, Isten színe látásából adódó boldogság, amelyet az oltárszekrény szépsége felidéz, csupán a bűn nélkül elhalálozóknak adatik meg, márpedig ki tudja, hány ilyen lesz közülük. Valószínű, hogy egyikük vagy másikuk ezen töprengve határozta el, hogy jobban ügyel a úzparancsolat valamelyikének betartására; az ehhez hasonló gondolatmenetek elindítása az oltárok igen-igen fontos funkciója volt. Ilyesféle megfontolások okozzák, hogy valóban nem tarthatjuk őket csak esztétikai hatások kifejezésére készült újkori műtárgyaknak.

A külső táblák tehát Jézus Krisztus szenvedésének voltak szentelve, itt nem lett volna helyénvaló a dicsőség és fenség színe, az arany. Ezeken a képeken ennek megfelelően sokkal hamarabb eltűnt az arany háttér, mint a belső oldalra helyezettokről. A konzervatív aranyalap hiánya a kék ég és a mind valósághűbb távlat megfestésére ösztönözte a mestereket, a passióképek általában modernebbek, mint azok, amelyek a másik oldalon vannak. Az is igaz, hogy éppen itt a bőjt hangulatnak megfelelően gyakran tartózkodnak az erőteljes színek, elegáns megoldások alkalmazásától. Még az is előfordul, hogy nem elég gondosan alapozzák a táblák külső oldalát, ez pedig azzal együtt, hogy a festmények a szárnyak kitérítésekor esetleg a nedves templomfal közvetlen közelébe kerülnek, az azóta eltelt hosszú idő múltán a színek elváltozását, esetleg lehullását eredményezte.

A kinyitott és becsukott oltár egészen más arcot öltött, de ezt még tovább lehetett fokozni egy újabb pár szárny beállításával. Ilyenkor a nyitott oltár szekrényében általában a védőszent látható, kétoldalt az életéből vett jelenetek helye volt, az első pár szárny behajtásakor – mondjuk – egy Szűz Mária-ciklus került a hívek szeme elé a neki szentelt ünnepek idejére, az oltár végleges becsukásakor következett a már említett Angyali üdvözlés vagy Krisztus szenvedése.

Ez a gazdagság már ritkaságszámba ment, az egykori Magyarországon készültek közül például egyetlenegy maradt ránk, a dúsgazdag Kassa nagyméretű főoltára; ugyanilyen típusú mű Grünwald isenheimeri oltára. Az azonban, hogy a mozgó szárnyakon kívül egy pár úgynevezett merev szárnyat is alkalmazzanak, meglehetősen gyakori, legimponálóbb példa rá a lőcsei oltaré. Ennek a megoldásnak egyaránt vannak statikai és esztétikai előnyei. A méternyi széles, esetleg több méter magas, a táblánál egy-két centiméter, a keretrészek annál is vastagabb oltárszárnyak kinyitása ugyancsak kimozdítja az egész építmény súlypontját. Alapos számítást igényel a tervező részéről, hogy fel ne billenjen, hiszen akkor a drága pénzen létrehozott remekmű darabokra törne. Ezt a veszélyt csökkentő jelentősen a merev szárnyak alkalmazása: ha a mozdulatlanul maradó tömeg nagyobb, a felbillenés lehetősége is kisebb. Ezzel a praktikus szemponton kívül még más előnyhöz is jutottak, hiszen a merev szárnyak garantálják, hogy az oltár sziluettje kinyitott vagy becsukott állapotban változatlan legyen. Olyan arányokat pedig nagyon nehéz a tervezőnek kitalálnia, amelyek egyformán szépek a szekrény normális szélességét látva, de akkor is, ha ennek kinyitásakor az egész hirtelen megduplázódott.

A szárnyasoltár legfontosabb részénél, a szekrénynél a látnivaló teljesen megváltozott a kinyitás és becsukás alkalmával. Volt azonban két változatlanul maradó rész is, az egyik lejjebb, a szekrény és az oltár középtétele között. A voltaképpeni oltár és a nála szinte mindig szélesebb oltárszekrény közötti átmenetet a felfelé lendületesen szélesedő „predella” biztosította, egy kisebb oltároknál alig kétarasznyi, nagyobbaknál a másfél méter magasságot is elérő sáv, amely újabb figurák szerepeltetésére nyújtott lehetőséget. Ezen vagy az áldó Krisztust szokták bemutatni a tizenkét apostol, illetőleg valamilyen más szempont szerint kiválasztott szentek társaságában (a formátum által megkövetelve félalakban), vagy Krisztus szenvedésére és halálára utaló ábrázolásokat helyeztek. A pap erre a halálban beteljesülő szenvedésre emlékezik mindennapi miséjén, logikus volt, hogy a predellát díszítő jelenet is erre utaljon. Gyakori ábrázolás itt a Veronika kendője, a halottként is élő, hiszen oldalsebe ellenére nyitott szemű Fájdalmak fia, néha a kiterített halott Krisztust, illetőleg a Sírátást szemlélhetjük. Előfordulnak még a Megváltó megtestesülésével kapcsolatos jelenetek, például a Királyok imádása, a világ hatalmasainak első hódolata az Isten újszülött fia előtt; a viszonylag széles formátum ehhez nagyon megfelelő ösztönzést adott. Nagy szerepe lehetett a széles formátumnak abban, hogy alkalmanként az Utolsó vacsorát is kifaragták itt; legszebb példáját a lőcsei főoltáron csodálhatjuk.

A predellára kivételes esetekben néha szereltek szárnyat, de az együttest felülről lezáró oromzat mindenképp érintetlenül maradt a szekrény esetleges kinyitásától és becsukásától. Az egyes építészeti tagok legfelső részének hirtelen mozgalmassá tétele nagyon fontos volt a gótikus művészet számára, ilyen módon kívánták ezeket felejtethetetlenül erőteljes hangsúllyal ellátni. Az oltár ennek segítségével mutat felfelé, mint a templom belső terét alapvetően meghatározó boltívek is, a „fent” pedig az emberiség történelem előtti időkre visszavezethető meggyőződése szerint az istenség lakóhelye. „Felfelé a szívekkel” – „Felemeltük az Úrhoz”, hangzik az oltárok előtt naponta többször is az akkor még latin nyelvű szent párbeszéd, és ezt a szavakban megfogalmazott igényt nagyszerűen teszi vizuálisan érzékelhetővé az építmény remekül kitalált formája.

Az égbe meredő tornyocskák erdeje szobrokat, szemünket mindig is leginkább vonzó emberi figurákat rejt. A „rejt” szó talán nem egészen helyénvaló, mivel ott, ahová egy szobor kerül, legtöbbször hirtelen megritkul az indák és fiatornyok szövete, az alak a sziluetthatás segítségével is láthatóbbá válik. A tornyocskák sem mindig sorakoznak olyan sűrűn, hogy bármit rejthessenek, gyakran csak körülvesznek, kereteznek. Ritkán hiányzik ezek közül a megfeszített Krisztus vagy a passióra tett más utalás, különösen akkor, hogyha a predellán nem lenne ezzel kapcsolatos célzás. Ezt a szoborcsoportot gondosan ki is emeli a tervező a rendelkezésre álló eszközök valamelyikével: mindig a középtengelybe helyezi, általában legfelülre, vagy ha így túl magasra, szinte kivehetetlen távolságba kerülne, akkor inkább a nézőhöz minél közelebbre. Feltette gyakran egy hangsúlyosabb baldachint látunk, ott esetleg az aranyozás is világosabb, csillogóbb, szembeötlőbb. Méltán tartották ezt különös jelentőségűnek, hiszen a szárnyak nyitásával és csukásával változhat a főnézet, de azt mindig szem előtt kellett tartani, kinek az érdeme az emberiség megváltása, kihez kell a templom látogatójának hálás és bűnbánó imáival fordulnia.

A feszület odahelyezése vagy a passióval kapcsolatos egyéb utalás szelvében elterjedt, de nem kivétel nélkül alkalmazott megoldás. Általánosabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy az oromzat a fontosnak érzett mellékhangsúlyok helye volt, az ol-

társzekerénybe helyezett szent szereplők által megütött akkordot gazdagító felhangoké. Ha a templom védőszentjének, esetleges másodvédőszentjének a figurája hatalmas méretben a szekrényt díszítette is, még számos mennyei lakóról lehetett vagy illet megemlékezni. Ilyen leggyakrabban az egyházmegye védőszentje, azaz a püspöki székesegyház névadója, az ország védőszentje (ez Magyarországon az Árpád-házi szent királyokat jelentette), a plébános keresztnéve, az alapításhoz legnagyobb pénzüsséggel hozzájárult donátor, esetleg az ő apja és anyja neve szerint illetékes szentek, mindnyájan az oltár előtt elhangzó kegyeletteljes megemlékezések gyakori szereplői. Ritkán, de még bibliai jelenetek is kerülhettek ide, mint az Angyali üdvözet vagy Mária látogatása Erzsébetnél, esetleg próféta mellszobrok az ószövetség képviselőitében. A figurák száma néha még az egy tucatot is eléri, mint például Lőcsén, ahol az apostolok teljes sorozata kapott helyet a fiatornyok között. (Ennek itt egyébként speciális okai voltak, idehelyezésükkel a templom előző főoltárának figuráit mentették meg, amikor annak szétszedésekor hontalanná váltak volna.)

Bármilyen érdekesek és az ikonográfiai program kikerekítése szempontjából nélkülözhetetlenül fontosak is ezek a szobrok, az oromzaton belül az építészeti formáké a vezetés. Tulajdonképpen egymás mellett emelkedő tornyok jelentik itt az „építéset”-et, de sokkal többről van szó, mint párhuzamosok monoton rendjéről. Általában három főbb torony van, ezeket veszi körül a belőlük kinövő vagy velük együtt induló, de a lépést tartani nem tudó kisebb csoportja, amelyek aztán egymással is össze vannak kötve. Vakárkádok, ablakba való mérművek bukkannak fel, az alacsonyabb tornyok tövétől a magasabbak csúcsának a közeléig ívelő, meglepően a barokk építészet volutáira emlékeztető „S” formák lendülnek, és a tornyok emeleteit jelző párkányok, a hegyüket hangsúlyozó keresztvirágok, a felső részükön kihajtó kúszóvirágok dekoratív ereje is páratlan. Eleven, szinte lüktető, közeledtünkör az aranyozás révén egy-egy éppen felcsillanó részlet fényét szemünkbe lövellő, de mégis az építészeti fogycelmét sugárzó világ ez, amely nem engedi el a néző figyelmét, sőt újabb és újabb kalandozásokra csábítja. Szinte az az érzésünk, hogy a nagy távolság miatt kicsinynek látszó tornyok erdeje van előttünk, ahová szívesen elindulnánk felfedező útra, de addig is, amíg magunk oda jutunk, hadd bolyongjon közöttük helyettünk legalább pillantásunk.

Azt persze rögtön érezzuk, hogy ezek közé mégsem lehet igazán elmenni. Az egyes formák ugyanis szinte hiánytalanul megtalálhatók a nagyméretű építészetben, de itt minden karcsúbb, törekenyebb, tehát a belőlük összeálló építmény is kevésbé masszív. Hiába, egy kőből felhúzóandó torony egészen más statikai szabályoknak van alávetve, mint a fából faragott, bár a nagy távolság és a mindent befedő aranyozás révén szinte elhiszük, hogy ugyanarról van szó. Ami ott labilitás, azaz hiba lenne, az itt különleges többletértéket nyer, légies kecsességnek hat. A lomha matéria elviselhetetlenül súlyos kötelékeitől, az e világi megkötöttségektől végre megszabadult, immár a mennyei Jeruzsálem megépítésére is alkalmassá vált architektúra mámoros víziója látszik testet ölteni. Jogosan gondolhatjuk, hogy a középkori néző ilyesféle szemmel nézte ezeket az oromzatokat, mert tudjuk, hogy az akkori felfogás szerint a túlvilág gyönyörűségeit egy minden képzeletet felülmúló szépségű palotába lépve veheti szemügyre a mennyország leendő lakója. Ezt bizonyítja például, hogy a Sankt Wolfgang-i oltáron Mária megkoronázásakor egy nem különösebben statikus, inkább barlangnak, mint teremnek tűnő, de gótikus boltozatokkal és fiatornyokkal bővelkedő mennyországban kerül sor. Ezt mutatja az is, hogy a kor festményein a mennyet mesés palotának szokták áb-

rázolni, mint a flamand nagymesterek, így Rogier van der Weyden vagy Hans Memling képein, ahol az Utolsó ítélet üdvözlőjei éppen ilyen csodaépítmény felé irányozzák boldog lépteiket.

Az építészeti formák természetesen az oltár egészen megtalálhatók, például a már elemzett szekrény keretezését és belső tagolását is szolgálják. Ez egyrészt előmozdítja a szobrok szemlélojének mennyországményét, másrészt abban segít, hogy az egész felületet minél inkább egységnek láthassuk. Ez olyan fokot ér el, hogy a felül vakárkádokkal és fiatornyokkal lezárt, középen baldachinos szobrokkal díszes szárnyasoltár szinte egy valódi épület benyomását kelti, vagy legalábbis egy valódi épület parafrázisának fogható fel. Egy gótikus székesegyház homlokzata is eszünkbe juthat az építészeti keretbe foglalt, különféle méretű baldachinos szobrok láttán, vagy akár egy keresztben kettévágott templom, hiszen az aranyos oltárszekrény inkább belső teret sugall. A homlokzatasszociációt viszont az erősítheti, hogy az egyenként is tiszteletet és gyönyörködést érdemlő figurák különböző léptékű csoportjai, az egyes szentek egymás mellett megjelenő alakjai különféle gondolati összefüggéseket ébresztettek a nézőkben, többféle program elmondására voltak alkalmasak. Azonban míg a klasszikus, kora gótikus katedrálisokon a figurák monumentális hangvételűek, igazi közösségi művek voltak, addig a középkor végén – egy székesegyház vagy plébánia főoltárától eltekintve – már csak egy-egy kisebb embercsoport, egy céh vagy egy tehetős donátor és ismerősei számára megszólaló gondolatokat hordoztak. Mindennapos volt az olyan szentek felléptetése, akiknek nevét az alapító vagy a céh atyamestere, esetleg házastársa viselte, akik a véletlenszerűséget viszik be az együttesbe, fellazítják a programot.

Ne felejtjük, hogy a szárnyasoltárok virágzásának az ideje a középkor alkonyával, vagy ahogy Huizinga híres könyvének címe eredetileg mondta, a középkor őszével esik egybe. Ez már egy pompás ízű, de teljesen megérett, így bármilyen változásra képtelen gyümölcs. Ez bizony nem egy virulens, erőteljesen fejlődő stílus művészete, hanem olyané, amelynek napjai meg vannak számlálva, amelynek nemsokára az Alpoktól északra is diadalmaskodó konkurensé, a reneszánsz irányzat a XV. század Itáliájában már remeknél remekebb alkotásokat hoz létre. A szárnyasoltár egyértelműen a kései – de nem túlrett – gótikának a terméke, ezzel magyarázhatók egyrészt azok a finom rímelések, egymást óvatosan, de félreérthetetlenül erősítő hatások, másrészt azok az itt-ott felbukkanó, fejlődésképtelenségről árulkodó attitűdök, amelyekről volt már szó az eddigi fejtegetések során. Ám ennek a késő gótikus Európának is csak egy részén virágzott, éspedig a közepén és egyes északi területeken. A kora reneszánsz Itáliában nem tudott elterjedni, bár Lombardia és Veneto bizonyos oltártípusain felismerhető, hogy északi ösztönzésnek köszönhatték létüket. Európa szorosabban vett nyugati részén, Franciaországban és a Németalföldön az egymásra csukható szárnyakkal ellátott oltár típusa létezett ugyan, de minthogy szinte kizárólag festmények díszítették, inkább triptichonnak mondható, mint a szó szoros értelmében szárnyasoltárnak. Igazából német művészet volt ez, jogosan mondta róla a kérdés alighanem legnagyobb szakértője, a nemzeti felsőbbrendűségtől, az értékek kisajátításának vágyától igazán érintetlen Walter Paatz heidelbergi tanár, hogy „*a késő gótikus szobrászat nyakékén az ékkő Németországban a szárnyasoltár*”. Az alapvető típusok itt alakultak ki, a legmarokásabb alkotásokat itteni templomok (illetőleg múzeumok) őrzik. Kisugárzásának nyomát ott látjuk, ahol a német civilizáció követendő példának számított, a skandináv és a balti országokban, továbbá Lengyel-, Cseh- és Magyarországon. Ezt a területet szoros kulturális és gazdasági szálak fűzték a német birodalomhoz, sok német élt itt

zárt közösségekben, a helyzet tehát igen alkalmas volt arra, hogy ez az annyira vonzó, a kor igényeinek annyira megfelelő oltártípus széltében elterjedjen.

Ez az eredetét tekintve német oltártípus azonban a mi számunkra is rendkívül fontos. Az akkori Magyarország egész területén ez volt a templomok legfontosabb ékessége, a festett és faragott dísz természetes hordozója. A ránk maradt példányok mindenesetre csak a peremvidégekről valók, a ma Ausztriához, Szlovákiához, Romániához tartozó hegyesebb, tehát a hadak útjának kevésbé kitett vidékekről, és ez a tény, továbbá az, hogy a valóban nagyrészt németek lakta Szepességben található – vagy onnan került múzeumba – az ismert oltároknak körülbelül a fele, azt sugalmazta, hogy a magyarságtól idegen művészet lett volna. Ez azonban bizonyosan nem így volt, mint-hogy nem is lehetett, hiszen a középkori művészet fejlődése nem ismeri az ilyen nemzetek szerinti elkülönüléseket. Ennél konkrétabb bizonyíték is áll azonban rendelkezésünkre. Van szórványemlékünk, szárnyasoltárból való töredékünk, amely olyan helyről került elő (Andocs, Keszthely), amely mélyen bent volt a tartós török megszállás zónájában. Az egykori források egyébként több oltárt is megemlítenek, közülük sokról az ismertetés elég részletes ahhoz, hogy világosan felismerjük, csak faszobrokkal ékes, szárnyakkal ellátott együttesek lehettek. Legyen elég itt az esztergomi székesegyház és a pannonhalmi apátsági templom leírásának említése.

Az egykori gazdagságnak – mint olyan sokszor a régi magyar művészet esetében – csak töredékei maradtak meg, szerencsés véletlenek összejátszásának ritka gyümölcsei. Még így is van köztük jó néhány pompás darab, a közvetlen bájt és a monumentalitást ritka képességgel társító kassai főoltárszobrok, a kissé fanyar kecsességű kisszebeniek, vagy Lőcsei Pál szépséget és szigorúságot egyesítő remeke városának főoltárán. (Ez az utóbbi egyébként Európa legmagasabb szárnyasoltára, keresztvirágjának csúcsa 18,60 centiméter magasan van.) De még a török háborúk során igazán eleget szenvedett Budán lakó vagy ide ellátogató érdeklődőnek is csodálatos szárnyasoltár-élményben lehet része, ha megtekinti a Nemzeti Galéria kiállításának megfelelő részét. Az egykori trónterembe lépve akár azt is érezhetjük, hogy Aladdin barlangjában vagyunk, hiszen nemigen van olyan pontja a térnek, ahonnan korbefordulva legalább négy-öt ne látszana közülük. A terem nemcsak finom félhomályával és az ebben remekül érvényesülő megvilágításokkal szolgálja jól a lebilincselő együttest, de hozzásegíti az oltárokat ahhoz is, hogy egymás hatását erősítsék. Ez pedig nagyon fontos, hiszen annak idején egy nagyobb késő középkori templomban szintén egész falanx volt belőlük. Itt persze már nem természetes életüket élik, a nyitogatás-csukogatás, a friss virág, a gyertyafény és a misemondás már hiányzik, de aki csak kicsit fogékony arra a varázusra, amit az eredeti műveknek az eredeti összefüggéseket felidéző elhelyezése ad, az nagyon sokra tudja becsülni a muzeológusok erőfeszítéseit, akik sok mindent meg tudnak tenni annak érdekében, hogy az alkotások ne csak a kipreparált kiállítási tárgyak kedélytelenségével jelenjenek meg szemünk előtt.

Dragan Dumitrov

ÜZENET ANALFABÉTÁKHOZ

Analfabéták! Ez az üzenet csak hozzátok szól!
 Jó nektek! Ti tudjátok, mi az: élni!
 Tudtok beszélni, láttok és hallotok.
 Sose tanultatok meg olvasni, mert ha megtanultok,
 csak mások hülyeségeit, ostobaságait és hazugságait
 fogjátok olvasni. Manapság mindent kinyomnak.
 Soha ne kényszerítsétek gyerekeiteket, hogy valamiféle
 verseket olvassanak föl, mert nektek így jó.
 Alapítsátok meg az analfabéták államát!
 Világ analfabétái, maradjatok írástudatlanok!
 Legjobb lesz, ha megtanuljátok gyűlölni a félműveltséget,
 és megtanultok őszinték lenni; semmi se jobb a
 nem tudás almájánál, és nincs rosszabb a tudás
 utáni szomjúságnál; minden árat százalékban mérnek:
 Statisztika a kenyérár is, éhségsszázalék, az ép ész
 szovjetjei; ha a gyerek sír, büntetésből
 a pincében fog aludni. Könyvek
 a pincében, könyvek a padláson.
 Ki olvassa őket?
 Hazudnak az újságok, hazudik a tévé, a rádió.
 Manapság senkinek sem szabad hinni.

AZ ÍRÁS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

kapok a bátyámtól írógépet/ biser* márkájút/ ezután gyöngyveretű sorokat fogok írni/
 kattogok a gépen/ kettyintek a gépen/ *Olimpija* nevű gépen kattogok/ Ki tudja lehet
 egy napon én is/ fölérek az irodalmi Olümposzra/ JELENTKEZEK/ bemegyek az író-
 szövetségbe kulturáltan és udvariasan/ kérdezem itt van-e ez és ez a személy/ mindenki
 hallgat/ hát jól van mondom/ én megyek vizionlátásra/ senki sem szól semmit/ kime-
 gyek/ én patriarchálisan lettem nevelve/ ÍRÁSAIM UTOLSÓ HULLÁMA/ ház város
 munka onkiszolgáló írószövetség/ éhség bűz/ azt mondtam akkor magamnak/ a ter-
 mészetről fogok írni/ a természet anyja a meleg és hideg vízű/ csermelyeknek melyek
 a hegyi ösvényeken folydogálnak/ az erdő magához vonzza az erdei embereket/ me-

* Gyöngy. (A ford.)

gyek a mókus után/ egyedül maradok a zöld levelekkel/ minden halálosan átmeneti hitvány/ madár madárfiókák természetes kenyér/ aranyfelhők pedig nincs is ős/ a természet zenéje erdei virág/ természetesen írjak-e ahogy eszembe jut/ fenyőfák nevetés éjszaka álmok/ csak néha fogok az anyámról a természetről írni/ retur ale natur/ JSZSZK irodalmárai szerkesztői/ önmaguk szerkesztői/ számításba jöhet a képregény és a vizuális költészet/ és minden más – ami valóság/ VAJON JOBB-E/ meghalni vagy megvárni míg megjelentetik/ a könyved/ ha az ember ír/ jobb ha meghal és akkor tömegesen jelenhet meg/ amíg van rá idő/ veled vagyok ám rímelő anyám/ a házbeliek drága papírra jegyzik az eredményt/ KÁRTYÁZNAK/ ó emberi ostobaság mekkora vagy/ ó emberi tapintatlanság mekkora vagy/ mekkora a tudatlanság/ tudatlanság hatalom elmúlsz-e majd egykoron/ hogyan lehet költő egy gyonge emberből/ írhatok újságpapírra/ írj nyugodtan/ írhatok bármire/ természetesen írhatok/ írhatok úgy ahogy én akarok/ igen úgy írhatok/ azt írjam amit én tartok legfontosabbnak/ azt írd/ szabad hibáznom írás közben/ hibázz nyugodtan/ vigyázz én nem baszkodok én tényleg így fogok cselekedni/ mindenre képes vagyok/ elmennek a költők egyik a másik után: az orrommal gépelem a verset/ nagy és ferde orrom van/ gépelek: tükör zene kávé ceruza és ehhez hasonlók társaságában: az egyik irodalmi estemen lehetett látni: a nagy orromat: piszkálom: tépkedem belőle a szőröket: honnan az ötlet hogy írni kezdtem: magam sem tudom: egyszerűen: láttam az emberek verseket történeteket, filmforgatókönyveket írnak: egyáltalán: alkotnak: hogy becsapják-e magukat: nagy többségük igen: nem akarok ebbe belemenni: 20–30 könyvet olvastam el egész életemben: hogy ez kevés: mindenképpen: számomra mumus volt az olvasás: figyeltem: utca munka kórház mindenhol arra törekedtem hogy valamit észrevegyek: az emberekről: a dolgokról: a természetről: hogy egy fa olyan-e amilyen: látom-e mindazt amit nézek: e jelenségeket: minek nekem ehhez könyv: most pedig magam is könyvet írok: folytatni fogom a versírást: tetszik: szabad koncepció privát nyomda: egy jó vagy rossz verseskötet után fölcsapok prózaírónak: mint minden kisebb-nagyobb író: mert prózát többen olvasnak mint verseket: nem gondolok többet arra milyen keveset is olvasok valójában: mert ki olvas manapság: az írók olvasnak meg más irodalmi munkások akiknek muszáj: és mit csinálnak: követik az irodalmat: ezzel igazolják íróságukat: hogy ők irodalmárok, hogy ez a képesítésük: művészek-e ők: nem hinném hogy mindannyian: néhányan közülük biztosan azok: nem világos előttem hogyan tehetnék szert még életemben valami irodalmi díjra: de mire föl: és ha kötelező lesz elfogadni: én elfogadom: valószínűleg az is ér valamit: az élet mely dolgai értelmeseek: az élet mely dolgai komolyak: nincs tovább téma: akármi amiről írhatnék: magáról az írásról írni hülyeség: és én is folyton erről szarakodom: máskor fogok írni: azt csinálom amit akarok: kit érdekel ez: akár javaslatokat is írhatnék: igazi mesterséggé művelni a költészetet: az írógép el tudná sikkasztani: megyek valahova: akkor is ha senkit se talállok azon az úton: mért mondtam a nőmnek hogy tehén: megharagudott: tényleg a könyv az ember legjobb barátja: ha az ember magányos szórakozni akar: olvasáskor: szívesebben olvasok újságot – nézem a tévét – szeretek moziba járni – jó lemezeket hallgatni – meg-megállok a kirakatoknál – szép könyveket árusítanak – azt mondtam meg-megállok – ezt jól mondtam – nyolcvanmillió régi dinár – mivel kéne megvesztegetni az irodalmárt hogy csökkentse a könyvárakat – hogyan kéne rábeszélni a kiadókat a nyomdákat a könyvkereskedőket – az íráshoz hajlam kell ami kincs – vagy van vagy nincs – mi a dicsőség ára – mint kullancs kell fűródni a nyelvbe – próbáltam meg fűrni nyelvét – aszszdf jklcs qwert zuio – tudok latinul olvasni – latin poéma – ezután köny-

vet kell írnom – ezután könyvet kell írnom a megfigyelésről ún. napló-verseket – el-sején kezdem – mikor fognak olvasni engem – tisztelik-e majd szavamat – nem én vagyok a leghevesebb – nem hibáztatom a szerkesztőket nem hibáztatom a kritikásokat – minden ember jó – vizslát betűk vizslát szavak – gondolatok álmok könyvek almák lányok vizslát szavak – ha visszajövök az évi szabadságról folytatom – a könyvnek meg kell jelennie hisz meg van írva – folytatom az írást – ez érthető – ábécéskönyv a konkrét költészet szolgálatában – kis képeket vagdosok ki a magazinokból – mit gondolnak majd rólam a gyerekek – megengedtetek hogy ezzé váljak még ha nem is tudom a helyes(le)írást – nem szolgáltam rá – főnevek névmások melléknevek számnevek igék kötőszavak mindez új számomra – föllapoztam a dossziémat – süketnéma lettem volna – olvasásból kettes szépírásból kettes helyesírásból kettes – helyes írtásból – nemtudom hogy kell írni nem tudom – a cirill v-re sem teszek kampót s olyan mint az u – ha elolvassa ezt a tan'tónéni az általánosból – rámfog-e találni az ő tanítványára rám fog-e vajon Egybe vagy Külön – szerbhorvát nyelvből sem érdemeltem kettest – segítsen rajtam adjon átmenő osztályzatot – ne a két szép szememért – előszedtem a személyes archívumomat – hogy egy kicsit rendbe tegyem – és nem hittem szép szememnek mindezt én csináltam! annyi minden van itt – rendkívül érdekes százszor is megkérdeztem hogy kell írni hogy kell írni – a NE NEM NINCS megtévesztenek. mikor alkotnom kéne. mikor elgondolom no most biztosan megírok egy verset. egy történetet rádiódramát valamit. valaki mindig jön és megzavar a munkában. akik hallgatnak sok mindent megcsinálnak. akik pedig csak fecsegnek fecsegnek nem csinálnak semmit. csak szarnak fosnak cimbulznak filozo-falnak. hogyan tovább. én nem foglalkozom képregénnyel senki sem aggódik emiatt. itt van most megint nem csinálhatom a költészetet. mondom az érkezőnek aki megzavart. de a költészet soha nem fog meghalni hogy van ez. nincs rá definíció. kell legyen. bal témák amik fárasztanak. képregény film zene patkányok háborúk. hagyjatok nyugodtan alkotni. minden ami szaporodik mindaz anyaméh. indigó. fénymásoló. matrica. gestetner. borzalmas lenne ha anyám nyomdában dolgozna. a kurva életbe. (ne szídj anyám, ez csak vers) kedves és tisztelt szerkesztő elvtárs-úr. kérem küldje vissza a fényképeimet. verseimet életemet nem kell visszaküldeni. kérném tisztelettel csak a fényképet szeretném visszakapni. mert az apám haragszik rám és ha részeg szemrehányást tesz miattam. mert egy fényképe sincs rólam különösen ilyen öltönyös nincs. és vigyázzon rám mert az ott magánál én vagyok öltönyben. tisztelt és kedves szerkesztő elvtárs-úr ennyi lenne csak. én a fenekét is kinyalhatom ha akarja. bocsánat a hibákért. az ember a hibákból tanul. én szándékosan követem el őket. nem tudok ezzel a fegyverrel bánni. hogy is hívják. nyelv. csak hideg fegyverrel dolgozom. azok közül vagyok akinek nincsenek ambíciói. aki már mindent kipróbált. aki ezer más dologban ízlelte meg a gyönyört. én vagyok az aki már senkinek sem jelenthet semmit s akinek kevesen jelentenek valamit. tudja hogy igazán szerettem a boogie-woogie-t. yeah. kevés olyan dolog van amihez ne értenék. magamon belül vagyok. hol vagy te. be vagyok zárva mindabba amim volt amit érintettem amit láttam amit átéltem. magamon belül. nehogy elbőgd magad. nem fogom. nem volna kellemes ha az emberek látnák ahogy rísz. a művészek nem pityeregnek. természetesen. manapság kinek kellene elhibázott előadások a művészekről. rendben van rendben van ne ordíts. nem ordítok. ne kiabálj. kiabálni akarok. jó kiabálj. muszáj kiabálnom.

Bozsik Péter fordításai

Bozsik Péter

FORDÍTÁS KÖZBEN

Ideghúron

Dragan Dumitrovnak és Petri Györgynek

Mért nem lehet errefelé (így) élni?
 Verseitek olvasgatni vagy fordítani, néha
 újakat írni, szájharmonikázni, vagy épp
 csendben elmélkedni. Kakukkfűteát főzni
 az asszonynak, ha köhög, s egyáltalán
 kedvesebbnek lenni hozzá. Ehelyett
 mi van? Időzített, sematikus veszekedések,
 viták első vérig, csip-csup dolgok miatt;
 sorbanállás a bankban, a hentesnél, a söntésnél stb.
 Csupa ázsiai betegség. Egyféle daganat
 burjánzott el. Kelet-Európa testén. Néhol
 nem is sugarazzák, csak robotolnak, teszik, amit
 nem kell. Mint a cinkosok, pendülünk (-tünk?)
 valamennyien egy pattanásig feszített ideghúron.

(...) érzem magam

Jól érzem magam. A ritka
 pillanatok egyike ez. Hajnali háromig
 fordítottam, tizenegykor keltem;
 főztem egy gombalevest (a gomba két
 napos volt már, remélem, nem romlott
 meg), nem vesztettem össze a feleségemmel,
 mint az utóbbi időben majd' minden
 délelőtt, kávét iszom, és bátorkodom
 érezni magam – jól. Természetesen csak
 erre koncentrálok, és nem gondolkodom
 semmi máson.

Forgács Zsuzsa

HÉT NŐ NEW YORKBAN

Kieresztett körmök

Egyszóval levonatoztunk Lillával Brooklynba, a Coney Islandre, és majd hasra estem a meglepetéstől, ugyanis tisztára olyan volt a tengerpart ott, mint egy nagy orosz lakótelep az ötvenes évek stílusában. És tényleg mindenki orosz azon a környéken, és ülnek ezekben a koszos orosz vendéglőkben, ahol rendes pudvás rántott krumplit, gumis csirkét és vízízű főtt kukoricát lehet enni, na meg vodkát döglésig. Ülnek a részeg oroszok a szemetes tengerpartjukon a kis fecskékjűkben, és nézik a nagy Atlanticot szomorúan.

Az óceán meg mint sűrű olvadt acéltömeg csillogott előttünk súlyos párába burkolódzva, amin a vakító napsütés gyilkosan verte át magát. Semmi sem fitogtatta körvonalait. A határok elmosódtak. Minden az átmenetek végtelen árnyalatairól szólt a platinafehértől a bágyadt mélyszürkéig.

Órákon át ültünk a parton, a tengerszagba merülve, és elménket üresre kapcsolva matattunk a kavicsok között. Nem sejtettük, hogy a megfellebbezhetetlennek tűnt meghittség utolsó óráit éltuk át. Hogy tizenkét éves barátságunk a naplementével örökre kivonul életünkéből. Két nappal később Lilla beleszeretett egy örült equadori indiánba, aki kókaugynök is, valamint király, és istentől származó, aki azért mellesleg szeretne belépni a Kommunista Pártba vagy valami hasonló szimpatizáns szervezetbe. És meggyőzte Lillát, hogy hagyja ott a jó kis programozói állását, hogy a világ megváltására tudjanak koncentrálni, és hogy felhívjon engem angolul, és belerecsejje a telefonomba azt a lapos gépi szöveget, hogy szálljak le róla, mert nem vagyok az anyukája, de ha az lennék se számítana, mert csak egy isten van, és az a Tupak Amaru.

Aztán azzal folytatódott a tömegőrület, hogy írtam egy levelet Lillának, amiben egy rakás zselépudingnak hívtam. Mázlira a postás épp akkor vitte ki neki, amikor Amaru isten nem volt jelen, mert Lilla felhívott, és föl is rohant hozzám a 181-es utcába, és egy órán át könyörgött, hogy bűjtassam el, mert a pasi prostituáltat meg kókacsempészt akar faragni belőle, de minimum programként legalábbis meg fogja ölni. És botladozott jobbra-balra, mint egy üzőtt, megsebzett szarvas, miközben folyamatosan mellém nézett. Csak oldalról sikerült néha elkapnom a szemét, amely mint felkavart zavaros pocsolya birkózott ezzel az Amaru nevű halálos orvénnyel. A pasi felhasította Lilla összes festményét, és kihajította őket az utcára, aztán elégette a Lilla családjáról szóló fényképeket, majd az enyémeket, miután hetedíziglen megátkozott. Aztán Lillát arra kényszerítette, hogy felesküdjenek az ördögre, és egyéb démonikus aktusok közepette meglátogassanak több bolygót is a szomszédos galaktikákban. Nem tehetek róla – hebegte Lilla jeges lehelettel, és a falamba marta körmeit –, de mostantól csak a transzcendens létezik számomra, és végre megértettem a Dr. Faustust. Lerohant az utcára telefonálni, majd visszajött, és jelentette, hogy találkozni fognak a Plaza Hotel éttermében. Megegyeztek, hogyha Lilla egy vörös rózsaszálat helyez némán az asztal-

ra, akkor az azt fogja jelenteni, hogy végleg szakítani akar. A pasas pedig megígérte, hogy nem tesz kísérletet, hogy ettől a szándékától eltérítse.

– Nem tudtál vele telefonon szakítani? – akadékoskodtam.

De Lilla úgy nézett rám, mint egy elvágandó libanyakra, úgyhogy megértettem, hogy itt már nem maradt más hátra, mint rendezett sorokban visszavonulni statisztának, mert muszáj hagyjam Lillát, hogy maga válassza meg öngyilkolásának eszközeit, amiképpen ő is hasonló szabadságot biztosít nekem, mikor én kívánok menetrend szerint begáncsolni magamnak.

Egy hét után telefonált, hogy a pasit letartóztatták, sőt már el is ítélték hét évre, mert közben már folyt ellene a tárgyalás az öt kiló kóka miatt, amit Kolumbiából szállított, és hogy nem tud mit csinálni, mert a krapek naponta hívja őt a börtönből R beszélgetéssel, minek következtében a telefonját ki fogják kapcsolni, mert ekkora számlát ő már nem fog tudni kifizetni. Meg a pasi arra akarja rávenni, hogy elmenjen ehhez a francia Madame-hoz kuruzánnak a Felső Keleti negyedbe, hogy a befolyó pénzből fölbérelhessenek egy ügyvédet, aki majd kiássa őt a börtönből.

– És ezt te végighallgatod? – kérdeztem, most már nem bírva titkolni irtózatomat. Erre Lilla letette.

Egy hét után felhívott, és egy utolsó üzenetet hagyott a gépemem. Elmondta, hogy délre költözött egy New Mexicó-i kisvárosba, ahol a pasi börtöne van, hogy naponta tudja látogatni. Aztán elmesélte az álmát. Állt Herceg Zsuzsával Kínában a Sárga-folyó partján, ami nagyon széles volt és hullámos. Akkora tarajos, tajtékos hullámokat vetett, mint a tenger. És tudták, hogy át kell kelniük, mert ez volt a következő szakasz az emberiség történetében. Közben jelen volt még egy öreganyó, akinek elfelejtettem a szerepét. Azt hiszem, ez egy javasasszony volt, de nemcsak ő állt ott, mint később kiderült, hanem egy egész nemzet, sőt nemzetek álltak mögöttük a parton, és várták, hogy ezek ketten mire jutnak. Lilla tudta, hogy ő a maga részéről át tudna kelni, mert volt egy különleges technikája, amivel sokáig tudott a víz alatt maradni, de nem akarta Zsuzsát meg a javasasszonyt elhagyni, tehát maradt az innenső parton, miáltal az egész emberiség nem tette meg a következő lépést történelmében. És beszélgettek Zsuzsával egy angliai lakásban, és mondta neki Lilla, hogy milyen gyönyörű, de mekkora pech, hogy a szemében nincs semmi, hogy a szeme megkopott és üres. Mire Zsuzsa szégyenkezve bevallotta, hogy mindig amikor Európából átrepül Amerikába, akkor a szeme kiürül. Hogy mialatt átkel az óceánon, azalatt minden költsézet kiszáll belőle.

Gyíkok a napon

A harmadik pohár ment szét a kezében aznap, és rájöttem, hogy vallomásra készül. Én viszont mindenre készen álltam, hogy ezt megakadályozzam.

Aztán összetörte kedvenc kínai levesestányéromat, de erre is csak legyintettem, és mosolyogva azt mondtam, hogy nem érdekes. Bármilyen legyen is az ellenem elkövetett bűne, erről nekem semmi szín alatt ne kelljen tudnom. Már-már odáig süllyedtem, hogy szemérmetlenül azt szerettem volna javasolni neki, bírja ki vasárnapig, amikor amúgy is gyónni megy. De Ahne már perverzül eltökéltnek látszott, hogy nekem öntse ki a szívét.

Ahne az arizonai sivatag zordságában nőtt fel, kaktuszok között, egy súlyosan protestáns családban, és csak egyetemista korában tért át a katolicizmusra, hogy könnyítsen követelődő istenének rettenetes nyomásán, és rendszeres bűnbocsánatot nyerhessen különösebb megaláztatások nélkül. A Harvardon végzett, és most egy katolikus lap szerkesztőjeként tengette életét New Yorkban. Három hónapja költözött be hozzám, de zavara rejtélyem fölött azóta sem enyhült.

Aggódva figyeltem, hogyan önti be a forró vizet sárga madarakkal díszített teáscsészembe, és amikor a csésze mégis megrepedt, határozott léptekkel kimeneteltem a konyhából, és bezárkóztam a fürdőszobába. Ahne követett.

– Mondanom kell valamit – suttopta az üvegen át.

– Nem hallok semmit – mondtam rémülten, és elindítottam a kádcsapot meg a mosdócsapot, bekapcsoltam a hajszárítót, és a fülemre tapasztottam a kezem. Az egész testem a halántékomban lüktetett. Jó tíz perc múlva kisettenkedtem a fürdőszobából, de Ahne sem maradt rest, azonnal elibém termelt, és lázasan azt hadarta:

– Bocsáss meg, de én három hónapon át meg voltam győződve róla, hogy te egy KGB-ügynök vagy.

– Nem érdekes – mondtam iszonyúan megkönnyebbülve, és berohantam a szobámba, és becsuktam az ajtót.

– De ez még nem minden – kiabálta a szobám ajtaján keresztül. Úristen, gondoltam, ez most be fogja vallani, hogy kikutatta a szekrényeimet, és átnézte minden papíromat. Na nem, ezt nem engedhetem meg neki, hiszen semmiképp se tudnám meggyőzni arról, hogy ez engem halálosan közönyösen hagy, mert ezzel még inkább gyanúba keverném magam, és ő megsokszorozódott büntudatának nyomása alatt azonnal kiköltözne tőlem, én meg itt maradnék egy szál magam, nyakamban egy nyolcszáz dolláros lakbérrel. Lelki szemeimet a négyszáz dolláros deficitre tapasztottam, és feszesen kinyitottam az ajtóm.

– Nézd – mondtam bársonyos keménységgel próbálva végérvényesen beléragasztani a szót –, hasonló helyzetben én is azt gondolnám, hogy te egy KGB-ügynök vagy, mi sem természetesebb, úgyhogy mi lenne, ha ezt itt most lezárnánk és elfelejtenénk? Most pedig a postára kell menjek, szia.

Lerohantam a pincébe a mosodánkba. De oda is követett.

Száraz, gyanakvó szemmel fürkészett. Úristen, gondoltam, ez nem nyugszik, amíg ki nem fúrja magát a lakásomból a gyerekkori fixációja miatt.

Még a beköltözése utáni második héten elmondta, hogy mindennap reszketve várta a pillanatot, hogy anyja elmenjen hazulról, és ő a titkos családi dobozt előhalászva rejtékhelyéről, Koreában meghalt apjának fényképét nézegethesse. Ötven botutést kapott minden alkalommal, mikor rajtakapták, de ő képtelen volt abbahagyni a doboz felkutatásának kényszerét. Sohasem derült ki, mért volt tiltva, hogy apja fényképét nézegethesse, és hogy anyja mért állított neki újabb és újabb csapdákat a doboz eldugásával.

Kiemeltem a mosógépből a nedves ruhákat, és elindultam a szárítógép felé. Nem néztem Ahnéra, de éreztem robbanótöltettel teli tekintetének perzselését ideges mozdulataimon, és minden kipotyogott a kezemből. Ő viszont nem mozdult, hanem hagyta, hogy harmadszor és negyedszer emeljem fel a földről ugyanazt az alsóneműt. És ha megadnám neki az ötven botutést – gondoltam –, akkor nyilván maradna, és persze mindennap kényszeresen átfésülné a fiókjaimat, bizonyítékokat keresve. Ha nem teszem meg, akkor elmegegy keresni magának valakit, aki hajlandó lesz megbüntetni őt

a megbüntethetetlenért. Ettől a gondolattól megnyugodtam, hogy mindig meg fogja találni az emberét, hogy a mindenség végül is nem rám osztotta ki végérvényesen hóhérának szerepét. Beindítottam a szárítógépet, és láttam magunkat a sivatagban, ház nagyságú kaktuszok árnyékában, homokkal telefüjt szájjal meredve a napsütötte fehér sziklákra, melyeken a Jóisten heverészik, aki azt mondja nekünk, hogy semmi se sietős, hogy ő mindenképpen megvár minket, amíg kiéljük mazochizmusunkat, hogy nem érdekes, mennyi ideig akarjuk még kínozni magunkat válogatott bűntudatunkkal, bármikor legyünk is készen rá, ő mindig ott fekszik, teljesen nyitva ránk, a helyes útra mutatva.

– Kiköltözöm – motyogta Ahne kicserepesedett szájjal, és elszörnyedve csodálkozott rá önnön döntésére.

– Oké – feleltem hangtalan, és odafeküdtem én is a sziklákra, sütkérezni, mint a gyíkok, lebegni egyet a csillogó homoktáj fölött.

Szunnyadás a téiben

Úgy tűnik, ezen a lankán kell tollamat illendően elpihenni hagyni. Ugyanis szörnyű baleset történt. Gail sokszoros óvásom dacára a szemközi spanyol ifjúval kezdett enylegni vagy egy hónapja – a beköltözése utáni tizenkettedik percben. Én borzasztóan vigyázok, hogy senkivel ne keveredjem intímebb kapcsolatba a tömbben, különben az első összeveszésnél kénytelen lennék harminc utcával arrébb költözni. És erre puff neki nem hallgatott rám, és amikor ma állítólag egy könyvet akart átvenni a spanyolnak, akkor a spanyol nem nyitott ajtót, és sajnos tőlünk pont átlátni hozzájuk (egy kábé két és fél méteres ürt kell elképzelni a két lakás között), ahol is gyanúsán nyitott ablakok mögött a mi színünk előtt egyesül épp egy rajtunk kívül fekvő, általunk ismeretlen nővel. A nő fehérneműi éteri bujaságban hevernek részben a hozzánk legközelebb eső karosszék karfáján és ülökéjén, részben arról továbbhullva a szőnyeg bárosnyos, lágy mintázatán.

Es a nő? Mit mondhatnék róla?: puha és piheg. És mint akinek torkán akadt a lelegzete a ritmus fullasztó édességétől, mellyel engesztelhetetlenül beléhatolnak szüntelen. Olyan megadóan lüktetnek, hullámszakaszok ezek itt nekünk, olyan vég nélkül egymásba szakadva és légért fuldokolva, hogy esküszöm, mindjárt a könnyem csordul a felzaklatott húsnak ettől az ostorozatlan, megzabolázatlan látványától, mely még így is, egy egész lichthófnai téren is áttörve belém hatol, átjár és beszippant ólomsúlyosan, mint egy édes, mély torkú, zöld moszatos óceáni örvény.

Uramisten! A közösülésnek és az érte folyó kísérleteknek képtelenség megálljt parancsolni, a közösülés örökkévalóságba öntésének vágya megsemmisülésig hergeli agyvelőnket. Ezen a ponton hal retentó halált az ideológia. Ezen a ponton az ember elindul onmagának örülni, és magára bólint, ahogy fény derül testének lágyabb és pasztellesebb felületeire.

Fent leírt látvány nem múlt ki nyomtalan, mint egy orkán kergette bárányszerűen. Lakótársnóm az utolsó ítélet mértékegységeivel mérhető hisztériás rohamba vetette magát. Vetődik, tekereg, miközben az a fajta repedt torkú vinnyogó cincogás hagyja el ajkát, mely a földrengés elől felszínre bukó állatok sajátja. Az a néhány csepp nyál, amit eközben rám permetez, a tettek mezejére vezérel: azonnal féltve őrzött orosz al-

tatótartalékomhoz nyúltam, két darab Noxyronért plusz két Seduxenért, és ezt próbáltam lediktálni bele, de ahogy megálltam a csap fölött a teli pohár vízzel, abban a pillanatnyi vákuumban szórakozottan bekaptam mind a négy pirulát, és a csodálkozástól bénán le is nyeltem őket. Na most én itt mindjárt lefordulok a székről, ez meg mint egy hidrogénbomba zuhan rám frissen és ifjontún, mint akit most szedtek le a futószalagról, teljes izom- és hangszálkészletével. Babapopsiját az ölembe ejti, és tépi kérlek a ruhámat, hogy „mennyre FÁJ” neki, én itt birkózom vele, izzadt kis mancsát az utolsó szalonképes kínai selyemingemről tragédiát sejtve fejteném le, hogy ezeket az utolsó sorokat még le tudjam gépelni, mielőtt elájulok. Hát én még ma éjjel statisztikát is akartam tanulni, és erre most nekiállok szédülni. Igen, most fordulok le a székről. Végem van, CSAOOOOOOOO!

Na most visszatérve a Noxyronra.

Én orosz altatókon nevelkedtem, és még akkor is, ha ez az orosz altató magyar szabadalom alapján gyártódik a távoli Irkutszkban, akkor se tudok átállni a helyi amerikai gyártmányokra. Nekem kell az, hogy mielőtt kinyomom a tokjából ezt a tablettát, akkor azok a cirill betűk megszimogassák az én szememet. Mert akkor olyan mozgalmisan forró és töretlen leszek, mintha búbos kemencének dörgölődve indulhatnék szunnyadásnak a télben.

Nadír

Közben egy ír származású volt jezsuita pap megszorongatott, aminek következtében már egy hete rettenetesen beteg vagyok, ugyanis átdobta nekem saját bejáratú ázsiai influenzáját. Elvitt egy brazil kocsmába, és megbeszéltük a legutolsó számú palimat, aki engem elvontatott hosszú lejáratú börtönpszichológus fiúmtól, majd eltűnt, mint szürke számár a ködben. Szokásos volt a felállás, mármint a kiugrott pap vigasztal a palik miatt, de közben mocskos ajánlatokkal kecsegtet. És mondtam neki, hogy elnézést, de TÉNYLEG nincs kedvem, és feszegettem le rendesen azt a ragacsos tenyerét rólam. Eközben itatott keményen, amit viszont a bánattól zsibbadtan hagytam, és láttam az ördögöt villogni a szemében. Mondtam is neki, hogy ezt nem tartom véletlennek, mert csak egy jezsuita kerülhet olyan intím kapcsolatba az ördöggel – a vele folytatott állandó hadakozás és párbeszéd következtében –, hogy az kiirthatatlanul részévé váljon. Úgy tett, mintha badarságot szóltam volna, de mondtam, kár tagadnia, mert nem véletlen, hogy jezsuitának ment, mert azok mind a hatalommal és manipulációval kacérkodnak, ami persze az ördög kedvenc témája. Most joggal kérdezheted, hogy miért tűrtem a társaságát. Nos, erre nincs igazán mentségem, de néha annyira kiehelve az európaiakra, hogy hajlandó vagyok bizonyos korlátoltan esztelen alkukra.

Az ázsiai flutól különben majdnem megszűnt mindennemű testhőmérsékletem, és szinte egyáltalán nem maradt folyadék bennem. Ami mégis megmaradt, az testem alsó felébe ülepedett, mintha egy edény volnék, amitől viszont nem volt arcom, és nem volt szám, és minden három percben felpattantam, hogy némi testnedv loccsanjon lebénuult testrészeimbe. Persze nem mertem elaludni, mert úgy éreztem, mintha fekete hamus forgószélbe zuhannék, ami felkap, és szédítőn magába porlaszt. Három éjszakát küzdöttem így végig alvás nélkül, majd egy amerikai gyármányú terrorista antibiotikumot írt fel az orvos, amitől brutális túlérzékenységem támadt. Mintha idegcsomóim le lennének mézítelenítve, és csupaszon feküdnének neki a kívüllágnak. Ha

vízet láttam, azonnal bőröm alatt éreztem csobogását, fokát, szagát. Igen, szökőkutak zubogtak bőröm alatt, a szaglásom pedig mint a kitenyészített vadászkutyáé. Mindent szagilag értettem, a világ csak szagokból állt. Szagok csaptak föl minden irányból, mint a sár, és mint repülő testek húztak el mellettem. Minden, ami mozdult, szagként mozdult, és szagba fordítódott le. Idegeimnek ettől a lecsupaszodásától állandóan kiélezve, készen álltam ölni. Ha kezemben forró teáscsészét tartottam, kényszerítettem magam, hogy letegyem a földre, nehogy hozzávágjam az első emberhez, aki hozzám fordul, megszólít, rám nevet. Ha kés vagy villa került kezembe, rémülten hajítottam táskámba, nehogy kiszúrjam valami szemét, vagy elvágjam valami torkát, ami állandóan ott csiklandozta valahogy a történések és dolgok hegyét. Csodáltam magam, hogy az iszonyú kihívások ellenére képes voltam megállítani gyilkos hisztériás rohamaimat egészen addig, míg egy a tudományos kereszténységet kultiváló fekete szent ember fel nem fedezett egy önkiszolgáló étterem pultijánál, amint épp egy kést dobtam rémülten táskámba, hogy bele ne döfjem a szomszéd krapekba, aki megállás nélkül a könyökömet markolászta, és a mellemet dicsérte. A szent ember pedig kézen fogott, és megkérdezte, hány napja nem aludtam. Mondtam, hogy egy hete. Erre benyomott egy taxiba, és elvitt a templomába a 110. utcába, ahol egy imapadra fektetett, majd eldobta az antibióikumom, és rám parancsolt, hogy aludjak. Erre próbáltam magyarázni neki, hogy nem tudok aludni, csak kómába tudok zuhanni. Erre csilingelően nevetett, és mondta, hogy vállalja a felelősséget. Nekem könnyek szöktek a szemembe, és mondtam neki, ha épelméjű volnék, hozzámennék feleségül, és szülnék neki kilenc gyereket. Ő meg lazán odaült a zongorához, és egy gyönyörű alatódalt énekelt nekem csodálatos fekete baritonján. Legalább nem kell egyedül meghaljak, gondoltam, és elaludtam. Almomban Pesten jártam, gyerekkori lakásomban, amikor is ledobták a bombát. Mármint az atombombát. Sűrű, forró, fekete hamus forgószerűen törte be az ablakokat, pokoli erővel. Én sem maradtam rest, hanem felkaptam egy kést, és fültől fulig hasítottam a nyakam. De nem haltam meg. Bátyám érkezett rövidesen, és kedvetlen volt. Könnyörögtem, hogy jöjjön le velem szembe a körzetibe, hogy összevarrassák a nyakam, hogy ne lifegjen a bőr, de csak legyintett, hogy ez semmi, hogy most rengetegen vannak lenn ennél jóval súlyosabb ügyekkel, meg különben is kár orvosra pazarolni azt a pár percet, amíg még életben vagyunk.

Zoji és Jeannie

Tegnap éjjel mintegy tízórás beszélgetést folytattam Jeannie-vel és Zojival beszélva. Most mindketten nálam laknak.

Zoji, aki aznap toltotte be a tizennyolcat, egy ponton beporgott, és mindenáron meg akart téríteni istenhez. Én fagyos lekezeléssel ragaszkodtam hitetlenségemhez, amitől Zoji kiborult, mert fegyvertelennek érezte magát. Zoji csak militánsan tud viszonyulni, különben egy széttrancsírozott cserebogárnak érzi magát. Jeannie viszont egy huszonegy éves texasi lány, akinek nincs igénye arra, hogy forrón magába szippantson, és hamuvá égett egómat integrálja magába. Végül elegendő lett csökkent fensőségemből, és elhatároztam, bevonulok a zuhany alá. Ezt már órák óta terveztem, de nem merem elhagyni társalgónkat, mert félttem, Jeannie elalszik, ha nem tartom ébren azzal, hogy éhesen rátapadok a gesztusaira és hangsúlyaira.

Zojit elfogta a kétségbeesett típródás és dögunalom. Nekiállt dolgozni rajtam. Utálkozott. Engem hibáztatott, amiért reggelig nem tud kiszállni a vonatból, hanem kényszerpályára került, és velem, hitetlen gyaurrel van egy kupéba zárva. Kétpercenként újabb és újabb összeállításban jelent meg. Turbánokban, elől, hátul, oldalt felhasított ruhákban. Egy ponton egy pici, szív alakú, piros bikinit hajított ki az ablakon, és megesküdött, hogy mostantól csak bokáig érő szoknyákban fog járni, és fésű nem éri majd a haját. Többször megpróbált szemmel verni, és értésemre adta, hogy csak azért tart életben, mert nem akarja megfosztani magát további gyötrelésemről. Orrlikaiba gyűrűket és hajcsatokat tömött, körmeire biblikus történeteket festett, majd lemosta őket egy penetránsan büzlő oldószerrel, miközben ollóját csattogtatva azzal fenyegetőzött, hogy belevág a hajamba, ha nem engedem, hogy katicabogarakat fessen a bokámra. A katicabogarak gondolatától annyira meghatódott, hogy szipogni kezdett, aztán egy naplementét ábrázoló képet mutatott a rajzfuzetéből, követelve, hogy két mellem közé festhesse, hogy ellenállhatatlan legyek. Mondtam neki, hogy már az vagyok.

Zoji apja egy telekspekuláns billiomos, aki az adónemfizetés művészetéről írt bestsellereket, amíg le nem csukták azzal a váddal, hogy ötmillióval tartozik az amerikai államnak. Egy hét után megunta a börtönt, és hetvenkét órás kimenőt kért, hogy összeszedje a pénzt. A kimenő második órájában már egy Brazíliába tartó gépről utasította számféjtőjét, hogy utaljon át húszezer dollárt Zoji bankszámlájára. Ennek két hónapja, és a húszezerből tízenyolcat már sikeresen elköltöttek Zoji rasztafari zenész fiúi. Zojit ez perverz megelégedettséggel töltötte el, mert ennél jobbat nem tudott kitalálni anyja – egy militánsan fajgyűlölő magyar nő – bosszantására, aki naponta kétszer telefonált, azzal fenyegetve engem, hogy saját kezűleg, egy kétélű késsel fogja Zoji hasából kikaparni a fekete kölyköket. Néha éjszaka közepén is feltárcsázott, követelve, hogy azonnal vágjam ki Zojit az utcára, különben feljelent az adóhivatalnál. Én azzal csiútottam őt, hogy már elkésett, mert az adóhivatal emberei harmadik hete ott szorgoskodnak a levelesládám körül Zoji apjának tartózkodási helyére vadászva. Még a háziúr is felhívott, és megnyugtatóan, hogy ő pontosan tudja, ki lakik a lakásomban, de őt nem érdekli a magánéletem. Erre én érdeklődést mutatva azt feleltem neki, hogy azt hittem, Amerikában vagyok. Ezt viszont nem értette, és rosszat sejtve elengedte a háromhavi lakbérkésedelmi díjamat.

Jeannie a kanapén feküdt, kifacsarodva, mint egy Picasso-festmény. A törzse velem szemben, de gyönyörű inas lába derékszögben elhajolva. Táncosnő egyébként. Csontos arcán könnyen pusztuló koravén bőr feszül. Egy vak román csodaorvosnak az asszisztense Brooklynban. A román orvos kis kalapáccsal ütogetve gyógyítja betegeit, miközben Jeannie jógalégzésben ül a padlón azzal a feladattal, hogy buddhai nyugalommal árássa el azt a lerobbant penészes lukat, amiben az orvos él.

Jeannie erőszakmentes józansága mennyei hálával töltött el, de nem értettem, milyen forrásból táplálkozott. Anyja három hete felrepült New Yorkba meglátogatni minket. Délután négykor szállt le a gépe a La Guardián, és ő ötör már egy divatos harlemi dzsesszklubban ivott, ahonnan telefonált, hogy mindjárt jön. Éjfélkor beállított egy hétlövetű cowboycsizmába és egy ordas nagy cowboykalapba öltözve, két fekete dzsesszenéssel a hóna alatt, majd ezek hárman többórás engesztelhetetlen zihálásba fogtak a nappaliban. Éjjel kettőkor Jeannie betántorgott a szobámba, bedőlt mellém az ágyba, és ájulásig azt ismételte, hogy most mindjárt kihányja a belét, de egészben. Nem mertem megsimogatni a fejét, mert testét kiverte a hideg veritékes undor, és féltem, hogy tévedésből a kezembe harap. Mire felébredtünk, anyja már

egy Texasba tartó gépen ült. Egy rövid, szégyenlős levélkét hagyott hátra, melyben értésünkre adta, hogy ő is szeretné már végre tudni, mit is akar az élettől, de úgy látszik, ennek még nem jött el az ideje.

Aztán a zuhany alatt pokolian megbántam, hogy megkértem őket, maradjanak fenn, mert én meg most már a zuhany alatt akartam maradni mindörökre. Az ütközés és súrlódás kisiklott a világból. Egymás voltunk. Én a rám ömlő víz és a csempé simasága, ők pedig az én kinyílt pórusaim. Minden együtt volt. A gyerekkorom meg a különböző korszakaim rétegei, ahogy egymásra húzódtak. Minden voltam egyszerre, minden már megélt énem. Testem egyszerre volt iszonyú esetlen és visszataszító, másrészt teljesen mindegy. Minden rendjén volt, ezek az összevissza kusza buckák meg szórók meg pufi nőiellen kezek. Ugyanakkor nagyon törékeny voltam a zuhany alatt, egy törékeny, formátlan óriás és ráncosodó csecsemő. Teljesen hidegre állítottam, és ott ültem alatta egy órát, de mégse sikerült lehűteni a testem. Aztán jöttek értem. Jeannie a fejemet törülgette, amit egy leeresztett, vastag falú gumilabdának éreztem. Zoji egy lepedőbe próbált csavarni, de a végtagjaim nem engedelmeskedtek se neki, se nekem, és Zoji panaszkodott, hogy cserbenhagytam őt.

Visszatértünk a *Mester és Margaritához*, amit Jeannie olvasott. Utálta, de nem bírta letenni. Ő is pont úgy érzett felőle, mint én. A Jézus-részek Pontius Pilátussal a legklasszikusabb leírásai ennek a találkozásnak, de a könyv többi része taszította. Ezen különben meglepődtem, mert hol van tőlem Jeannie a texasi múltjával, huszonegy évesen, mint negyedik generációs amerikai. Zoji csikorogva visszakanyarodott istenhez, én meg piszkáltam, hogy miért nem elégedett az élettel magával, miért kell neki egy mankó, ami túl van. Zoji ezen a ponton végleg ledobta magáról az összes cuccát. Ezt gyakran megteszi, és nem zavarja, hogy az ablakunk tárva-nyitva, és pár méterre velünk szembe egy hatalmas dél-amerikai család költözött. Csupa hím, akik hol pizzába tekert kábítószereket szállítanak házhöz, hol szobákat festenek a maffiának. De ekkor már hajnali kettő volt, és úgy tűnt, szomszédaink elmentek aludni, úgyhogy csak nevettem Zojin, ahogy eltűzött mozdulatokkal simogatta magát.

Jeannie megmutatta kilencéves kori fényképét: egy kis világító foxi kutya nézett vissza ránk. Iszonyú erőteljes gyöngédség fogott el Jeannie iránt, teljesen letaglózott, miközben arra próbáltam koncentrálni, hogyan biztosíthatnám örökre maradéktalan boldogságát, de annyira szétszórt volt a gondolkozásom, hogy már megszületésükkor nyomát vesztettem brilliáns ötleteimnek.

Később Jeannie megint Jézusról beszélt, hogy míg olvasta a könyvet, azon gondolkozott, hogy vajon az Isten mért hányt ekkorát (az emberiségre utalt ezzel), és aztán meg arról, ahogy Krisztus ott lógott a kereszten, és izzadt, és ez összekeveredett a vérrel, amíg égette a nap, szóval, hogy ő azt gondolta akkor, hogy „WAUUUU!!!”. Ezen röhögőgörcsöt kaptam, ezen a WAUUUU-n, mert ez annyira jellegzetesen és kibíratatlanul amerikai volt. Fetrengtem, és halálfélelmem támadt, mert azt hittem, soha többé nem fogom tudni abbahagyni. Erre Zoji és Jeannie jégkockákkal kezdtek dobálni, amitől valahogy jobban lettem.

Az egyik jégkocka fultövon talált, és a vér a combomra csöpögött. Zoji ragaszkodott ahhoz, hogy egy apró ezüstgyűszűbe fogja fel a szent nedűt. Amíg izmos kicsi mézítelen testét fölém hajtotta, és a fulemnél szöszmötölt, megint elfogott ugyanaz a nyugalom, amit korábban átéltem a zuhany alatt. Átszellemultságomban azt találtam mondani Zojinak, hogy hajlandó vagyok átgondolni az istenkérdést. Zoji azonnal elrohant a Bibliáért. Gyöngéden eltoltam magamtól azzal, hogy „úgy érzem, egy hatalmas lé-

pést tettem a helyes irányba, és a legközelebbi lépés előtt szeretnék egy pár hetes szünetet tartani”.

A nikotinéhség elérte maximumát. Gyilkolni tudtam volna egy cigiért. Erről akartam beszélni, de Jeannie minden szónál félbeszakított, mert meg akarta rendezni, ahogy beszélek, és nem engedett. Ettől újabb röhögőgörcsöt kaptam. Haldokoltam. Végül már egyáltalán nem emlékeztem semmire, hogy mit is akartam. Az volt a fixa ideám, hogy menjünk le a városba, a Nyugati Faluba, és ezt ismételttem, mintha tikkem volna. Mindannyian tudtuk, hogy ez képtelenség, mert így éjjel egy óra a metrórút.

Jeannie-ből hirtelen előtört a vakdüh. Azt mondta, hogy én legalább egy olyan helyről jöttem, aminek van egy ezeréves kultúrája, de ő? Ő honnan jött?

„Ez az egész Amerika olyan, mint egy pattogatott kukoricán hizlalt túltengő csecsemő. Minden CSAK díszlet, és a folyókban pedig már egy csepp igazi víz sincs” – ugatta Jeannie elkeseredve, és elaludt. Zoji összegömbölyödve szuszogott az ölében. Felmentem a háztetőre, ahol a szél vadul hozzácsapkodott a kéményhez. Az óriás holdtölte fénye euforikus gejzíreket fakasztott bennem. Ahogy néztem a Washington híd gigászi szerkezetét és az alatta feketén csillogó roppant víztömeget, mely visszafelé folyt medrében, minden túlélhetőnek tűnt.

Az utolsó nő

Kriszti eredetileg meghalni ment Párizsba, mert úgy érezte, B. nélkül nem érdemes tovább élni, és Pest túl piti helynek tűnt a meghaláshoz. Aztán inkább mégis beadta a bevándorlási kérelmét Amerikába. Egy darabig a Haarlemben lakott egy nagyon kemény Karib-tengeri fekete törzsnél, ahol harmadik vagy negyedik feleségként volt számon tartva, de csak azért tartották, hogy vezesse arany- és elefántcsontcsempész üzletük könyvelését. Aztán kidobták, mert egyszer beszívott állapotban szétszedte a komputerüket, és nem tudta összerakni. Huszonnégy órát adtak neki a szerelésre. Hogy biztosítsa az ívet, egy akkora adag heroint vágott be magának intravénásan, hogy egy hétig feküdt málló tengeri szivacsként a gép mellett mosolyogva. Életében nem volt még ilyen töményen boldog. Közvetlen kapcsolatban állt istennel, aki nagyon pontos utasításokkal látta el, de mire nekiállhatott volna a szerelésnek, az egyik unokaöcs a vállára vetette ernyedő testét meg a cókmojkait, és szépen kiterítette a járdaszélre a 135-ös utcánál. Egy hónap múlva Kriszti Lillánál bukkant fel, aki épp leépítette esztétikai okok miatt tárolt koreai fiúját, úgyhogy kapóra jött, hogy nem kell egyedül aludnia, de pár hét után kidobta, mert Kriszti nem volt hajlandó pénzt keresni, és a fürdőkádból pedig csak akkor szállt ki rövid szünetekre, ha Lilla már az életét fenyegette. Ezután néhány hétre magához fogadta egy mágus a Keleti Faluban, mert segédre volt szüksége, de kirúgta, mert nem bírta elviselni, hogy Kriszti állandóan szívott, és klienseit UFO-élményeivel tölte, ahelyett hogy takarított volna. Aztán a terhes anyák otthonába került a Pokol Konyhája nevű városrészben, de onnan is kidobták, mert nem volt terhes. És folajánlottak neki valamilyen menhelyet Queensben, de Kriszti toporzékkolt, hogy őt csak ne vágják ki a külvárosba, mert ő Manhattanban akar lakni, hogy ő nem azért jött át Európából, hogy egy szaros külvárosi lep-
ratelepen vakarja a falat, és akkor ő inkább az utcát választja. Erre ki is ült az utcasá-

rokra a bőrápolókre, és fel is szedte valaki, de kirúgta, mert Kriszti nem volt hajlandó az ilyenkor evidenciában tartott szolgáltatásokra. Erre megsajnálta egy szociális gondozó, és berakta egy zárdába a 23-as utcában, ahol öt fekete és öt fehér apáca nézte a tévét egész nap, miközben gyümölcslevet préseltek. De Kriszti nem akart préselni, csak tévézni, és onnan is mennie kellett. Eközben mindig makulátlan fehér vasalt nadrágban járt, kvarcolt, és naponta órákon át tisztálkodott, körmöt reszelt, ápolta az arc-bőrért. Mindezt valamilyen rejtélyes tehetséggel akkor is meg tudta tenni, amikor épp az utcán lakott. A vasalója, a kvarclámpája és a bőrápoló szereit – ebből állt az élete.

És felhívott, és közölte, hogy nálam kéne aludnia, mert már három éjszaka nem volt hol. Én épp szokásomhoz híven rendkívül sérülékeny elmeállapotban és begorcsolt védelmi testtartásban ültem kifizetetlen számláim körében, és rettegettem, hogy a Kriszti sajátos örölete megadja a végső lökést a teljes széthulláshoz. Az utolsó földön kivirágzott, pongyola pitypang törekeny vattabolyha voltam, mely a totális megsemmisülés ígézetében várt a történelem legincifincibb fuvallatára. És ez a fuvallat most beteljesülni látszott.

– Ki kell pihenjem magam – mondta nagyon határozott hangon –, mert holnap egy iszonyú fontos találkozóm lesz a Kijev nevű vendéglőben a tulajjal. Melót ígért.

– Hánykor? – kérdeztem szigorúan.

– Tízkor.

– És megígéred, hogy nem fogod elkésni? – kérdeztem zordan.

– Persze – mondta Kriszti, és lerakta a telefont, nehogy meggondoljam magam.

Négy éve nem láttam. Csont és bőr volt. A haja a fenekét verdeste, és arca összezsugorodott. Egy pici, összezsugorodott fejű öregasszony arca nézett rám a gyűrt homlok mögül. Olyan mohón kereste a tekintetemet, hogy elfordultam, nehogy belém katintsa a szemét, és ráfordítsa a lakatot. A tányérját néztem, amiről épp három csirkecomb tömött sietve magába sült krumplival. Egyfolytában beszélt, nehogy alkalmat adhasson a világnak arra, hogy rákérdessen az életére. Mondtam, hogy talán egyen lassabban, úgy jobban megmarad benne.

– AAAA – mondta, és legyintett – az idegeim nem engedik. Ez itt – és egy kiló kenyérre mutatott, meg egy csomag vajra –, ez itt semmi, én ezt egy óra alatt égetem el.

Lerohantam venni még két doboz müzlit meg tejet, azt is bepakolta. Másnap hétkor keltettem, bár gyanítottam, hogy ez nem lesz elég neki. Kilenckor még mindig a kádban ült. Mint egy kikopott idegű zárdafőnöknő, bekopogtam hozzá, és mondtam, hogy most már mennie kell, mert elkésik. Jó – mondta Kriszti, és tovább súrolta a lábkörméit egy elefántcsont nyelű spéci kis súrolókefével. Fél tízkor csípőre tett kézzel követeltem, hogy szálljon ki a kádból.

– Jól van – mondta Kriszti rezzenéstelenül, és maradt, egy igaz mester odaadásával dolgozva testén. Tizenegykor úgy döntöttem, hogy fizikailag fogom kiemelni a kádból, de aztán úgy nézett rám, olyan nyugodt dühvel és megvetéssel, hogy rájöttem, le vagyok szarva. En milyen alapon akarom, hogy ő belegyömöszölje magát ezekbe az előre gyártott műanyag présekbe, mikor én magam minden ízettel lázadok ellenük? Meg különben is miről van szó? Egy nyomorult kis pincérnői állásról egy rossz lengyel lebuiban.

Hirtelen rájöttem, hogy ez tartja Krisztit életben, ez a végtelenített feladat, ez az állandó beteljesíthetetlen szükséglete, hogy a testén munkálkodjon, hogy folyamatosan vakarja ki a világ szennyéből, hogy tokélyre vigye, és aztán dacosan felmutathassa ezt a testet a széthulló mocskos világ ellenében, mint a makulátlanság utáni szomjú-

hozás utolsó igaz fellelvárát. Semmi sem létezett számára ezen a világon, csak ez a tisztogatásra éhes test.

Most először elhittem neki azt, amit még nyolc éve mondott nekem a Parlamenttel szemben a Batthyány téren:

– Az apám rendszeresen megbaszott négyéves koromtól kezdve. Igen, megbaszott, és az anyám tudott róla és hagyta.

Én annak idején türelmetlenül elfordultam, a Parlament kupolájába temetve figyelmemet, hogy ne kelljen a szemébe mondanom, hogy nem hiszem. Azon a kisszerű alapon nem hittem neki akkor, hogy túl örülden hangzott, amit mondott, és ezzel akaratlanul is a gyerekrontók népes táborának cinkosa lettem. Akit ennyire elrongáltak, azt mi kényszeresen tovább kívánjuk rongálni. Az elesettség rettentő kihívás a további ültegek kiosztásához.

Egyrészt kétségbeesetten kutattam Kriszti megmentésének eszközeit, másrészt szerettem volna egy kanál vízben megfojtani, amiért meg kéne mentenem. Rettegtem tőle, mert felismertem magam az ő nyomorában, hogy mint egy súlyos, rám kötözött ágyúgolyó fog lehúzni magával a lepratelep mélyére, mert ugyanolyan gyöngé vagyok, mint ő, mert ugyanúgy a létezés szélén imbolygok egy nagyon vékony rohadó lécecskén, és lelkem legmélyén mint szirének éneke húz le magával a teljes feladás vágya. Hogy mindent elengedjek, és ne kelljen többet erőlködve megjátszanom, hogy képes vagyok arra, amire a többiek: a felszínen maradni, belesimulni a rabszolgalét hétköznapijaiba.

Délben még együtt ebédeltünk, aztán elindult. Pár hét múlva telefonált. Kérdeztem, mi lett a pincérnői állással. Azt mondta, már épp egy sarokra volt a Kijevtől, mikor belenézett egy kirakatüvegbe, és látta, hogy egy hatalmas pattanás nőtt ki az orrán, és úgy gondolta, ezzel a ronda nagy pattanással mégsem mehet munkár kérni.

– Értem – mondtam.

– Pár nap múlva visszamehetek a törzsbe, a Haarlembe – folytatta Kriszti.

– Igen – mondtam jegesen, remélve, hogy ez majd lefagyasztja önutálatomat. Tudtam, hogy mit akar tőlem, és tudtam, hogy el fogom engedni őt. Ezt a megnyomorított, hártyakönnyű lepkét most magára hagyom. Megengedem, hogy egyenest belerepüljön a zúzógépbe, New York emésztőcsatornájába, ahol minden történet ugyanarra a csattanásra végződik.

– Azt hiszem, nálad felejtettem az egyik fésűmet – Kriszti hangja egy szakadék felett rezgő vékony, túlfeszített cérnaszál volt.

– Nem tudok segíteni rajta – mondtam, és hányinger környékezett.

– Nagyon kell a fésűm.

– Esküszöm, nem láttam – mondtam, és szerettem volna nekifutásból szétverni a fejem a falon.

– Ilyen fésűt nem találok többet – mondta Kriszti, aki mintha megsajnálta volna önféltésemért, de akiben mégis kegyetlenül dolgozott az a rohadó kis túlélni akarás.

Nem válaszoltam.

– A fésűm – mondta Kriszti.

– Nem – mondtam.

– Éhes vagyok – dobta be Kriszti az utolsó nagyágyút.

A rianás hangja kínzón vágott át rajtam, és az a rettentő jégtábla meghasadt bennem.

Letettem a telefont.

Umberto Eco

IRRACIONALIZMUS TEGNAP ÉS MA*

Barna Imre fordítása

A Buchmesse standjai közt járva feltűnik, hogy – válaszképpen a történelem nagy racionalista filozófiáinak az összeomlására, illetve a technikával és a tudománnyal szembeni bizalmi válságra – sokan azok közül, akik az elmúlt évtizedekben világmegváltoztató szándékú racionális tervszerűséget tulajdonítottak a politikai vagy tudományos cselekvésnek, most a szentség és a misztérium felé fordulnak. Ugyanazokban a könyvesboltkirakatokban, amelyekben húsz éve AZ ÉSZ TRÓNFOSZTÁSA volt látható, Lukács könyve helyett most Julius Evola, René Quenon, Gurdjieff, Titus Burckardt, keleti gondolkodók művei, alkímiáról, asztrológiáról, jövőmondásról, fekete mágiról szóló kézikönyvek kínálják magukat. Hajlunk rá, hogy igazat adjunk Chestertonnak: „Amióta az emberek nem hisznek többé Istenben, nem úgy van, hogy már semmiben, hanem úgy, hogy mindenben hisznek.”

Felütötte a fejét az irracionálizmus?

Az irracionálizmust definiálnunk bajos, ha nem döntjük el, hogy filozófiailag mit is értünk ráción. Sajnos, az egész nyugati filozófiatörténet azt mutatja, hogy ez a definíció igencsak változó és ellentmondásos. Minden gondolkodásmód irracionális valamely másik, önmagát racionálisnak nevező gondolkodásmód történelmi modelljéhez képest. Arisztotelész logikája nem azonos Hegelével; a *ratio*, *raison* és *Vernunft* szavak nem mindig ugyanazt jelentik.

A filozófiai fogalmak megértésében segítségünkre lehet a hétköznapi beszéd. Ha az absztrakt főneveket elhagyom, az „irracionális” jelzőnek a németben olyan szinonimái adódnak, mint *unsinnig*, *unlogisch*, *unvernünftig*, *sinnlos*; olaszul az *illogico* és az *assurdo*, angolul a *senseless*, *absurd*, *nonsensical*, *incoherent*, *delirious*, *farfetched*, *inconsequential*, *disconnected*, *illogic*, *exorbitant*, *extravagant*, *skimbleskamble* jut eszembe. Ez persze kevésnek látszik komolyan vehető filozófiai és esztétikai álláspontok meghatározásához. Mégis, ezek a kifejezések mind olyasvalamire utalnak, ami túlmegy valamiféle norma által meghúzott határon. Az *unreasonableness* (Roget: THESAURUM) egyik ellentéte a *moderateness*. Ami moderált, az belül van a *moduson*, tehát bizonyos határon és mértéken.

A *modus* szó két szabályt juttat eszünkbe, mindkettőt a görög–latin kultúrából örököltük. Az egyik a *modus ponens* logikai elve, a másik pedig az az etikai elv, amelyet Horatius így fogalmazott meg: „*Est modus in rebus, sunt certi denique fines quos ultra citraque nequit consistere rectum.*”¹⁰

Meglehet, hogy a görög–latin racionalitásmodellt alapul véve először is megköcskázthatjuk, hogy mindazt „irracionálisnak” mondjuk, ami a fenti két norma által

* A tanulmány erősen rövidített alakja megjelent – más fordításban – a *Nagyvilág* 1990. szeptemberi számában.

¹⁰ „Van mértéke a dolgoknak, s a határok is állnak, / Melyeken innen s túl helyesen cselekedni sosem bírsz.” (Horatius: SZATIRÁK I,1, 106–107. Horváth István Károly fordítása.)

meghúzott és kultúránk kezdeteit jelölő határokon túlmenni látszik. Ahhoz tehát, hogy megértsük, mi az, ami „ma” irracionális, fel kell tennünk a kérdést, hogy mi volt irracionális „tegnap”.

A görög racionalizmus, Platónról Arisztotelészig és a többiekig, úgy tartja, hogy a megismeréshez mindig valamely ok megismerése révén jutunk. Isten definíciója is annak az oknak a definiálásával egyenlő, amelyen túl már nincs további ok.

Az oksági világmagyarázathoz ki kell dolgozni valamiféle lineáris láncolat fogalmát: ha egy mozgás A-tól B-ig megy, nincs az a hatalom, amelynek folytán B-től A-ig menjen. Az oksági láncolat linearitásáról csak akkor indokolt beszélnünk, ha elfogadtunk bizonyos alapelveket: az azonosság elvét ($A=A$), az ellentmondás-mentesség elvét (lehetetlen, hogy valami egyszerre legyen A és nem A), valamint a harmadik eset kizárásának elvét (A vagy igaz, vagy nem igaz, és *tertium non datur*). Ezekből az elvekből következik a nyugati racionalizmusra oly jellemző okoskodás, a *modus ponens*: ha p , akkor q ; p , tehát q .

Ugyanezen elvekből szükségképp következik továbbá valamiféle szilárd világrend, de legalábbis egy társadalmi szerződés elismerése. A latin racionalizmus átveszi a görög racionalizmus elveit, de jogi és szerződésjogi értelemben megváltoztatja és gazdagítja őket. A logikai norma a *modus*, de a *modus* korlátozás, tehát határ is. A térbeli határokkal kapcsolatos latin megszállottság az alapításmítosszal egyidős: Romulus határvonalat húz, és agyoncsapja a testvérét, mert az nem tartotta tiszteletben. A határok elismerése nélkül nincs *civitas*.

Horatius Cocles azért lesz hőssé, mert fel tudta tartóztatni az ellenséget a határon: egy hídon a rómaiak és a többiek között. Minden híd szentségtörés, mert áthágja a *sulcust*, a városhatárt jelző vízgyűrűt; hidat építeni épp ezért csakis a Pontifex szigorú rituális ellenőrzése mellett szabad. A Pax Romana ideológiája és az Augustus-féle politikai tervezet is a határok pontosbításán alapszik: az impérium ereje abból fakad, hogy tudni kell, mely *vallum*-nál, mely *limes*-en belül kerüljön sor a védekezésre. Mihelyt elmosódik a határok fogalma, és a barbárok (vagyis a nomádok, akik az eredeti területüket elhagyták, és úgy járnak-kelnek idegen területeken, bármikor ismét távozni készen, mintha mindegyik a sajátjuk volna) érvényre juttatták a maguk nomád szemléletét, Rómának befellegzett, és a birodalom fővárosa immáron akárhol lehet.

Amikor Julius Caesar átlép a Rubiconon, nemcsak azt tudja, hogy szentségtörést követett el, hanem azt is, hogy ha viszont elkövette, nincs többé visszaút. *Alea iacta est*. Mert vannak időbeli határok is. Ami megtörtént, azt többé nem lehet visszacsinálni. Az idő visszafordíthatatlan. Ez az elv szabályozza aztán a latin mondattant. Az idő, e kozmológiai linearitás iránya és rendje logikai alárendelési szisztémává lesz a *consecutio temporum*-ban. A gondolkodás csak akkor képes felismerni, felsorakoztatni és „szemügyre venni” a tényeket, ha talált előbb olyan rendet, amely e tényeket összeköti egymással. És végül gondoljuk csak meg, micsoda mesterműve a tényrealizmusnak az *ablativus absolutus*: azt szögezi le, hogy valami, ami egyszer már megtörtént vagy feltételeződött, többé nem vonható kétségbe.

Aquinói Tamásnak van egy *quaestio quodlibetalisa* (V,2,3), amelyben azt kérdi, „*utrum Deus possit virginem reparare*”, azazhogy vajon visszahelyezhet-e Isten az eredeti állapotába egy nőt, ha az a szüzességét egyszer már elveszítette. Tamás határozottan megadja a választ: Isten megbocsáthat az illető asszonynak, s ezzel visszahelyezheti őt a kegyelem állapotába, csoda folytán a testi érintetlenségét is visszaadhatja. De ami megtörtént, azt maga az Isten sem teheti meg nem történné, mivel az idő törvényszerűsége.

geinek illetően megsértése ellentmondana a természetének. Isten nem sértheti meg azt a logikai elvet, amelynek folytán a „*p* megtörtént”, illetve a „*p* nem történt meg” kijelentések ellentmondásosnak mutatkoznának. *Alēa iacta est*.

Ez a racionalizmusmodell uralja ma is a matematikát, a logikát, a természettudományt és a számítógép-programozást. Az úgynevezett görög hagyomány azonban nemcsak ennyiből áll. Arisztotelész görög, de görögök az eleusiszi misztériumok is. A görög világ az *apeiron* (a végtelen) állandó vonzásában áll. Végtelen az, aminek nincs *modusa*, amire nem érvényes a norma.

A végtelen bővületében a görög kultúra az azonosság és az ellentmondás-mentesség elve mellett megalkotja a Hermész szimbolizálta folytonos metamorfózis gondolatát. Hermész szárnyas, megfoghatatlan lény, atyja minden művészeteknek, de a tolvajok istene is, egyszerre „*juvenis et senex*”. A Hermész-mítosz tagadja az azonosság, az ellentmondás-mentesség és a harmadik eset kizárásának elvét, az oksági láncok megcsavarodnak, hamarabb van utóbb, mint előbb; ez az isten nem ismer térbeli határt, és különböző helyeken tud lenni egyazon pillanatban.

Hermész a Krisztus utáni második században diadalmaskodik. A második század a politikai rend és a béke korszaka, s a birodalom népeit mintha egységbe forrasztaná a közös nyelv és kultúra. Olyan szilárd a rend, hogy már senki sem remélheti, hogy katonai vagy politikai úton megváltoztathatja. Ebben a korszakban keletkezik az *enklikliosz paideia*, a teljes és minden diszciplínában járatos embert faragni kívánó általános nevelés fogalma. Ez a tudás azonban valamiféle tökéletes és koherens világot ír le, holott a második évszázad világát a fajták és nyelvek, népek és eszmék összevissza keveredése, a minden istent egyaránt megtűrő tolerancia jellemzi. A második évszázad kulturális univerzuma a Buchmessére hasonlít, ahol is demokratikusan helyet kap minden könyv és minden lehetséges és egymással ellentétes univerzum mindennemű leírása.

Tudjuk, mivel érvelt az a legendabeli kalifa, aki elrendelte az alexandriai könyvtár elpusztítását: vagy ugyanazt mondják ezek a könyvek, amit a Korán, és akkor fölöslegesek, vagy mást mondanak, és akkor hazugok és károsak. Volt ennek a kalifának egy saját igazsága, amit ismert, és ennek a saját igazságnak az alapján ítélte meg a könyveket. A II. század hermetizmusa viszont olyan igazságot keres, amelyet nem ismer, és amelyhez csak könyvek útján fér hozzá. Ezért aztán azt képzei vagy reméli, hogy minden könyvben megcsillan a valóságnak egy-egy szikrája, és hogy mindeme csillanások egymást igazolják. Ebben a szinkretista összefüggérendszerben válságba kerül a görög racionális modell egyik alapelve: az, hogy nincs harmadik eset. Egyszerre igaz lehet sok, egymásnak külön-külön ellentmondó dolog is.

Igen ám, de ha a könyvek akkor is az igazat mondják, amikor egymásnak ellentmondanak, akkor minden szavuk utalás, allegória. Mást mondanak, mint amit mondani látszanak. Mindegyikük hordoz valami olyan üzenetet, ami külön-külön egyikük révén sem tudna soha megnyilatkozni. A könyvekben rejtőz misztikus üzenet megértéséhez az emberi beszédnél kellett valami kinyilatkoztatást keresni, olyat, amelyet maga az istenség tesz, amit személyesen jelent különféle módokon: látomás, álom vagy orákulum útján. Egy sosem hallott kinyilatkoztatás viszont nyilván valamely, még ismeretlen istenre, még titkos igazságra vall. A titkos tudás mély tudás (mert csak az maradhat sokáig ismeretlen, ami a felszín alatt van). Így hát az igazság azzal lesz egyen-

lővé, ami kimondatlan, illetve homályosan mondódik ki, és a látszaton, a szó szerin-
tiségen túl értelmezendő. Az istenek (ma úgy mondanánk: a Lét) hieroglifikus, rejtjel-
mes üzenetekben beszélnek (beszél).

Ha azonban a másfajta igazság keresése a kortársi tudás iránti bizalmatlanságból
következik, akkor nyilván ősrégi ez a tudás: akkor a tudás olyasvalami, amivel az idők
kezdeté óta együtt élünk, csak épp elfelejtettük. Ha elfelejtettük, valaki nyilván félre-
tette nekünk, valaki, akinek mi már nem értjük a szavait. Nyilván egzotikus tehát ez
a tudás. Jung megmagyarázta, hogy valahányszor túl megszokottá és titoktalanná lesz
a számunkra egy-egy istenkép, más kultúrák képeihez kell fordulnunk, mert szakrális
aurájuk csak az egzotikus jelképeknek marad. A II. századra eszerint a titkos tudásnak
vagy a kelta papok, a druidák, vagy pedig a keleti bolcsek körében kellett volna lap-
pangania, merthogy ők érthetetlen nyelveken beszéltek.

A klasszikus racionalizmus a barbárokat azokkal azonosította, akik még beszélni
sem tudnak rendesen. (Ez a *barbarosz* szó etimológiája: barbár az, aki dadog.) Most
viszont épp az idegenek állítólagos dadogásából lesz a biztatással és elhallgatott kinyi-
latkozással teli szent nyelv. A görög racionalizmus szerint az volt igaz, amit meg lehetett
magyarázni; most ellenben csakis az lehet igaz, ami megmagyarázhatatlan.

De mi is volt az a rejtelmes tudás, amelynek a barbár papok a letéteményesei voltak?
A közhiedelem azt tartotta róluk, hogy ismerik azokat a titkos láncszemeket, amelyek
a szellemi világot az asztrális, ezt pedig a szublunáris világgal kötik össze, amiért is egy
növényre hatva befolyásolni lehet a csillagok járását, a csillagok járása pedig befolyá-
solja a földi lények sorsát, és az istenség képmásával végzett mágikus műveletek révén
az istenség rákényszeríthető, hogy engedelmeskedjék az akaratumknak. Fent, mint
lent. A világmindenség egyetlen nagy tükörszínházzá válik, ahol minden egyes dolog
a tükörképe és értelmezése az összes többinek.

Egyetemes *szümpatheia*ról és hasonlóságról azonban csak akkor beszélhetünk, ha
elvetjük az ellentmondás-mentesség elvét. Az egyetemes *szümpatheia* Isten világi ema-
nációjának az eredménye, ám az emanáció kiindulópontja valamely megismerhetet-
len Egy, aki, mint ilyen, a legeslegbensőbb fészke az ellentmondásnak. Az újplatonis-
ta-keresztény gondolkodás azt fogja bizonygatni, hogy Istent azért nem tudjuk egyér-
telműen definiálni, mert az emberi nyelv erre nem alkalmas. A hermetikus okoskodás
azt mondja, hogy minél két- és többértelműbb az emberi nyelv, minél több szimbólum-
és metaforamezt ölt magára, annál alkalmasabb rá, hogy megnevezze az ellentétek
egybeesését megtestesítő Egyet. Csakhogy az ellentétek egybeesésének diadalmas pil-
lanatában vége az azonosságelvnek. *Tout se tient*. (Minden összefügg.)

Ezért aztán az értelmezésnek nincs vége-hossza. A végső, a megközelíthetetlen ér-
telem után tapogatózó elme belenyugszik, hogy az értelem mindig tovasiklik. Egy nö-
vényt nem a morfológiai és funkcionális sajátosságainak az alapján határoz meg, ha-
nem aszerint, hogy a kozmosznak mely másik eleméhez látszik, ha mégoly kevésbé is,
hasonlítani. Ha egy emberi testrészhez hasonlít valamelyest, akkor az az értelem, hogy
a testre utal. A szóban forgó testrésznek viszont az az értelem, hogy egy csillagra utal,
a csillagnak az, hogy egy bizonyos hangskálára, a hangskálának meg az, hogy egy an-
gyali hierarchiára utal, és a többi, *ad infinitum*.

Minden, akár e világi, akár égi objektumban valami titok lappang; ezt a titkot csak
beavatottak fejthetik meg, és az ismerete ezért egyúttal beavatottságot is jelent. A meg-
fejtett beavatási titok azonban – ahogy Joséphin Péladan mondja majd a XIX. század-
ban – semmire se jó. A megfejtettnek vélt titok csak akkor titok, ha egy másik titokra

utal, a másik pedig, ha egy harmadikra, és így tovább, el egészen valamely végső titokig. Mármost a tovább- és továbbutaló *szümpatheiai*ak univerzumát kölcsönhatások tagolják valóságos labirintussá, amelyben minden esemény spirálszerű logikának engedelmeskedik, amelyben kérdéssé válik az időrend szerinti ok-okozati sorrend. Végső titok nem létezhet. A hermetikus beavatottság végső titka az, hogy minden titok. A hermetikus titok szükségképpen üres titok, hiszen aki azt állítja, hogy bárminemű titkot megfejtett, az nincs is beavatva, és a kozmikus misztérium megismerésének csak a legkülső felszínéig jutott el.

A hermetikus gondolkodás nyelvi jelenséggé változtatja az egész világi szint, ugyanakkor tagadja, hogy a nyelv képes valamit is közölni.

A CORPUS HERMETICUM a Földközi-tenger táján, pontosan a II. évszázad körüli időben bukkan fel. Alapszövegei szerint Hermész Triszmegisztosznak egy álom vagy látomás keretében nyilatkozik, jelenik meg a *Nusz*. A *Nusz* Platónnál az ideál érzékelti tudását, Arisztotelésznél a lényegre ráismerő értelmet jelentette. A *Nusz* fürgesége természetesen ellentmondott a már Platónnál reflexiót, észbeli tevékenységet jelentő *dianoia* küzdelmesebb gyözködésének is meg az *episztemé*nek – a tudománynak –, illetve a *phronészis*nek – az igazság firtatásának – is; de semmi kimondhatatlan nem volt a működésében. A *Nusz* viszont a II. századtól fogva a misztikus intuícióra, a nem racionális megvilágosodásra, a villanásszerű és kifejtetlen vízióra való fogékonyságot jelenti.

Többé nem szükséges párbeszédet folytatni, fejtegetni, érvelni. Eztán már csak várni kell, amíg valaki meg nem szólal helyettünk. Akkor aztán egy csapásra berobban a fény, olyan hirtelen, hogy összekeveredik a sötétiséggel. És ez lesz az igazi beavatás, amelyről nem szabad a beavatottnak beszélnie.

Ha nincs többé időrend szerinti lineáris oksági lánc, akkor az okozat akár vissza is hathat az okra. Ez történik a theurgikus mágiában, de a filológiában is. A *post hoc ergo propter hoc* (ezután, tehát emiatt) elvének helyére a *post hoc ergo ante hoc* (ezután, tehát ezelőtt) elve kerül. Jellemző például, hogyan akarták a reneszánsz filológusai bebizonyítani, hogy a CORPUS HERMETICUM nem a hellén kultúra terméke, hanem bizonyára Platón előtt íródott: a CORPUS-ban olyan gondolatok vannak, amelyek nyilvánvalóan már Platón idejében is ismeretesek voltak, következésképpen a CORPUS Platón előtt kellett hogy keletkezzék.

Ezek tehát a klasszikus hermetizmus sajátosságai, és ezek jelennek meg újra a hermetizmus második győzelme, mármint a középkori skolasztika fölött aratott diadala idején. A korábbi évszázadokban a keresztény racionalizmus a *modus ponens* szellemében fogant érvelésekkel igyekezett bebizonyítani Isten létét, de a hermetikus tudás azért nem halt el. Ha margóra szorítva, az alkimisták és a zsidó kabalisták körében meg a félénk középkori neoplatonizmus ráncába rejtve is, de tovább élt. Amikor pedig beköszönt az, amit mi újkornak nevezünk, a reneszánsz kori Firenzében, a modern pénzgazdálkodás feltalálásának helyszínén ismét felfedeződik a hellenista II. században szerzett CORPUS HERMETICUM, mint valamely Mózes kora előtről való ősrégi tudás állítólagos tanúsága. S akkor aztán Pico della Mirandola, Ficino, Reuchlin, azaz a kora reneszánsz és a keresztény kabalizmus átdolgozta hermetikus modellt is táptalajává válik a mágiától a tudományig sok mindennek, a modern kultúra nagy részének.

Összetett históriája van ennek az újjászületésnek: a történészek időközben megta-

nítottak rá bennünket, hogy ne válasszuk el a hermetikus szálát a természettudományostól; hogy Paracelsus és Galilei összetartoznak. A hermetikus tudás hatással van Baconre, Kopernikusra, Keplerre és Newtonra, a modern, kvantifikáló tudomány a hermetizmus kvalifikáló tudásával folytatott dialógusból születik. A hermeneutikus minta végső soron azt a gondolatot sugalmazta, hogy a világegyetemnek a görög racionalizmus által leírt rendje megdönthető, s hogy van mód a mindenségben olyan új összefüggéseket, új kapcsolatokat felfedezni, amelyek lehetővé teszik majd, hogy az ember befolyásolja és eltérítse pályájától a természetet.

Ez a hatás azonban azzal a meggyőződéssel társul, hogy a világot nem minőségi, hanem mennyiségi logikával kell leírni. A hermetikus modell így paradox módon maga is hozzájárul új ellenfelének, a tudományos racionalizmusnak a létrejöttéhez. Ennek eredményeképpen a hermetikus irracionalizmus egyrészt a misztikusok és alkímisták, másrészt olyan költők és filozófusok köreiből kő végül ki, mint Goethe, Nerval vagy Yeats, Schelling, Franz von Baader és Heidegger vagy C. G. Jung. És sok posztmodern irodalomkritikai elképzelésben is könnyen ki lehet mutatni a folyton tovasikló értelem gondolatát. Hermetikus gondolatot fejezett ki Paul Valéry, amikor azt mondta: „*Il n'y a pas de vrai sens d'un texte*” („Egy szövegnek nincs igazi értelme”).

Gilbert Durand nemrég megpróbálta bebizonyítani, hogy az utóbbi évtizedek kultúrája – a tudományos kultúra nagy részét is ideértve – nem a görög racionalizmus, hanem a hermetikus modell jegyében fogant.

De nem volna teljes ez a görög–latin racionalizmus normájától eltérő gondolkodásmodell, ha nem vennénk figyelembe egy másik, ugyanebben a történelmi periódusban alakot öltő jelenséget is.

A második évszázad villámos látomásoktól vaksin hunyorgó s közben sötétben tapogatózó embere neurotikus önértelmezést is kidolgoz, megfogalmazza magának, hogy mi a szerepe ebben az érthetetlen világban. Az igazság titkos, akárhogy faggatjuk a szimbólumokat és az enigmákat, sohasem deríthetjük ki a végső igazságot, csak más-és máshova helyezjük át a titkot. Ha ez az emberi állapot, akkor tévedés gyümölcse a világ. Ennek a lelkiállapotnak a kulturális kifejeződése a Gnózis.

A görög racionalizmus hagyománya szerint a *gnoszisz* a lét valódi (diskurzív és dialektikus) ismeretét jelenti, szemben az egyszerű észleléssel (*aisztheszisz*) és a véleményel (*doxa*). Most azonban ez a szó metaracionális, intuitív megismerést kezdett jelenteni, az istenség vagy valami égi közvetítő, olyasvalaki adományát, akinek hatalmában van megváltani a követőit.

A gnosztikus kinyilatkoztatás azt beszéli el mitikus formában, hogy már a sötét és megismerhetetlen istenségben is ott lakozik a gonosz princípiuma és valamiféle androgínia, mely kezdettől fogva ellentmondásossá, önazonosság híján valóvá teszi. Ügyetlen végrehajtója, a Demiurgosz, elhibázott és ingatag világot hoz létre, melyben az istenségnek egy parányi része mintegy foglyul esik vagy száműzetik.

A tévesen teremtet világ: elvetélt kozmosz, melléfogás. Ennek a melléfogásnak a következménye mindenekelőtt az idő, ez az elnagyolt öröklétutánc. Miközben a patrisztika azon igyekszik, hogy a zsidó messiánizmust összebékítse a görög racionalizmussal, és kitalálja az Isten akaratából és racionálisan zajló történelem fogalmát, a gnoszticizmus ugyanezen évszázadok során jellegzetes idő- és történelemellenes magatartást vesz fel.

A gnosztikus száműzve érzi magát a világban, úgy érzi, hogy áldozata a tulajdon

testének, amely sírja és börtöne. Belévtetett a világba, ki kell kerülnie valahogyan. Létezni rossz. De tudjuk, hogy minél frusztráltabb valaki, annál hajlamosabb rá, hogy mindenhatónak képzelje magát. A gnosztikus tehát úgy tekint magára, mint egy szikrányi istenségre, amely átmenetileg, egy kozmikus összeesküvés folytán, számkivettetésbe került. Ha sikerül megtérnie Istenhez, az ember nem csupán egyesül önnön princípiumával és eredetével, hanem hozzá is járul ugyanennek az eredetnek a feljavításához, az őstévedés alóli felszabadításához. Egy beteg világ rabjának, de egyúttal emberfeletti hatalom birtokosának is érzi magát az ember. Az istenség csak úgy ütheti helyre a kezdeti csorbát, ha igénybe veszi az ember segítségét. Így lesz a gnosztikus ember „Übermensch”, Szuperember.

Ennek az „Übermensch”-nek a hatalmát az jellemzi, hogy az üdvözüléshez a világ misztériumának a megismerése (a gnózis) útján lehet eljutni. Az üdvözülés minden reménye nélkül az anyag fogságában sínylődő hulozoistákkal szemben a pneumatikusok az igazság és így a megváltás egyedüli várományosai. A gnózis nem rabszolgának való vallás, mint a kereszténység, hanem az urak vallása. A gnosztikus feszeng, idegenül érzi magát a világban, és arisztokratikus megvetéssel sújtja a tömeget, felrója neki, hogy nem ismeri fel a világ negativitását; a gnosztikus egy világot felforgató, elpusztító végső eseményre, újjáteremtő katasztrófára vár.

A rabszolgatömeg nem tudja, csakis a gnosztikus „Übermensch”, hogy a rossz nem holmi emberi tévedés, hanem egy isteni cselszövés következménye, s hogy a megváltáshoz nem tettek kellene, elvégre nincs is mit megbocsátani az embernek. Ha a világ a rossz birodalma, akkor a gnosztikus gyűlöli a világ anyagiságát, tekintsen megvetéssel a testre, sőt még a fajfenntartásra is. Aki ellenben szert tesz a tudásra, az megmenekedett, úgyhogy a bűntől sem kell többé félnie. Mi több, Karpokratész szerint az ember kövessen csak el minden elképzelhető gazságot, mert csak így szabadulhat fel a mindenséget uraló angyalok zsarnokságától. A megismerés csak úgy teljes, ha az ember a rosszat is ismeri. A gonosz cselekedet nem a lelket alázza meg, hisz az így is, úgy is udvozult már, hanem a testet, s a testnek pusztulnia kell.

Nehéz megállni, hogy ne gnosztikus örökségnek tekintsünk sok mindent az újkori és a mai kultúrában. Kiderült már, hogy katar, tehát gnosztikus eredetű az az udvari (s azután romantikus) felfogás, amely szerint a szerelem a lemondással, a szeretett hölgy elvesztésével egyenlő, és feltétlenül tisztán szellemi, mindenfajta nemiséget kizáró kapcsolat. Bizonyosan gnosztikus a revelációként átélt rossz iránt való esztétikai rajongás (Sade), és szintén gnosztikus alapon döntött úgy számos modern költő, hogy testi túlhajszoltság, nemi kicsapongás, misztikus elragadtatás, kábítószer vagy verbális önkívület révén látomásokra hangolja magát.

Volt, aki gnosztikus gyökerűnek vélte a romantikus idealizmus fő elveit, melyeknek értelmében felértékelődött ugyan az idő és a történelem, de csak azért, hogy az embert főszereplővé avassa a Szellem helyreállításának nagy művében. Másrészt amikor Lukács azt állítja, hogy az elmúlt két évszázad filozófiai irracionálisát a válságára választ kereső burzsoázia találta ki, filozófiailag akarván igazolni a saját hatalomvágyát és a saját imperialista gyakorlatát, akkor nem tesz mást, mint hogy marxista terminusokkal írja le a gnosztikus szindrómát. Igen ám, de másvalaki meg a marxizmusban fedezett fel gnosztikus elemeket, sőt a leninizmusban, abban az élcspatelméletben is, amely szerint a párt kiválasztottak gyülekezete, a megismerés és következképpen a megváltás kulcsának a birtokosa.

Megint mások szerint az egzisztencializmust, különösen pedig Heideggert ihlette

meg a gnoszticizmus. (A jelenvaló lét, a Dasein, mint világba „vetettség”, világi lét és idő viszonya, pesszimizmus.) Régi hermetikus tanokat vizsgálva C. G. Jung pedig ismét felvetette az eredeti Én-maga (Selbst) gnosztikus problémáját. Ugyancsak kimutatták már a gnosztikus elemet a Szuperember mindmegannyi felbukkanásakor, minden arisztokratikus tömegkultúra-ellenességben vagy abban, ahogy a választott fajok prófétái a tökéletesek végső megdicsőülése érdekében készek voltak vérben gázolni és gyilkolni, a hulozoistákat és a menthetetlenül az anyaghoz láncolt rabszolgákat halomra ölni.

Az olyan mai szerzőkről aztán ne is beszéljünk, akik kimondottan a gnózis eredeti eszméiből merítenek. Ciorant idézem: „Nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy ez a világ valami sötét istentől való, akinek az árnya hosszabbodik énvelem, s hogy az a dolgom, hogy merítsem ki az őt és művét sújtó átok következményeit... Mint a rákos daganat, úgy burjánzik el mindinkább a földgolyó felszínén a hús.”

A hermetikus-gnosztikus modell két jellegzetességére mutatok most már csak rá, mert szerintem különösen időszerűek: a titokszindrómára és az összeesküvés-szindrómára.

A beavatott tud valamely kozmikus titkot. A hermetikus modell torzulásai azonban ahhoz a meggyőződéshez vezettek, hogy hatalma annak van, aki el tudja hitetni, hogy valamely politikai titoknak a tudója. „A titok” – írja Georg Simmel – „kivételezett helyzetbe hozza a személyiséget, és úgy működik, mint valami merőben társadalmi meghatározottságú vonzerő. Elvileg független a tartalmától, de persze annál nagyobb a hatása, minél jelentősebb és átfogóbb az illető, kizárólagosan birtokolt titok... A minden mélyet és jelentőst homályba vonó titokból nő ki aztán a jellegzetes tévedés: ami titokzatos, az okvetlenül lényeges és jelentős dolog. Az embernek az eszményítéshez, illetve a rettegéshez húzó természetes hajlama ugyanazt eredményezi: a képzelet útján felnagyítja az ismeretlent, és akkora figyelmet szentel neki, amekkorát a megnyilvánuló valóság többnyire nem kapott volna.”

Úgy hiszem, fölösleges részleteznem, milyen szerepe van korunk politikai viszonytagjaiban a titokkal való manipulálásnak.

A gnózis szerint kozmikus összeesküvés áldozata az ember, és csak úgy szabadulhat a lelkifurdalástól meg a világ rosszasága miatti felelősségérzettől, hogy hisz ebben a kozmikus összeesküvésben. Karl Popper mármost kimutatta, hogyan lett ebből a metafizikai rögeszméből „konspirációs társadalomelmélet”: „Ez az elmélet, mely a teizmus számos formájánál is ősi, Homérosz társadalomelméletéhez hasonlít. Homérosz úgy képzelte el az istenek hatalmát, hogy mindaz, ami a Trója előtti síkságon történik, visszénye csupán az Olümposzon bonyolódó szövvényes összeesküvéseknek. A konspirációs társadalomelmélet voltaképpen csak az egyik verziója ennek a teizmusnak, mármint annak a hitnek, hogy istenek hangulatai és óhajai irányítanak mindent. Következik ez az elmélet az Istentől való elfordulásból és abból a kérdésből, hogy vajon ki foglalta el Isten helyét. És akkor különféle hatalmasságokkal és hatalmas csoportokkal helyettesítik őt be: e fenyegető pressure groupokkal, amelyeknek a rovására lehet írni a világválságot és minden-minden bajunkat... A konspirációelmélet teoretikusa hisz benne, hogy az intézmények maradéktalanul felfoghatók úgy, mint valamely tudatos terv eredményei; ami pedig a közösségeket illeti, azoknak rendszerint amolyan csoportszemélyiség-félét tulajdonít, és az összeesküvés ügynökeinek tekinti őket, szakasztott úgy, mintha csak önálló egyének volnának.”

Talán elég itt a zsidók világ-összeesküvéséről szóló elméletre és a CION BÖLCSEINEK JEGYZŐKÖNYVÉ-re vagy a mccarthyzmusra utalni. „Racionális” hajlama a diktatúrák-

nak, hogy megnevezzenek valamiféle külső ellenséget, amely a polgárok vesztét akarva összeesküvést sző, a polgárok pedig mindig „irracionalis” hajlamról tesznek tanúbizonyságot, amikor elfogadják az összeesküvés gondolatát. A rosszat mindig valaki más teszi, és mi magunk sohasem tehetünk róla.

Úgy kezdtem ezt az eszmefuttatást, hogy a jelentől eltávolodva szemügyre vegyem a – meglehet: egyesek szerint túlságosan távoli – múltat. Azt akartam megmutatni, hogy mindnyájan a saját történetünk gyermekei vagyunk, és hogyha meg akarjuk határozni, milyen formákat ölt manapság az irracionizmus, akkor előbb a gyökereit kell megtalálnunk. Lehet, hogy van, aki szerint már ez, ez a valamit „meghatározni” és így egyebektől megkülönböztetni kívánó szándék is túlon túl racionális. Bocsánatot kérek. Én még mindig hiszem, hogy az azonosságelv és a *modus ponens* olyan eszközök, amelyeket néha érdemes használni.

Szilágyi Andor

RONGYOK ALATT, TOLLAKON

Törédék

július 21. Megpróbálok a rongyaimról lemászni. Amint eltávolodom vackomtól akár egy ujjnyira is, kezem a semmibe markol. Ujjnyira eltávolodni – azt jelenti: rongyaim szélén. Rongyaim szélén túl már nem tudok semmire sem támaszkodni. A rongyaim széle tehát a semmi határa. Először megörülök, hiszen majd aláhullok, a semmibe, később végiggondolva a dolgot, úgy döntök: ez jó nekem. Nekem jó. A bizonyosság kedvéért óvatosan végigtapogatom rongyaim szélét, de hiába, ahogy az előbb, most sem találok egyetlen szilárd pontot sem. A rongyaim alatt nincsen semmi. SEMMI. Úgy heverek a rongyokon, hogy a rongyokat nem támasztja fel semmi. A semmiben lebegnek. A SEMMIN. Lebegnek – azt jelenti, hogy nem lebegnek. Mintha egy láthatatlan asztallapon lennének elterítve, úgy, hogy egyáltalán nincsen alattuk az asztallap, csak a semmi. Ha kihajolok a rongyok szélén, és karom kanalazó mozdulatával mélyen benyúlok alájuk, egyet könnyedén kiemelhetek alulról (aztán felülről visszahelyezhetem a helyére). Annak sincsen akadálya, hogy az így keletkezett résen átnyúljak. Kezem nem ütközik akadályba. Ha a rongyot már letettem, nyugodtan rátámaszkodhatom. Ezért mondom, hogy láthatatlan asztallap. Láthatatlan asztallap – azt jelenti, hogy a szilárd semmi felszíne. Átforgatom a rongyokat, és orromban érzem a felkavaródó por szagát. Ki tudja, mióta hevernek itt lenn. Lenn – azt jelenti, hogy nincs kizárva a „fenn”. Lehetőség van arra, hogy a lenn fenn legyen és fordítva. Lenn – azt jelenti, hogy valahol a vertikális mező horizontján, az ismeretlenben. Végül is nagyon jólesik elnyújtóznom a rongyokon újra, nem gondolni semmire, csak bámulni belé a tökéletes sötétbe. Nincsenek fájdalmaim. október Egyre hűvösebb az idő. Szerencsére van itt rongyom elég, úgyhogy nincs okom félni a közeledő hidegektől. Alaposan össze-

gyűjtöttem a tollakat is, a derekam meg a hátam magasságában elsimítottam őket. Rájuk fekszem, a rongyokat pedig magamra teregetem. Fönséges. Fönséges – annyit jelent, nem fájni. Nem tudom, milyen eredetű tollak, tollpíhek lehetnek ezek itt körülöttem, de az én céljaimnak nagyon megfelelnek így is. Célnak – azt jelenti, nem fájni. Nem fájni – azt jelenti, fönségesen érezni e helyt magunk. A tollak sem hullanak át a láthatatlan asztallapon. Valamikor, régebben, egyszer megpróbáltam az ujjammal, a mutatóujjammal átréselni az asztallapon, a rongyok között egy-egy pihét. Teljes-séggel lehetetlen volt. Hasztalan próbálkozás. Nincsen értelme. Ellenben ha elmozdítok egy-egy rongyot, helyükön aláhull a pihe. Nem érzek fájdalmat. *február* Olyan hidegek járnak, hogy az arcomra kellett borítanom egy rongyomat. Le akart már fagyni az orrom. Mozdulatlan heverek naphosszat, így hanyatt fekvé a rongyokon, illetve a rongyok alatt, a tollpíhek fövenyén. Ez az egyetlen módja, hogy ne érezzem csontjaimban a hideget. Úgy festhetek itt, mint egy halom szélfűtta toll meg rongy. (Ha az Isten, a létező Erő közelebb hajol, a rongyok alól kihallhatja a csöndes szívdobogást.) Élek. *17-e* Ma éjszaka kis híján megfagytam. Arra riadtam, hogy gyönyörűséges dolgokról álmodom, pedig már nem is emlékszem, mikor álmodtam utoljára. Álmodni – annyit jelent, menekülni. Álmodtam, és arra gondoltam álmomban, hogy a fagyhalál kísérőjelensége a szép álom. Kétségbeesett erőfeszítéseket tettem, hogy felébrezzem magam. Álmomban illatokat éreztem. Fényes hómezők kristályüszta illatát. Majd megéreztem a rongyaim meg a tollak poros szagát. Élek! Megmenekültem! (Élni – annyit jelent, nem fagyni meg.) *ápr.* Ma megpróbáltam egy rongyomat leejteni a láthatatlan asztallap peremén. Nem esett le. Mintha egy másik, szintén láthatatlan asztallap lenne az én láthatatlan asztallapom mellé tolva. Nem tudom, miért pont asztallapnak hívom azt a valamit, amin a rongyaim (a rongyaimon pedig én) helyezkednek el. Nem hihi-tem, hogy sikeresebb lehetne bármely más fogalmi kísérlet annak a síknak a meghatározására, amely a térben tart engem, és tartja a rongyaimat. No meg a tollakat. Tehát megpróbáltam leejteni, de a rongy nem esett tovább. Körültapogatom. Felemelem, és tenyeremmel a rongy iménti, asztallapon kívüli helyére támaszkodom. Kis híján átzuhanok a semmibe. Tehát. A rongy ugyan nem esik tovább, de azzal, hogy felemelem, a helyütt megszüntetem azt a síkot is, amelyet, mert jobb szót nem találtam, láthatatlan asztallapnak nevezek. Elfáradtam. Kényelmesen elheverek a rongyokon, és hallgatom a sötétet. Mily könnyen megszokhatja az ember a fájdalommentes életet. *április 30. csütörtök* Meggyőződök afelől, hogy nincsen olyan pont körülöttem, ahol valamelyik rongyomat is lehajíthatnám. Le – azt jelenü: „el”, azt jelenü: „ki”. Azzal, hogy azt mondom, „le”, nem zárhatom ki a „ki” és az „el” lehetőségét sem. Ültő helyemben körbe-körbe forogva, szisztematikus következetességgel haladok körbe a nem létező és mégis létező asztallap peremén, kinyújtott kezemből araszonként ejtve le az erre a célra kiválasztott legsúlyosabb rongyomat. Nincs egyetlen pont sem, ahol eltűnne. Nincs, ahol átzuhant volna, ahogy nincs egyetlen pont sem, ahol az asztallapon kívül megtámaszkodhatnék, akár csak egy pillanatra is. Azt nem tudom ellenőrizni, hogy mi lesz azon rongyok sorsa, amelyeket elhajítok magamtól. El – nem azt jelenti, „le”, de azt is jelenti, „ki”. A puha rongyok esését nem hallom, így nincsen információm arról, mi is történik velük, ha röppályájuk véget ér. Ha lenne egy zsinogem, elhajítanám magamtól a végére csomózott rongyot, és a zsinór irányvonalából következtethetnék a rongy hozzám viszonyított helyzetére. (És a helyzetemre: a rongyhoz viszonyítva.) Nincsen zsinogem. *okt.* Eltűnt egy rongy!! Egy rongyom. Reggel ébredés után szokás szerint azzal kezdtem a napot, hogy átszámoltam a rongyokat.

Egy hiányzott. Kezdtém előlről. Sorra vettem kézbe őket, de alig fejeztem be, megint kezddhettem előlről. Hisz ismerem őket külön-külön! Egyiket a puhasága miatt, a másikat, mert viseltesebb a tobbinél, a harmadikat, mert a szövete ritkább, a negyediket, mert a szövete sűrűbb. A gombos tűnt el. Amelyiknek egy törött gomb volt a közepibe varrva. Egy éles szélű törött gomb. A kellős közepén. (Amíg megvolt, ujjaimmal többször ellenőrizhettem. A kellős közepén volt. Pontosan, mintha csak azért varrták volna oda, hogy a közepén legyen. Ha a hüvelykujjam hegyét rányomtam a gombra, és a mutatóujjam hegyével kört rajzoltam köré, éreztem a rongy szélén a rojtokat.) És most nincs sehol. *okt.* Ahogy kinyitom a szemem, azt hiszem, valami káprázat játszik velem. A fejem fölött fényt látok. Az egész akkora, mint egy gombostű hegye, de ott van, és nem káprázat, igazi fény. A feketeség tömegén egy gombosűhegynyi fény. Távol-sága/közelsége felbecsülhetetlen. Kinyújtom felé a karom, nem érem el. (A szívem hevesebben ver, bensőmet félelemmel vegyes érzések töltik el, de nem történik egyéb.) Most is ott van. Magasan fenn. A fejem fölött. És nem mozdul. Nagysága. Sem változik. Elfordítom a fejem, majd hirtelen felnézek, először nem is látom, olyan kicsi. Fény. *okt.* Arra gondoltam, talán van valami összefüggés gombos rongyom eltűnése és a fény felbukkanása között. Felbukkanása – azt jelenti, megjelenés, születés, keletkezés. A két dolog – dolog nem jelenti azt: esemény – között azonban aligha tudok bármilyen más összefüggést találni, mint egymáshoz való időbeli közelségüket. Átvizsgáltam a rongyokat, nem mintha valamicskét is reménykedtem volna, hogy fellelem. Pusztán megszokásból egyenként kézbe vettem őket. A gombos most sem volt közöttük. Amennyire karjaim engedték, kihajoltam, és körbetapogattam. A gombos nincs sehol. Lemondtam róla. Fejem alá gyűjtöm a tollakat, és bámulom a fényt. Már egészen megszoktam. Néha fázom. *dec. vége* A hideg mozdulatlanságra kényszerít. Dermedten fekszem a rongyaim alatt, és várom, hogy jöjjön az enyhébb idő. A fényt figyelem. Úgy tűnik, mintha néha megváltoztatná a színét, a sárga és a fehér váltaná egymást. Periodikát nem sikerült megállapítanom, de kétszer is megváltozott a színe. Mintha. Nagysága változatlan. A helye is... Ma végre előbújhattam. Megenyhült az idő. Kibújtam a rongyok alól, és nagytakarítást rendeztem. Ellenőriztem a nem létező asztallap nagyságát. Minden változatlan. Hossza 19 arasz, szélessége 9 arasz. Magassága nem tapintható. Mélyen kihajoltam a peremen, hosszan meredtem a sötétbe, de a fénypontnak nem találtam társát. Rongyra támaszkodva kihajolok, majd egy másik rongyot magam elé helyezek. Óvatosan ránehézkedem. Minden eddiginél messzebb merészkedem nem létező lapomtól. A rongy szilárdnak bizonyul. Térdem a lapon, tenyerem a rongyokon. Így maradok sokáig, míg el nem fog a szorongás. *március 7.* Létezni – annyit jelent, heverni a fekete űrben egy nem létező asztallapon, tollak és rongyok között. Fázni/nem fázni. Sokszor az az érzésem támad, hogy mozog velem ez a lap, amelyen kuporgok, de, mert nincs mihez viszonyítanom a vélt mozgást, nem tudom, a gyanúnak van-e alapja. Egyszer kihelyeztem egy rongyot a lap mellé, de a rongy később is ott maradt, ahová tettem. Tehát hozzá képest elmozdulást – elmozdulás nem jelent irányt – nem tapasztaltam. A rongy ott maradt, ahová én tettem, legalábbis úgy hiszem, onnan vettem be ismét, ahová előbb tettem. Talán a mindenség, a nagy fekete űr is elmozdul velem együtt, de az űrön belül, az űrhöz képest az asztallap, a nem létező asztallap, lapján velem, nem. Amióta a fény megjelent a fejem fölött, nem támadnak ilyen érzéseim. (Semmilyen érzéseim nem támadnak.) A fényhez képest (amióta megjelent) nem változott a helyzetem. *17-e* Sokat fekszem hason, és igyekszem nem nézni a fényre. Lehet, hogy azon a lukon keresztül figyel valaki. Fekszem hason,

és karom a lap két oldalán lelóg. A semmibe. Aztán. Arcomat kezembe temetem. Vagy: felhúzott térdel kuporgok, arcomat két térdem között lehajtom. Amióta látom a fényt, még inkább körém sűrűsödött a sötét. Egészen elszoktam a fájdalomtól. Ma megpróbáltam felidézni magamban, milyen volt; nem sikerült. Egészen felizgatott a dolog. Nyelvemet hozzászorítom a fogamhoz, de a fájdalom emlékét nem sikerül rekonstruálnom. A nap hátralevő részében ezzel foglalkozom. Mondanom sem kell, hiába. *csütörtök* Olyan fájdalomra ébredtem, amelyhez hasonlóra nem emlékszem. Régóta nem voltak fájdalmaim, már valósággal meg is feledkeztem arról, milyen az, ha fáj. Most ismét tudom. Létezni annyi: fájdalmat érezni. Fájni. Fájni kívül, belül. Érezni a testet, amely kitölti az űrt fájdalommal. Másként hogyan is szerezhetnénk tudomást testünkről, ha nem a jelentkező fájdalom által? Sehogy. Egy sajgás a szuvas fogadban, és tudhatod: vagy. 8. Fekszem hason. Karom keresztirányban kitérve, megmarkolom a lap széleit. Eszeveszett erővel koncentrálok, hogy felemeljem magam lapostul, mindenestül. Izmaim megfeszülnek, minden érzékem a lap megragadott két pontjára összpontosul. *augusztus* Egész nap hahózik. Tenyeremet a szám köré formázom, és elkiáltom magam: HAHÓ! Azután számolok huszonötig, és megint: HAHÓ! Semmi válasz. Válasz nem érkezik sosem. Tudom. Előre tudom. Attól én még hahózhatok, hogy tudom: nincs remény. Remény: azt jelenti: visszhang. Visszhang – azt: szilárd tárgy. Nincs remény. *augusztus* Nézem a fényt. A fénylő pontot a fekete térben. Egészen megszoktam. Amióta Ő van, én egyedül vagyok

Pacskovszki Zsolt

FAGY

Hajnóczy Péter emlékére

– megáll az ablak előtt, kipillant a hólepte kertre, megszívja a fogát, visszafordul a szoba felé, az ajtóhoz siet, lenyomja a kilincset, kilép az előszobába, szőrmekabátot akaszt le a fogasról, belebújik a kabátba, durva kötésű, kockás sálát a kabátgallér köré tekeri, végigméri magát a tükörben, begombolja, lesimítja a kabátot, a sísapkáért nyúl, fejére húzza, végigméri magát a falitükörben, igazítja a sapkán, aprót kohint, lenyomja az ajtókilincset, kilép a teraszra, becsapja az ajtót, átvág a kerten, a kapuhoz siet, lenyomja a kapukilincset, kilép az utcára, behúzza a kaput, kabátzsebéből kulcsosomót halászik elő, kettőre csukja a kaput, elteszi a kulcsot, aprót köhint, kabátzsebébe sulyleszti a kezét, ujjával megtapintja a kulcsot, megmarkolja, nehézkesen lépked a hóban, arca vörösre dermed, orrlyuka összerándul, a levegő belecsíp a tüdejébe, állát a kabát gallérja közé, a sálba mélyeszti, nem tud az orrán át lélegezni, a száján kapkodja a levegőt, megtorpan, egy villanyoszlop mellett hull a hóban, bakancsával átfordítja az arcán fekvő testet, az arc lila, a szem fagyottan dülled kifelé, a pupilla óriási, a kék ajak szétnyílván, odvas fogak buknak kifelé, aprót köhint, megszívja a fogát, tovább-

megy, a levegő belesíp a tüdejébe, állát a kabát gallérja közé, a sálba mélyesztí, nem tud az orrán át lélegezni, a száján kapkodja a levegőt, megtorpan, a hóval tömött víz-
elvezető árokban férfi fekszik, teste még ráng, szeme már üvegesedik, keze az ágyé-
kán két puffedt, fekete húsdarab, a férfi szeme kikerekedik, megmerevedik, a fej fél-
rebicsaklik, a jég borította nadrágszár utolsót rándul, a sötétlila ajak szétnyílik, töre-
dezett, sárga fogak buknek kifelé, aprót köhint, megszívja a fogát, az orrát, tovább-
megy, a levegő belesíp a tüdejébe, állát a kabát gallérja közé, a sálba mélyesztí, nem
tud az orrán át lélegezni, a száján kapkodja a levegőt, egy villamos felé tart, a jármű
mozdulatlan, az utastér üres, a vezetőfülkében vörös hajú nő borul a vezérlőpultra,
kihúzza a kezét a zsebéből, tenyerével nekifeszül az ajtónak, az ajtó nem enged, bele-
rüg a bakancsával, az ajtó bereccsen, szétnyílik, fellép a járműre, kinyitja a vezetőfülke
ajtáját, megmarkolja a nő haját, felemeli a fejét, az arc kőkemény, hamuszurke, a szem-
golyókat óriási, barnáskék szemhéjak borítják, a nő ajkához nyúl, szétfeszíti a vastag,
csontos száját, protézis bukik kifelé, elereszti a nő fejét, kezét sietve a kabátzsebbe dug-
ja, sarkon fordul, lelép a villamosról, aprót köhint, megszívja a fogát, az orrát, tovább-
megy, a levegő belesíp a tüdejébe, állát a kabát gallérja közé, a sálba mélyesztí, nem
tud az orrán át lélegezni, a száján kapkodja a levegőt, fájdalom hasít az ujjába, meg-
torpan, a fájdalom belenyilall a csuklójába, megborzong, a szeme könnyezik, teste
megdermed a kabát alatt, feleszmél, aprót köhint, megszívja a fogát, az orrát, tovább-
megy, a levegő belesíp a tüdejébe, állát a kabát gallérja közé, a sálba mélyesztí, nem
tud az orrán át lélegezni, a száján kapkodja a levegőt, megtorpan, kezét kihúzza a
zsebéből, a kulcs a markában van, visszadugja a kulcsot a zseb mélyére, aprót köhint,
lenyomja a presszóajtó kilincset, átemeli lábát a küszöbön, beteszi maga mögött az aj-
tót, meleg csapja meg az arcát, szaglőhámját édes likőrszag, cigarettafüst borzolja meg,
a lármában kávéfőzőgép prüsszöl, körbetekint, végigpillant az arcokon, sokan van-
nak a helyiségben, férfiak, nők egyaránt, a pultnak dőlnek, összegubóznak az aszta-
loknál, a pult felé indul az asztalok között, megszívja a fogát, az orrát, megtorpan,
rágyújt, a helyiség fojtogató füstje elereszti a torkát, továbbindul, szűk helyen, két férfi
között támaszkodik a pultra, kigombolja a kabátot, a kabát felengedve, puhán omlik
szét a testén, sapkáját feljebb tolja a homlokán, a cigarettája kialudt, ajka közé szorítja
a cigarettát, megsercint egy gyufát, a cigaretta végét a lángba tartja, odanyújtja a lán-
got a jobb oldali szomszédjának, a gyufát a földre pottyantja, rátapos a sarkával, a
vendéglős ránéz, aprót köhint, egy fél barackot kér, a vendéglős a pultra koppintja a
poharat, kezét átemeli a szomszédja vállán, remegő ujjakkal fogja meg a poharat, fel-
hajtja az italt, másik kezével szájához emeli a cigarettát, a füstöt mélyre szívja, sóhajt,
megszívja a fogát, az orrát, int a vendéglősnek, egy fél barackot kér, a vendéglős a
pultra koppintja a poharat, kezét átemeli a szomszédja vállán, remegő ujjakkal fogja
meg a poharat, felhajtja az italt, másik kezével szájához emeli a cigarettát, a füstöt
mélyre szívja, sóhajt, megszívja a fogát, az orrát, hátrább lép a pultról, mutatójával
megpöccinti a cigarettát, a hamu a földre hull, visszatolakszik a két férfi közé, sóhajt,
megszívja a fogát, az orrát, int a vendéglősnek, egy fél barackot kér, kezét átemeli a
szomszédja vállán, remegő ujjakkal fogja meg a poharat, felhajtja az italt, másik ke-
zével szájához emeli a cigarettát, a füstöt mélyre szívja, sóhajt, megszívja a fogát, az
orrát, hátrább lép a pultról, mutatójával megpöccinti a cigarettát, a hamu a földre
hull, felemeli a tekintetét, a szeme megakad egy nön, a nő az egyik asztalra könyököl,
vastag fustkarikákat fúj, meredten áll a pult előtt, kutat az emlékezetében a zold macs-
kaszem, az ondolált szőke haj, a vörösre festett körmök után, fájdalom lüktet végig

halántékán, öklével megdörzsöli a homlokát, sarkon perdül, visszatolakszik a két férfi közé, int a vendéglősnek, a vendéglős belecsókol egy kövér nő fülébe, a nő vihogva ugrik tovább, a vendéglős mosolyogva lép oda hozzá, felgyüri a kabátja alját, nadrágzsebéből pénzt markol ki, a pénzt a vendéglős száraz tenyerébe olvassa, megbiccenti a fejét, hátrább lép, körbepillant, a földre pottyantja a tövig égett cigarettát, bakancsával rátapos a csikkre, az ajtó felé indul, a nő asztala előtt megtorpan, a nő felemeli fátyolos tekintetét, már nem fújja a füstkarikákat, a nő asztalra fektetett kezét figyeli, az ujjak megmozdulnak, a vörös kormók vibrálni kezdenek az asztal lapján, a szeme szúr, teste elernyed, csaknem megpördül, csaknem a padlóra zuhan, riadt mozdulattal kap az asztal felé, az asztal két lába megemelkedik, rezeg picit a furnér lap, aztán megáll, az asztal fölé hajol, arca most egészen közel kerül a nő arcához, mosolyba rándítja a szája sarkát, viszontlátásra, zihálja a nő arcába, viszontlátásra, hajtja le a nő a fejét, eleresztü az asztalt, kiegyenesedik, továbbindul az ajtó felé, hirtelen elmosódik előtte minden, a szeme szúr, teste elernyed, csaknem megpördül, csaknem a padlóra zuhan, riadt mozdulattal kap egy asztal felé, az asztal lapján megrezdülnek a poharak, bocsánat, rebegi, eleresztü az asztalt, kiegyenesedik, továbbindul az ajtó felé, hirtelen elmosódik előtte minden, a szeme szúr, teste elernyed, csaknem megpördül, csaknem a padlóra zuhan, riadt mozdulattal kap az ajtókilincs felé, a zár nyelve csattanva ugrik ki a helyéről, a jeges levegő az arcába csobban, kilép a hóba, az ajtót becsapják mögötte, az ajtó lapja nekidobban a hátának, megborzong, begombolja a kabátját, a sapkát a fülére húzza, a kabát ráfeszül a testére, nehézkesen lépked a hóban, arca vörösre dermed, orrllyuka összerándul, a levegő belecsíp a tüdejébe, szorosan markolja a kulcs-csomót a zsebében, megcsúszik, nincs már ideje előhúznia a kezét, orra vágódik, az állát fájdalom hasítja szét, kiráncigálja a kezét a zsebéből, tenyerére támaszkodik, megemeli a vállát, arca alatt piros vérpettyek lyuggatják ki a havat, nyelvével végignyal az ajkán, nem érzi a vér ízét, négykézláb csúszik előre a hóban, a meglazult sál kövé dermed a nyakán, az orra fekete, rücskös csizmatalpba ütközik, belekapaszkodik a csizmába, próbál felhúzódkodni, a bakancsa alól kicsúszik a talaj, a hulla mellé zuhan, belemarkol a hulla zubbonyába, a hulla egy rendőr, elengedi a zubbonyt, sikerül felegyenesednie, meredten nézi gorbedt ujjait, leguggol, ujjait a férfi ajkához irányítja, megpróbálja szétfeszíteni a sötét, csontos anyagot, ujjai lecsúsznak róla, felegyenesedik, belerúg az arcba, belerúg újra, az egyik szemgolyó félrebicsaklik, továbbindul, keze ernyedten lóg a combja mellett, behunyja a szemét, ajka szétnyílik, szájával kapkodja a levegőt, megszívja a fogát, az orrát, homloka egy fálnak koccan, kinyitja a szemét, hátrább lép, a falon megsárgult plakát lóg, összeszorítja a fogát, körbepillant, betolja a plakát mellettü ajtót, lábát áttemeli a küszöbön, megbotlik, átzuhan egy testen, fekvé marad a földön, megborzong, próbál feltápászkodni, könyöke összecuslik a teste alatt, lassan csúszik előre a földön, ujjá hegyével megérint egy rácst, lassan csúszik előre a földön, átgymöszöli kabátja ujját a rácson, behajlítja a karját, nekifeszül a rácsnak, sikerül feltérdelnie, fejét a rácsnak veti, harapja a levegőt, másik karját is áterölteti a rácson, nekifeszül, sikerül felegyenesednie, kirángatja a kezét a rácsból, a vér kiszalad a homlokából, megpördül, csaknem a padlóra zuhan, megáll, körbetekint a félhomályban, a szeme félig kitért ajtón akad meg, elindul a nyílás felé, bakancsával az ajtó lapja mögé nyúl, kirúgja az ajtót a sarkával, belép a nyílásba, sötétség ereszkedik a szemére, elindul a sötétben, talpa alatt enyhén lejt lefelé a padló, nekiutközik egy szék támlájának, óvatosan indul tovább, kezével tapogatja a székek karfáját, a padló

emelkedni kezd, a széksor véget ér, suta léptekkel halad előre a sötétben, térde neki-puffan a vászon előtti emelvénynek, visszafordul, kezét előrenyújtva botorkál visszafelé, leroskad az egyik székre, meredten bámul maga elé, az emelvény felett halvány folt dereng fel, lehunyja a szemét, a folt erősödik, a lámpák hirtelen kialusznak, a sus-torgás elhalkul, trombitaszó harsan, dobpergés rezegteti meg a hangszórókat, fekete-fehér képek villannak fel, a híradó, egy éles, lelkes hang élteti teli torokból a tankok dübörgését, a lövedékek sikítását, a karjában kisfiút tartó, mosolygó katonát, a film elszakad, sárgán vibrál a vászon, gongszó hallatszik, egy oroszlán elbödül, metro goldwyn mayer, autó robog a ködben, a hátsó ülésen szőke hajú lány, a szájába rongy-csomót tömtek, halántékának revolvercső szegeződik, arcán rémület, a kod feloszlik, hófedte, puhakék hegycsúcsok tűnnek elő, a film elszakad, fehér fényt ont a nyári nap, a tenger a fürdőzők lábának csapódik, hirtelen elborul az ég, kövér cseppekkel zuhog az eső, egy nő nemi szervén záporoznak a cseppek, a vászon elsötétül, az égen kifényesedik a hold karéja, a film elszakad, lángolni kezd a szívárvány színeiben, fel-nyitja a szemét, feltápáskodik a székről, a karja könyékből befelé görbül, nem bírja kiegyenesíteni, az emelvényhez lép a sötétben, ráfekteti a karját, ránehezedik a testé-vel, megpróbál felhúzódkodni, egy gomb leszakad a kabátjáról, megzörren a padlón, lehajol, keresi a gombot a padlón, nem érez a kezével semmit, lábával kutat a gomb után, fájdalom nyilall a halántékába, visszafordul az emelvényhez, ráfekteti a karját, ránehezedik a testével, megpróbál felhúzódkodni, egy gomb leszakad a kabátjáról, megzörren a padlón, lehajol, keresi a gombot a padlón, nem érez a kezével semmit, lábával kutat a gomb után, fájdalom nyilall a halántékába, visszafordul az emelvény-hez, ráfekteti a karját, ránehezedik a testével, megpróbál felhúzódkodni, egy gomb leszakad a kabátjáról, megzörren a padlón, lábával kutat a gomb után, fájdalom nyilall a halántékába, visszafordul az emelvényhez, ráfekteti a karját, ránehezedik a testével, megpróbál felhúzódkodni, az utolsó gomb kigombolódik a kabátján, odakap a sál-hoz, alábújtatja a kezét, letépi a sálát a nyakáról, beleharap a levegőbe, leráncigálja magáról a kabátot, ráfekteti a karját az emelvényre, ránehezedik a testével, felhúzza magát, lábát fellendíti az emelvényre, felfordul a lakkozott deszkalapra, beleharap a levegőbe, próbál feltámaszkodni, a könyöke kicsuklik alóla, legurul az emelvényről, a kabátra zuhan, megemeli a fejét, a kabát belső zsebe után tapogat, nem tudja ki-egyenesíteni az ujjait, ráakad a zseb hasítékára, megpróbálja kihúzni a cigarettásdo-bozt, középső és gyűrűsujja közé kerül a doboz, próbálja összeszorítani az ujjait, resz-ket a keze, arcizmai összerándulnak, beharapja a száját, kiszakítja a dobozt a zsebből, a doboz gyufaskatulyát ránt magával, felsóhajt, megszívja a fogát, próbálja kitapintani a dobozban a cigarettaikat, csak egyetlen szál van a dobozban, a cigaretta kipottyan a kabátra, föléje emeli az arcát, ajkát a cigarettahoz irányítja, nyelvvel próbálja kita-pintani a füstszűrős végét, bent a cigaretta a szájában, összeszorítja az ajkát, a gyufa után nyúl, kézfejét rányomja a skatulya lapjára, másik kezének mutatóujjával tolja ki-felé a skatulya belső részét, felsóhajt, reszket a keze, arcizmai összerándulnak, beha-rapja a száját, keze élével próbálja kirángatni a skatulya belső részét, a skatulya felbil-len, átbukdácsol a csuklóján, a gyufaszálak szétszóródnak, megpróbál ujjai közé venni egy szálat, reszket a keze, kipottyantja szájából a cigaretta, gyufát vesz ajka közé, a skatulyát két keze közé szorítja, végighúzza a gyufafejet a skatulya oldalán, apró szikrák villannak a sötétben, a gyufa lángra kap, a kabátra pottyantja a gyufát, ajkával a cigaretta után nyúl, a gyufa már elaludt, új gyufát vesz a szájába, végighúzza a gyu-

fafejet a skatulya oldalán, apró szikrák villannak a sötétben, a gyufaszál kettétörik, új gyufát vesz a szájába, a gyufa foszforos vége kerül a nyelvéhez, kiköpi a gyufát, újabb szálát vesz a szájába, végighúzza a gyufafejet a skatulya oldalán, apró szikrák villannak a sötétben, a gyufa lángra kap, a kabátra pottyantja a gyufát, ajkával a cigaretta után nyúl, szájába veszi a cigarettát, a láng felé nyújtja, a láng fellobban, belekap a kabátba, a füst feketére festi a cigarettát, hátrarántja az arcát, reszketve gurul odébb, megkapaszkodik az emelvény szélében, sikerül feltápaszkodnia, mélyet szív a cigarettából, lábával próbálja eltaposni a tüzet, a kabát lángba borul, hátralép, belerúg a kabátba, a cigaretta kicsúszik a szájából, gurul a cigaretta a padlón, térdre rogygan, ajkával a cigaretta után kap, bent van a cigaretta a szájában, mélyeket szippant a filterből, a füstöt az orrán fújja ki, fél térdén marad, meredten nézi a tüzet, a láng átlobban a székekre, recsegve ég a fa, a füst a mennyezetre csap, meredten nézi a tüzet, a cigaretta megégeti az ajkát, kiköpi a csikket, megszívja a fogát, meredten nézi a tüzet, a lángok megvilágítják a termet, a tűz gyorsan terjed, arca felé csapnak a lángnyelvek, feltápaszkodik, rogyadozik a térde, hátrább imbolyog, combja nekiütődik az emelvénynek, megfordul, a vásznon sárga kígyó tekereg, sóhajt, köhögés rázza meg a tüdejét, a kijárat felé indul, megáll a tűz előtt, a lángok felé nyújtja a kezét, fájdalom görbíti be az ujjait, gyorsan terjed a tűz, megkapja az ujját, felszisszen, átlép egy lángoló székdarabon, megfordul, meredten nézi a tüzet, a lángok gyorsan terjednek, visszalép a tűzhöz, melegíti a kezét, egy lángnyelv megkapja az ujját, felszisszen, reszkető lábbal hátrál kifelé, meg-megérinti a még ép székeket, a tűz gyorsan terjed, mind vakítóbb a fényesség, az ajtó előtt megáll, meredten nézi a kormosodó plafont, a vásznon sárga kígyók tekerőznek, a tűz gyorsan terjed, sarkával kirúgja az ajtót, kifordul az előtérbe, félhomály borul rá, pulóvere összerándul, inge és teste közé becsúszik a metsző hideg, visszatántorodik az ajtóhoz, meredten nézi a tüzet, egy lángnyelv kicsap az ajtón, hátrahököl, megszívja a fogát, az orrát, száján át kapkodja a levegőt, halántéka lüktet, kifelé indul, megpördülnek vele a homály borította falak, homlokából kiszalad a vér, a földre zuhan, fájdalom hasít végig a gerincén, oldalra hajtja a fejét, beleharap a levegőbe, megvonaglik a teste, beleharap a levegőbe, próbál előre csúszni, arca végighorzoslódik a padló kövén, vergődik előre a kövön, a tűz gyorsan terjed, a lángok belekapnak az ajtóba, milliméterenként csúszik előre, ujjával kitapintja a rácsot, milliméterenként csúszik előre, kezét átgömöszöli a rácson, próbálja behajlítani a karját, nekifeszül a rácsnak, a tűz gyorsan terjed, plakátok pörkölődnek le a falról, sikerül felhúznia magát, feltérdel, fejét a rácsnak veti, harapja a levegőt, másik karját is áterőlteti a rácson, nekifeszül, megpróbál felhúzódkodni, visszaroggyan, a térdét fájdalom hasítja szét, nekifeszül a rácsnak, megpróbál felhúzódkodni, nekifeszül a rácsnak, megpróbál felhúzódkodni, nekifeszül a rácsnak, milliméterenként húzza fel magát, kirántja a kezét a rácsból, megpördül, a vér kiszalad a homlokából, a bejárat ajtó mögötti hullára zuhan, hullámos, hosszú haj érinti meg az arcát, a szem lehunyva, a kökemény ajak kissé szétnyílván, beleharap a szájba, az orrba, a hosszú szempillákba, nem érez semmit, a tűz gyorsan terjed, lángol a falat borító faburkolat, mészdarabok potyognak a mennyezetről, füst lepi be a helyiséget, mozdulatlanul fekszik a hullán, a tűz gyorsan terjed, a belső helyiségben reccsenve zuhognak a gerendák, megrándul a teste, lefordul a hullárról, a hátán fekszik, fejét oldalra csapja, beleharap a levegőbe, nyitva marad a szája, a nyelve remeg a szájpadrólásában, a szemhéja ráborul a szemére, a tűz gyorsan terjed, kékessárga fény csapódik az előtérbe, a füst szétszabdálja a fényt, reszket az egész épület, mozdulatlanul fekszik a két test egymás mellett, gomolyog a

füst, reccsennek a deszkák, reszket az egész épület, a két test mozdulatlanul fekszik egymás mellett, a füst gomolyog, deszkák reccsennek, az egész épület reszket, a tűz gyorsan terjed, lángol az egész épület, a két test mozdulatlanul fekszik egymás mellett, a füst gomolyog, deszkák reccsennek, az egész épület reszket, a tűz gyorsan terjed, a tűz elborít mindent –

Kurdi Imre

TERVEK, SÍRBESZÉD

Hogy melyikünknek jut vajon
 az a megtisztelő, ám egyszersmind
 nagyon is kétes feladat, hogy
 elmondja a másik felett a sír-
 beszédet, melyben visszatekintve, mintegy
 mellékesen említés tétetik
 erről a beszélgetésről is, mivel
 ki fogjuk érdemelni, két-
 ségtelenül, azt az ízét –
 erről, többek között,
 beszélgettünk a Lán-
 c hídon Budáról Pest felé menet,
 nyilván azon alkalmak egyikén,
 midőn az Arany
 Fácánban adtunk randevút
 egymásnak, majd a szokásos erő-
 leves (tojással) el-
 fogyasztása után
 sétálni indultunk a Moszkva tér –
 Mártírok útja – Margit híd – Duna-part –
 Lánchíd – Deák tér útvonalon.
 De visszatérve
 a szereposztás akkor felvetett
 és mind ez idáig meg nem válaszolt
 kérdésére, csupán
 matematikailag nézve és
 a zavaró mellékkörül-
 ményektől eltekintve az esélyek
 továbbra is nagyjából ötven-öt-
 ven százalékos arányban oszlanak
 meg, jóllehet merőben
 valószínűtlen, hogy bármelyikünk is
 hajlandó volna még

erre a meglehetősen intim és
ízléstelen szívességre, a szóban
forgó beszélgetés lévén baráti
kapcsolatunk
zárlata egyben.

SZ. Z.-VÁLTOZAT

„Minden szonettet szájba kéne rúgni”

Minden szonettet szájba kéne rúgni,
hogy elvetélt poéta doktusok
ne tudjanak örökké súgni-búgni,
hogy semmi nincs, ha nincsen megszabott

mérték. Egy forma és egyféle törvény
uraljon minden lelkes állatot
(legyen póráz a mondott állat orván)
ha már az Isten szépen itt hagyott

minket és megpucolt. Ülünk a pácban,
de én, anyám, nem ilyen lére vágytam.
Saját levében forrva így forog,

így issza meg saját levét a lélek:
tudod, Múzsám, hogy félre nem kefélek,
s én is tudom, hogy mit nem mondhatok.

Megyesi Gusztáv

LEHET-E GYŐZNI?

Az a legizgalmasabb, amikor megjelenik a győztes.

Össze van verve, végtagjai kicsavarva, életét darabokra cincálták, még föl sem lépett a szőnyegre, máris bebizonyították róla, hogy hétróbás gazember, gyermekek megrontója, amúgy pedig egy korlátolt hulye. Ott áll ez az összevert ember, sajt mondja: – Győztem!

Lehet, persze, hogy nincs is összeverve. Keze-lába a helyén, senki meg nem nya-

kalta, ruháját meg nem szaggatták, minthogy senki el nem ment a versenyre, még az ellenfél sem. A verseny elmaradt. Nem volt hát mit megnyerni, a győztes mégis győztesnek kiáltja ki magát, amiben semmi kockázat nincs, minthogy ember sincs, aki látta volna, hogy ő nem győzött.

De jó, tegyük fel, van verseny. Akkor meg az a baj, hogy miféle verseny ez. Mert a győztes ugyan fellépett a szőnyegre, be is melegített kellőképpen, ám birkózódresszt húzott magára, az ellenfele viszont bokszesztyűben ugrott eléje. Úgyhogy mielőtt ez megmarkolta volna amazt, amaz már ütött is, hogy aztán később, amikor amaz egy balhorgot készulne kivédeni, emez már át is kulcsolja a lábát; földre esés, minden.

A lényeg, hogy mindkettő összeverve, megalázva távozik, de víktóriát formál ujjával.

Miféle győzelmeink vannak?

S miféle lóra tevéseink?

Vissza önmagunkhoz.

Például a húgom. Midőn annak idején Fekete Pétert játszottunk családi körben (fészekmeleg), annyira megtetszett neki Fekete Péter figurája, hogy ragaszkodni kezdett hozzá. Ujjai megfehéredtek a szorítástól, emberfölötti erővel nem engedte, hogy elhúzzuk tőle, amikor pedig nálam volt a Fekete Péter, s felkínáltam neki elhúzásra, és ő sikerrel el is húzta, hát felsikoltott örömeiben. Égnek tárta karját, nagyokat toppantott, s a hajszálerek megpirosultak fél körte formájú orcáján, ismerjük az ilyet, s a következményeket; a húgom azóta se vitte semmire.

Bele kéne már vágnotok valamibe – mondja most már mindennap anyám, s csakugyan, ezek már azok az idők, amikor bele lehet vágni.

Győztesnek kihozni magunkat.

A belevágás: a győzelem üldözése.

Ám nekünk tudnunk kell – és dokumentumértékű lesz, amit most mondok, hiszen már ennek is van irodalma –, hogy a Fekete Péter nevű kártyajátékot a koalíciós idők után betiltották. Mondván, hogy *fekete*, s ez faji előítéletek gerjesztésére alkalmas. (Meg aztán miért pont Péter?)

Milyen legyen a figura?

Milyen lehet?

Vigyázat: a figurának negatívnak kell lennie, hiszen akinek a kezében marad, az végül is vesztes, nehogy örülni kezdjen. Igaz, bűnozó, kulák, mindenféle deklasszált egyén se lehet, mert ezek meg túl ijesztőek, gyerek kezébe nem valók.

Szép feladat.

Elég az hozzá (illetve nem elég), hogy a Fekete Pétert egy kéményseprőről mintázták meg, kéményseprő lett kéményseprőruhában, kéményseprési eszközökkel a kezében. Mégsem akármilyen kéményseprő lett, olyan átlagos, hiszen a kéményseprők mégiscsak egy réteg (húszezer kéményseprőt számlált akkoriban az ország, plusz az alkalmazottak; vízfej már ezen a vonalon is!), mindez diszkrimináció lett volna, plusz a gyerek képzettársítása is, ahelyett hogy megtekerné kabátján a gombot egy kéményseprő láttán, azt mondja: pfuj (kivéve a húgomat és a húgomféléket).

Terítsük ki kártyáinkat, és látni fogjuk: a Fekete Péter végül is kéményseprő lett, ám csöppet sem átlagos.

Vörös hajú lett és szeplős. Tejfehér bőré, egészséges fogazatú. Pont, amilyenből a legkevesebb van, vagy tán nincs is.

Nem általános és nem is különös.

A lehető legteljesebb egyedi.

Győzelem.

Ám – és ez most csöppet sem irodalmi fogás – a mi környékünkön Kocsis bácsi pulcolta a kéményeket.

Kocsis bácsi veres hajú volt és szeplős.

Ezért vigyázat!

Ha csak egyetlenegy ember is.

Lehet-e itt győzni?

Apámat ötvenegyben elvitték. Mindegy, miért vitték el, másnap már kiengedték. Apámat az a Cs. bácsi hallgatta ki, aki később házmester lett a házunkban; az élet tréfája. A konfliktus azonban minden további nélkül feloldható. Apám például soha egyetlen szóval sem emlegette fel a történeteket, harminc éven át, ha későn ért haza, kapupénzt adott, és Cs. bácsi elfogadta. Ez így ment egészen a nyolcvanas évek közepéig, akkorra apám is, Cs. bácsi is kellőképp elmeszesedett, csak Cs. bácsi valamivel jobban. Kisgatyában állt ki az udvarra, és szörnyű átkokat szórt a ház lakóira, egyszer aztán apámra is. Bezzeg, a Megyesi urat csak meglegyintettem, máris maga alá vizelt, hej, de kisfiú volt ottan.

– Nem igaz – kiáltotta apám furcsa, elvékonyodott hangon –, egyetlen szó sem igaz. Egy ujjal se bántott.

Néztük apánkat, ezek már tényleg a változás évei voltak, az újságok teli meghurcoltak emlékezéseivel, jogos jóvátételi kérelmeivel.

Ki győzött, és ki veszített?

Cs. bácsi kegyetlen volt két ízben apámmal, ez evidencia. Ám apám is kegyetlen volt Cs. bácsival, csak ő harminc éven át, minden kései kapunyitáskor.

Mérlegre tehető-e mindez?

S ha mérlegre tehető, mit kezdünk vele?

Továbbá: ennyire hülye volna a győztes, hogy kificamult karral is viktóriát mutat, s bedagadt szemmel is belekacsint a kamerába?

És miért van az, hogy a győztes elhiszi, hogy a nép is elhiszi?

Honnan tudja a győztes, hogy a nép is úgy akarja tudni?

Mit akar a nép? Mit akar a lakosság? Az ország?

Az ország tíz és fél millió ember. Vegyük önmagunkat, az a legbiztosabb. Egy embernek van, mondjuk, negyven közeli jó vagy rossz ismerőse, újabb negyven távoli ismerőse, négyszázat meg csak úgy ismer. Midőn beleordít valaki a mikrofonba, mondjuk egy színpadon, hogy ez és ez van, hogy ezt és ezt gondolja, akarja, vágyja a nép, akkor én azt – mert kételkedő alak vagyok – el fogom neki hinni. Igen, elhiszem. Tudniillik ha nem volnék kételkedő alak, akkor nem hinném el, hiszen azt mondanám: koróttam van az a négyszáznolcvan ismerős, s ezekről tudom, hogy nem azt vallják, gondolják, vágyják, mint amit bementak a népre hivatkozva. Tehát az állítás hamis. Blöff.

De nem. Én kételkedő alak vagyok, legelőbb is magamban kételkedem. Tehát amikor nem tapasztalom környezetemben, hogy az van, amit a színpadról bementak, akkor azt gondolom, biztos én és ismerőseim látjuk másképp, és a nép rajtam és négyszáznolcvan ismerősömön kívüli része csakugyan azt vallja, amit a színpadról bementak.

Mindent be lehet mondani, s egy picit el is hiszitek.

Tegnap este a híradóban bementék az időjárás-jelentésben, hogy egész nap sütött a nap. Én egész nap otthon voltam, be volt borulva. Mégis hittem a hírnek, mert ablakomon kinézve csak tenyérnyi az ég, a többi a tiétek, ti tudjátok.

Illetve hát ti se: mert a győztetés is csak éppen hogy egy tenyérnyi hely.

Heller Ágnes

KELET-EURÓPA „DICSŐSÉGES FORRADALMAI”

Nóvé Béla fordítása

Bevezető

Az elmúlt húsz év során egyetlen olyan politikai esemény sem keltett akkora figyelmet a nyugati világ akár legtávolabbi szegleteiben, mint azok a drámai változások, amelyek 1989-ben Kelet-Európában végbementek. Csaknem ugyanilyen hatást gyakorolnak azok a kevésbé drámai, ámde semmiképp sem jelentéktelenebb politikai, társadalmi és gazdasági döntések, folyamatok, amelyek jelenleg is zajlanak. Manapság Kelet-Európában történik valami, ami csak ritkán szokott, valami, ami megváltoztatni készül az általunk ismert világot, és pedig oly sok tekintetben, hogy annak következményeit ez idő tájt még csak találgatni sem lehet. Valamennyien résztvevői és szemtanúi lettünk egy történésnek, amely e percben is folytatódik. Szereplői vagyunk, benne élünk, és magunk is formálódunk általa: ez a mi történetünk. Eseményeit vitatva tudósok és újságírók egyaránt a „történelmi” vagy „világtörténelmi” kifejezéseket használják. A „történelmi” jelző ez esetben három különböző jelentést hordoz. Először is azt jelenti, hogy ezen eseményekről valamennyi jövőbeni történelemkönyv megemlékezik majd. Jelenti továbbá azt, hogy az a folytonosság, amely mindeddig a kelet-európai országok örökké tartó jelenének látszott, most egyszeriben múlttá lett, hogy 1989 eseményei e népek életében egyszer és mindenkorra lezártak egy fejezetet. A totalitáriánizmus, lebontásának folyamatával, immár történelemmé vált. Végül pedig a „történelmi” fogalma magában hordja a „megélt” történelem jelentését is. A kelet-európai események láthatatlan köteléket teremtettek e történelem részesei és szemtanúi közt: a kortársiasság kötelékét. Politikailag tudatosodott kortársiasságunk ettől a perctől immár közös emlékeket hordoz, amire a második világháború óta nem akadt példa. Mindaz, ami Kelet-Európában történt, ma kollektív értelmezésre vár, amelybe bármely kortárs beavatkozhat. Hiszen az értelmezés nyomban egyfajta beavatkozás is, amennyiben a történés még befejezetlen és közös látómezőnkben mindegyre formálódó élmény.

Az átlag újságolvasók és tévénézők számára nem kétséges, hogy Kelet-Európában manapság a forradalmak tovább folynak, és ebben igazuk is van. Azoknak, akik szociológiai és politológiai szakmunkák bongészése helyett inkább az eseményeket figye-

lik, követik, rendszeren helytálló az ítéletük. Hiszen hosszú távon épp a tudományos műveknek kell igazodniuk mindahhoz, amit a politika feltalál, az emberek kigondolnak és cselekszenek. Forradalmak zajlanak tehát – ámde miféle forradalmak? Melyek sajátos vonásaik? Honnan erednek, miféle tradíciókat folytatnak, s miféle feladatokat kell véghezvinniük? Mi módon alakíthatják át Európa és talán a világ politikai térképét? Íme, ezek azok a kérdések, amelyekre ezúttal választ keresek.

Előbb azonban egy megjegyzést kell tennem. Kelet-Európa nem történeti és nem is kulturális avagy földrajzi kategória, hanem kizárólag politikai. Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és a jugoszláv államszövetség egynémely tagköztársasága hagyományosan – és nem csupán földrajzilag – Közép-Európához tartozik. Kelet-Európa a mi értelmezésünk szerint egyet jelent a szovjet befolyási övezettel. Azokat a hajdani csatlós államokat foglalja magában, amelyekre rákényszerítették a társadalmi és politikai szerveződés totalitáriánus modelljét, valamint Jugoszláviát, amely e modellt maga vezette be.

Minthogy a „forradalomnak” kettős aspektusa van: egyfelől a totalitáriánizmus lebontása, másfelől egy új politikai, társadalmi és gazdasági rend megalapozása, így a „Kelet-Európa” megjelölés, amennyiben tisztán az elsőről beszélünk, önmagában még nem téves, ámde tüstént azzá lesz, amint rátérünk a második szempont szerinti elemzésre.

1

Némely forradalmak egyszerűen „történnek” – míg mások inkább „lezajlanak”. E két-féle típus időtartam és látványosság tekintetében egyaránt eltér egymástól. A politikai forradalmak a leglátványosabbak. Ez indította Hannah Arendtet arra a megjegyzésre, hogy a politika a jelenségek világában zajlik. A politikai forradalmak mellett intenzívek és rövid lefolyásúak. Az ilyen forradalmak az események felgyorsult, sűrített és akcióvezérelt sorozata nyomán vagy áttörést hoznak, vagy vereséget szenvednek. Ezzel szemben – legalábbis látszólag – a társadalmi és gazdasági forradalmak sokkal inkább „zajlanak”, semmint „történnek”; időben kiterjedtebbek, és inkább olyan akciókból állnak, amelyeket események helyett folyamatok vezérelnek. És mégis, a társadalmi, gazdasági forradalmak kezdeti akciói a leginkább lényegre törők. Ezek az akciók: döntések, határozatok, reformok. Amint egy intézkedést meghoznak, az tüstént érezteti hatását, olykor egy nap, olykor csupán egyetlen óra leforgása alatt. Ámde e rövid kezdeményező aktust rendszeren a társadalmi és gazdasági forradalmak elhúzódozó folyamata követi, amelynek eredményét nem lehet előre látni, csupán megsejteni, és amelyről senki a legcsekélyebb bizonyossággal sem képes megjósolni, hogy ha egyáltalán, úgy mikorra fog beteljesedni.

A politikai forradalmak tudatosan indulnak, s jöllehet nincsenek megtervezve, az emberek többnyire tisztában vannak vele, hogy az, amit csinálnak, forradalom. Ugyanakkor a társadalmi, gazdasági, sőt még a technológiai forradalmak is csak ritkán indulnak tudatos kezdeményezésként. Ez az egyik ok, amiért oly kevésbé láthatók. Felszín alatt zajló folyamatok ezek, jöllehet minél kiterjedtebbek, minél inkább felerősödnek, annál láthatóbbá lesznek. A huszadik század és kiváltképpen a totalitáriánizmus új elemet hozott e szokványos alapképletbe. A totalitárius diktatúra, különösen annak lenini–sztálini válfaja rendeletek által váltott ki társadalmi, politikai és technó-

lógiai forradalmakat, ráadásul még arra sem hagyva időt, hogy az elindított folyamatok a maguk ritmusa szerint lejátszódjanak. A párt minduntalan beavatkozott e folyamatokba, amelyeket egyébként is pusztán saját ideológiája és rendeletei váltottak ki, annak érdekében, hogy fejlődésüket meggyorsítsa, s hogy mindinkább növekvő iramban hajtsa őket egy felülről rájuk kényszerített végcél felé. Ekképpen a társadalmi, technológiai és gazdasági forradalmak politizálódtak, és összességükben éppoly látványossá váltak, akár a politikai folyamatok.

Kelet-Európa forradalmi politikai forradalmak, amennyiben a régi rendszert megdöntötték, és most egy új alapvetése felé haladnak. Mint politikai forradalmak, Kelet-Európa forradalmi bizonyos mértékben, ha nem is egészen, más politikai forradalmak hagyományába illeszkednek. Románia egyedüli kivételével a felkelés formáját ez idáig még sehol sem öltötték magukra. Csehszlovákiában a forradalom a polgári engedetlenség lenyűgöző kollektív tetteként nyerte el alakját, a Prágai Tavasz egy második, javított és szélesebb körökhöz eljutott kiadásaként. Lengyelországban, csakúgy, mint Magyarországon, a politikai forradalom lépésről lépésre halad előre, mint egy utógondolataként a már korábban lezajlott drámai küzdelmeknek, amilyen például a szovjet hadsereg által eltiport 1956-os magyar forradalom és felkelés volt, vagy a hetvenes évek tömeges lengyel tiltakozó mozgalmi, amelyek végül a Szolidaritás intézményesülésében érték el tetőpontjukat, noha később átmeneti vereséget szenvedtek a szovjet vezetőség által kitervelt és elrendelt katonai puccs révén. Joggal mondhatni, hogy Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia lakossága egy belső szovjet katonai fenyegetés megszűntével visszatért a szovjet uralom felszámolását célzó saját eredeti történelmi kezdeményezéseihez, a maga történelmét akképpen folytatván, mintha a szovjet beavatkozás meg sem történt volna. „Re-volválni”, ugyanazon témakört újratárgyalni, nos ebben áll a „revolutio” fogalmának eredeti, premodern jelentése is. Sem Románia, sem az NDK esetében nem volt mit újratárgyalni. A mostani kelet-európai forradalmak sokszólamú együttesében a német és román motívum hangzása a leghagyományosabb. Egyfelől: felszabadulni az idegen elnyomás alól, és egyesülni a nemzet többi részével; másfelől: felszabadulni a zsarnokság alól, és végezni a zsarnokkal – hatásos és egyszerű dallam mind a kettő. Természetesen a magyarok, lengyelek, csehek és szlovákok éppúgy nem akarnak visszatérni az 1956-os, 1968-as vagy az 1980-as állapotokhoz, mint ahogy e dicső korszakok ideológiájához, elképzeléseihez és szervezeti formáihoz sem. Mindezekhez csupán az újrakezdés jegyében nyúlnak vissza, a totalitárius diktatúrák tényleges avagy csak potenciális megdöntését mintegy kiindulópontként tekintve. Ez állítás igazáról menten megbizonyosodhatunk, ha egy röpke pillantást vetünk a történetekre. Lengyelországban a valamennyi ellenzéki erőt magában egyesítő tömörülést mindmáig a „Szolidaritás” névvel illetik, jöllehet ez a politikai entitás csak igen kevésbé emlékeztet az egykori, 1980-as „Szolidaritásra”. És mégis: a „Szolidaritás” több, mint csupán egy név; egyfajta valódi folytonosság létezik itt. Magyarországon mindkét vezető politikai párt újonnan alakult, és 1956-ra mindkettő mint saját hagyományára hivatkozik. Nagy Imrét, a forradalom lázadó kommunista miniszterelnökét 1956 mártírájaként általános tisztelet övezi, mint ahogy a demokrata populista Bibó Istvánnak, a forradalmi kormány államminiszterének nevét is ott láthatjuk valamennyi zászlóra felírva.

A forradalmak azonban rendszerint a tényleges jelenben és nem a múltban találják fel kezdeteiket. A múlt egy kiválasztott pillanatához való visszatérést jobbra gesztusként kell értelmeznünk, afféle jelmezes főpróbaként, amely megelőzi a valódi ese-

ményt. Csakhogy nem ez a helyzet az 1980-hoz való lengyel visszanyúlás vagy a gyökereiket az 1956-os forradalomban kereső magyar törekvések esetén. Ezek nem gesztusok, nem a jelen forradalmának főpróbái csupán. Sokkal inkább úgy tekinthetjük őket, mint a korábban lezajlott forradalmak egyenes folytatását, s mindaz, ami e kettő között politikai téren történt, most egyszerűen *eltöröltetett*. Az eltörlés e gesztusa pedig döntő jelentőségű: általa nyer igazolást a tartózkodás a vérontástól, sőt még azok megbüntetésétől is, akik különben a totalitárius rendszer idején politikailag jelentős pozícióban voltak (kivéve persze a közönséges gyilkosokat). Az eltörlés önként vállalt amnézia, a kollektív emlékezet megűsztútása; új, tiszta lap. Amikor a Magyar Szocialista Párt némely vezetője amiatt panaszkodik, hogy a nép hálátlan azok iránt, akik saját pozíciójukból megkönnyítették a békés hatalomváltást, hamisan érvel. A nagylelkűség hiánya nem egyéb, mint a bosszú elengedésének másik oldala. Pozsgaynak nincs többé esélye a köztársasági elnöki székre, miként a útkosrendőrség tagjaira sem vár életfogytiglani börtönbüntetés. Az eltörlés pontosan ezt jelenti.

Egy politikai változás vagy átalakulás akkor nevezhető forradalomnak, ha az a *szuverenitás megváltozását* eredményezi. A totalitárius politikai rendszerek a párt szuverenitásán alapulnak, ami azt jelenti, hogy a kommunista párt minden hatalom formális letéteményese. A pártszuverenitás, *de jure* és *de facto* egyaránt, már csaknem mindenütt lebomlott, s helyette a közép-európai térségben immár bevezették a népszuverenitást. Azokat a forradalmakat, amelyek ezt kívívták, szó szerint megilleti a „dicsőséges” jelző, minthogy felszabadító forradalmak voltak. Természetesen vannak dicstelen forradalmak is. Ilyen volt például a bolsevik típusú totalitárius uralom fokozatos bevezetése az alkotmányozó nemzetgyűlés feloszlása nyomán, de éppúgy a náci párt hatalomátvétele vagy Khomeini ajatollah diadala Iránban. Kelet-Európa egynémely politikai forradalma azonban nem csupán a szó szoros értelme szerint „dicsőséges”. A „visszatérés”, az attól a ponttól való újrakezdés gesztusa, ahol e népek saját történelme „félbeszakadt”, valamint az a szándék, hogy magát e „félbeszakíttóságot” is kitoröljék a kollektív emlékezetből – nos, mindebben van valami, ami a „dicsőséges angol forradalom” távoli emlékét idézi.

2

Az 1917. októberi bolsevik puccs önmagában nyilvánvalóan nem forradalom – sokkal inkább egy újfajta hatalmi technika gyakorlati próbája volt. A bolsevikok a legfőbb hatalmi intézményeket azért ragadták magukhoz, hogy egy ideologikus tervezetet követve politikai, társadalmi és gazdasági forradalmakat hajtsanak végre. A mi szempontunkból most csupán az a fontos, hogy a bolsevikok nem törekedtek, sőt még csak nem is színeltek, hogy törekednének az 1917. februári forradalom ígéreteit és célkitűzéseit valóra váltani. A februári orosz forradalom valódi forradalom volt, az európai hagyomány legjobb értelmében. Az abszolút uralkodó lemondásra kényszerült, az uralkodói szuverenitást felváltotta a népszuverenitás, immár napirenden volt egy újfajta demokratikus rendszer megalkotása. A bolsevikok nem akként léptek a színre, mint a régi rendszert megdőntő modernitás hívei. Sokkal inkább egy modern, immár az alkotmányos legülmáció útjára lépett rendszert döntöttek meg egy másfajta modernitásértelmezés jegyében. A demokrácia és a liberalizmus elleni ádáz harc a korszerűség egy állítólag közösségi válfajának nevében 1917 októberével kezdődött. En-

nek folytatása volt azután a *marcia su Roma*, majd az, hogy a Führer a weimari alkotmányt semmisnek nyilvánította. A második világháború után – annak ellenére, hogy abban két európai totalitárius rendszer is vereséget szenvedett – a totalitárius diktatúra hatalmi technikáját (mind bolsevik, mind fasiszta válfajait) számos harmadik világbeli állam széles körben meghonosította, s a bolsevik változatot néhány európai ország is átvette. És ezúttal nem a Szovjetunió legfőbb „csatlós államaira” gondolok, ahol a totalitáriánizmust idegen hadseregek vagy a szovjet vezetők által kezdeményezett puccsok révén vezették be, miként például Csehszlovákiában 1948 februárjában. Mára a totalitáriánizmus bolsevik válfaja teljességgel kimúlni látszik, annak ellenére, hogy ázsiai jelenléte még most is erős. Hogy vajon ugyanez áll-e majd a fasiszta forogatókönyvre is – ez egyelőre még a jövő kérdése.

A totalitárius forradalmak szemben állnak a modernitás más formáival. Mindegyikük a liberális/demokratikus/„nyugati” berendezkedést támadja, ám egymással is éppúgy harcban állnak. A Goebbels-féle propagandagépezet „bolsevik-plutokrata” jelzőpárosítása több, mint olcsó fogás: arról tanúskodik, hogy a totalitáriánus elképzelések minden ízükben modernek, és hogy nem tűnnek meg vetélytársat.

A totalitáriánizmust lebontani bizonyos értelemben annyit tesz, mint visszatérni a totalitáriánizmus előtti állapotokhoz, ámde nem egy premodern állapothoz. Azokban az országokban, ahol liberális demokrácia sohasem létezett, inkább egy már a totalitáriánizmus előtt is létező *modellhez*, semmint egy valóságos történelmi állapothoz kell visszatérni. A modernitás egy eltorzult változatából egy premodern állapothoz való visszatérés ugyanis magában rejtí annak veszélyét, hogy ismét valami hasonló, ha nem is teljességgel azonos ciklusba lépünk. Nyilvánvaló a kockázat, hogy amennyiben egy újonnan helyreállított antidiluvialis társadalmi és politikai berendezkedésből a liberális demokrácia nem képes mihamarabb megszületni, a totalitáriánizmus újra erőre kaphat. Így hát a sárkány valahány fejét egyetlen csapással kell levágni.

A szovjet típusú totalitáriánizmust mindazonáltal rendkívül nehéz és bonyolult feladat lebontani.

A náci totalitáriánizmusra a szövetségesek vereséget mértek. Ezután egy valódi tündermese következett: az egykori totalitárius ország elsőszülötte (nagyobbik része) születésnapjára ajándékképpen egy liberális/demokratikus alkotmányt és egy működő gazdasági berendezkedést kapott a győztesektől. A másodszülött (a kisebbik rész) úgyszintén születésnapjára ajándékként a szovjet totalitárius rendszer modelljét vehette át. A nagyobbik testvér keményen dolgozott, tehetős, büszke férfi lett belőle; a kisebbik testvér is keményen dolgozott, ámde csak szegény szolga és koldus maradt. Miután forradalmának kezdő lépését megtette, a kisebbik testvér úgy döntött, hogy elfogadja bátyja alkotmányát, miáltal még saját alkotmányozó hatalmának igénybevételéről is lemondott. Minthogy a két testvér egy nemzettestet alkot, az idősebbik nyilván a saját elképzelései szerint fogja lebontani az ifjabbik totalitárius társadalmi és politikai berendezkedését. Csakis a jövő döntheti el, hogy ez mindkettejüknek tisztán a javára válik-e, vagy netán káruk is származik belőle. Mindenesetre a többi kelet-európai nemzetnek nincs effajta válaszlehetősége. Így hát kénytelenek egymaguk elvégezni ezt az igen-igen fájdalmas és bonyolult műtétet, amely siker esetén ugyan bőséges áldással kecsegtet, ám ehhez saját totalitárius rendszereiket maguknak kell lebontaniuk.

A „lebontani”, nem a „lerombolni” szót használom. Természetesen a totalitárius rendszereket, mint rendszereket, le kell rombolni, s a totalitáriánizmust lerombolni is csupán totálisan lehet. Valamennyi művelet közül még ez a legegyszerűbb. A tota-

litáriánizmusnak kettős vetülete van: a totalitárius állam és a „totalizált” társadalom. Első lépésként létrejön egy totalitárius párt; a második lépésben ez a párt megkaparinlja az államot, és azt totalitárius állammá alakítja; végül pedig az állam totalizálni kezdi magát a társadalmat is. A totalitáriánizmus törvényen kívül helyezi a pluralizmust. A totalitárius állam ültja a politikai pluralizmust, egy totalizált társadalomban nem létezhetnek olyan társadalmi intézmények, eszmék, tulajdonformák, izlésváltozatok stb., amelyek eltérnek a központilag elfogadott, előírt és ellenőrzött ideológiától. Persze a pluralizmus – függetlenül attól, hogy ültják vagy nem – valamennyi modern társadalom zugaiban megél. Abban a pillanatban, hogy a totalitárius állam feladja a társadalom totalizálására vonatkozó előjogait, a gondolatok pluralizmusa menten előtűnik a korábbi rejtőzésből. Egy társadalmat lehet erősebb és lehet enyhébb mértékben totalizálni. A közép-európai totalitáriánizmus Lengyelországban és Magyarországon jóval „lazább” formában jelentkezett, annak a ténynek köszönhetően, hogy ezekben az országokban a kommunista pártok a társadalmi élet bizonyos területein részben avagy egészen felhagytak a szoros ideológiai felügyelettel, amíg például Romániában a társadalom totalizálása homogén módon érintetlen maradt.

Minthogy éppen a totalitárius állam az, amely a társadalmat totalizálja, avagy annak béklyóit meglazítja, ennél fogva a totalitárius államról való lemondás egyben magában hordozza a totalizált társadalomról való lemondást is. Amint egy törvényesen elismert, eleven és működőképes politikai pluralizmus létrejön, a totalitáriánizmus máris leromboltatott. Ezzel azonban még nincsen lebontva.

A többpártrendszer és a totalitáriánizmus egymással összeférhetetlen. Ebben az értelemben a többpártrendszer keretei közt az állam és a társadalom egyaránt teljes mértékben detotalizált. Ugyanakkor a szovjet típusú totalitáriánizmus egy olyan gazdasági modellt kényszerített a társadalomra, amit nem lehet egyetlen rendelettel eltörölni. Ráadásul a forradalom utáni társadalmak megörökölték egy közigazgatási hivatali apparátust, ami talán felszámolható volna rendeletileg, ám amit adminisztratív módon lehetetlen egy újjal pótolni.

A gazdasági szerkezet, a közigazgatás, a tulajdonviszonyok, ezek az egymást átfedő kérdéskörök jelentik a totalitárius múlt azon tehertételét, amelytől nem lehet pusztán azáltal megszabadulni, hogy leromboljuk őket. Ezeket le kell bontani. Az uralkodó párt funkcióját nem kell pótolni, az minden további nélkül eltörölhető. Az állami tulajdonlást azonban valami mással kell felváltani, hiszen anélkül, hogy bármit a helyébe állítanánk, nem lehet lerombolni. Egyszerűen szólva: valaki másnak kell a tulajdonosnak lennie. Az állami hivatalnokai kart úgyszintén meg kell újítani, minthogy tagjai még a pártállam politikai kiválasztottjai, és mivel jórészt politikai, nem pedig szakmai szempontok alapján választották ki őket; túlközpontosított és hierarchikusan irányított közigazgatás jött létre. Ugyanakkor az ügyeket mind helyi, mind központi szinten irányítani kell. Ekképpen tehát a lebontás azt az eljárást foglalja magában, amely elszakítja egymástól a tulajdonviszonyok és a gazdasági, társadalmi irányítás egyes elemeit, amelyeket a totalitáriánizmus hajdan a maga mintája szerint egybeolvasztott. Mindezeket egy olyan másfajta új kontextusba kell helyezni, amelyben a gazdaság gyorsan növekedhet, és a társadalom létfontosságú közigazgatási funkciói túlzott korlátozásoktól mentesen működőképesek lesznek.

A totalitáriánizmus lebontása egyet jelent a társadalom gazdasági és közigazgatási funkcióinak egy szabadabb és hatékonyabb irányú rekonstrukciójával.

A rekonstrukció újjáépítést vagy helyreállítást jelent, ám egyúttal mentális felidé-

zését is egy korábbi modellnek, rendszernek, elméletnek. Magában foglalja továbbá azt is, hogy nem pontosan ugyanazt a struktúrát kell újra felépíteni avagy helyreállítani, és hogy a rekonstruált rendszer vagy elmélet folyton változik egy tökéletesebb és következetesebb variáns felé haladva.

A totalitárius gazdaság onmagát mindenekelőtt és legfőképpen a hatékonyság fogalmaival igazolta, csupán esetenként a méltányossággal, az egyenlőséggel pedig – minden zsurnaliszta feltevésével ellentétben – soha.

A parancsgazdaság volt hivatott kiküszöbölni a piac minden hibáját, fogyatékoságát, a parancsgazdaság, amely egyúttal racionális, produktív és ellentmondásmentes kellett volna legyen. A parancsgazdaság egy modern kísérlet, amely megbukott. Éppen *modern* kísérletként bukott meg szánalmasan, hiszen összehasonlíthatatlanul alacsonyabb rendűnek bizonyult a piaci modellnél, amelynek egykor felülmúlásával kértékedett, jöllehet ez utóbbi modell is távol áll attól, hogy akár gazdasági, akár társadalmi értelemben tökéletes volna. A parancsgazdaság pontosan ott vallott kudarcot, ahol a felsőbbrendűség igényével lépett fel, nevezetesen a hatékonyság terén. Egy monumentális fiasco normális reakciójaképpen a poszttotalitárius országok most sorra visszatérnek a modern gazdasági berendezkedésnek ahhoz a fajtájához, amely legalábbis eddig minden máshoz képest a leginkább működőképesnek bizonyult.

A gazdaság és a társadalom egy totalitárius állam által véghezvitt totalizálása forradalom volt. Jelenleg egy másik gazdasági-társadalmi forradalom van napirenden: egy lebontás általi, fordított irányú forradalom; egy forradalom, amely a „re-volválás” eredeti jelentése szerinti; egy „dicsőséges” forradalom, a kifejezés metaforikus értelmében.

3

A politikai forradalmak többnyire látványosan „történnek”, míg másfajta, kevésbé látványos forradalmak inkább csak „lezajlanak”. A társadalmi, gazdasági (avagy technológiai) forradalmak általában lassan bontakoznak ki, s nem annyira látványos események, mint inkább felhalmozódott eredményeik által válnak láthatóvá. Megesik, hogy egy-egy rendelet, törvény, reform vagy más efféle intézkedés gazdasági, társadalmi forradalmakat vált ki, felgyorsítja vagy lelassítja azokat, ámde elképzeléseit rendszerint nem képes rákényszeríteni ez utóbbiak folyamatára. A gazdasági és társadalmi forradalmak többnyire maguk diktálják saját iramukat.

Kelet-Európában azonban minden másképpen van.

Vegyük csak az optimális forgatókönyvet. Tételezzük fel, hogy egy forradalom utáni közép-európai államban immár létrejött és megszilárdult az új liberális-demokratikus rend. Ez az állam hivatott arra, hogy a totalitárius gazdasági berendezkedést lebontsa, hogy a „fordított forradalmat” véghezvigye. A feladat magában rejti, hogy a kérdéses liberál-demokrata kormány nem viselkedhet úgy, mint a többi liberál-demokrata kormány. Ennek a kormánynak egy gazdasági (és társadalmi) tervezettel kell előállnia, aminek számos oka van, egyebek közt éppen az, hogy a nemzeti vagyon legfőbb névleges birtokosa az állam. Anélkül, hogy e vagyonra és főként a privátizálásra vonatkozó programmal előállna, a tulajdonviszonyok továbbra is teljességgel tisztázatlanok maradnak. Azzal ugyanakkor, hogy egy tervezetet készít a fordított társadalmi, gazdasági forradalomra nézve, az új, demokratikusan megválasztott kormány

valami erősen hasonló dolgot visz végbe, mint amint korábban a totalitárius állam: a gazdaságot adminisztratív módon egy előre meghatározott irányba kell kormányoznia. Ebben az egyedülálló helyzetbe egy sajátos ellentmondás vagy inkább dilemma van beépítve. Mivel a lakosság egy efféle program megvalósulását várja, a kormánynak arra kell törekednie, hogy egy tervezetet kényszerítsen rá azokra a folyamatokra, amelyek rendesen spontán módon zajlanak.

Másrészről az új kormány egyszerűen nem cselekedhet ezen a módon. Egy civil társadalom, amint szabadon kezd lélegezni, tustént kialakítja a maga mozgalmait, intézményeit és érdekcsoportjait. Párhuzamosan a szilárd demokratikus politikai intézmények kiépülésével, az állam és társadalom érintkezésének számos liberális-demokratikus szabálya is megjelenik. A kölcsönösség formáit reguláló érintkezési szabályok példátlan jelenségnek számítanak a totalitáriánizmusban, amely az egyirányú társadalmi-politikai közlekedés legszélsőségebbé válfaja. Ám liberális-demokratikus feltételek közepette már előre számolni kell azzal, hogy bármilyen tervezetet léptessenek is életbe, az a társadalom és az állam érintkezési szabályainak eredményeképpen és az adott ügylet kétoldalú jellege következtében állandó változtatáson, módosuláson megy keresztül. Egy demokratikus kormányzat nem bonthatja le a totalitáriánizmust a maga akaratóból, vagy egy rendelet által, mi több, még a nacionalizmus egységesítő erejével megtámogatva sem. Ezt a leckét az új kormányoknak meg kell tanulniuk még. Az ellenpróba, ellensúlyozás, a korrekciós kísérletezés a nyugati liberális demokratikus politikában immár bevett gyakorlat, ám Közép- és Kelet-Európa poszttotalitárius kormányai számára még nem az. Ha valaki számot vet az olyan tényezőkkel, mint a szorongató ínség, a politikai analfabetizmus vagy az éles nemzeti ellentétek, úgy azt kell gondolnia: a legnehezebb időszak még előttünk áll.

Bár a gazdasági és társadalmi forradalom még nem indult meg, egyik fő vonását máris előre látni. A társadalmi forradalom nagyarányú decentralizálást hoz majd, és megnöveli a helyi közösségek befolyását. Az egyes regionális politikák nagymértékben eltérnek majd egymástól, kiváltképpen ott, ahol a nemzetiségi probléma továbbra is akut marad. A decentralizálás egyúttal az érintkezési szabályok pluralizálásával is összekapcsolódik (például amikor majd az egyik térségben elfogadott intézkedést egy másikban elutasítják). A gazdasági forradalom rövid távon mindent a gazdasági ügyletek piaci szabályozásához, hosszú távon nagyarányú privatizáláshoz vezet. Sem a privatizáláshoz vezető átmenet gyorsaságát, sem azon tényleges formákat, amelyekben a magántulajdon végül is testet ölt, nem lehet teljes mértékben előre látni. Mint-hogy a közép- és kelet-európai országok gazdaságának a világpiachoz kell alkalmazkodnia, s e piac egységesítő kényszere alatt kell továbbfejlődnie, az alkalmazkodás általános eredménye inkább megjósolható, mint üteme és konkrét megvalósulási formái.

Általában a helyzet rendkívüli összetettségének és kiváltképpen azon belső dilemmának köszönhetően, ami a totalitáriánizmus demokratikus lebontásában rejlik, a társadalmi és gazdasági forradalmak Kelet-Európában rendkívül látványosak lesznek. A kezdet mindenképpen drámai lesz, tekintet nélkül arra, hogy vajon a többi ország is alkalmazza-e a lengyel sokterápiát. Az optimális forgatókönyv szerint a gazdasági és társadalmi forradalmak fokozatosan elvesztik majd erőteljes politikai nyomásukat, és egy kevésbé feszített ütemben egyszerűen maguktól fognak „lezajlani”. Ez a folyamat bizonyos térségekben hamarabb, másutt csak később fog végbemenni. A leghosszabb ideig feltehetően a tulajdonviszonyok átalakulása és az új tulajdonosi osztályok megjelenése tart majd.

A totalitáriánizmus lebontása egy alternatív, piaci viszonyokra alapozott hatékonyabb gazdaság helyreállítása is egyben. Rekonstrukciós folyamat ez, minthogy a piaci viszonyok egykor valamennyi poszttotalitárius országban léteztek immár – ám egyúttal újjáépítés is, amennyiben ezek az országok a változások menetében nem pontosan ugyanoda fognak visszajutni: önnön korábbi, még pretotalitárius piaci viszonyaikhoz. Az újjáépítés modelljei a jelenleg létező nyugati változatok. A közelmúltbeli események legtöbb megfigyelője szerint e folyamat kelet-európai fogalmakra lefordítva annyit tesz, mint a szocializmussal szemben a kapitalizmust választani. Ez az értelmezés egyszerre igaz is meg nem is. Kelet-Európa nyilvánvalóan a kapitalizmust választja a totalitárius szocializmussal szemben, részint gazdasági okok, ám éppúgy a személyes szabadság szempontjai alapján. A közvélemény-kutatások azonban emellett azt sugallják, hogy a közép-európai lakosság többsége erősen szimpatizál a szociáldemokráciával. Ezt ugyan nem szabad és nem is lehet a szociáldemokrata pártokra való szavazásként értelmezni, amint az immár lezajlott szabad választások eredményei – noha eltérő mértékben – tanúsítják. Bizonytalán lehet azonban úgy tekinteni, mint szavazást a jóléti államra, a szociális biztonságra, a kapitalizmus és bizonyos szociális biztosítékok keverékére, mely biztosítékok nem magából a kapitalizmusból következnek, hanem a tizenkilencedik századi szocialista hagyományokból erednek.

És ezen a ponton a közép-európai önáltatások egy sajátos fajtájára bukkanunk. A térség jó néhány közgazdásza, sőt esetenként általában maga a lakosság is úgy hiszi, hogy a piacgazdasághoz visszatérve nyomban (vagy legalábbis rövid idő alatt) el lehet jutni a gazdasági fejlődésnek arra a színvonalára, amelyet a modernitás eltorzult totalitárius válfaját megtakarítva, a háború óta eltelt időszakban piaci társadalomként fejlődve ez idáig elérhettek volna. Habár a gazdaságba vetett hit olykor csodákra képes, ez a széles körben elterjedt hiedelem mégiscsak önáltatás marad. Gazdasági csodák a háború után történtek. Csakhogy amíg a háború épületeket döntött romba, a totalitárius rendszer a legfontosabb emberi képességeket és attitűdöket pusztította – hogy csak egyet említsünk: a munkamorált. Ez esetben tehát nem arról kell döntenie, hogy a régi épületek fizikai romjainak helyén új házak emelkedjenek, hanem jobbra arról, hogy egy elavult termelési rendszer technológiai romhalmozát miként lehetne kicserélni. Ez utóbbi pedig gyakran egész munkáskollektívák áthelyezésének kínos feladatával és a (nyílt) munkanélküliség nekilödulásával jár. Előfordulhat, hogy az oszt-rák modellt szem előtt tartva látunk hozzá a totalitáriánizmus lebontásához, és végül a mexikóihoz hasonló állapotokhoz jutunk. Magyarországon például a totalitárius struktúrát még 1956-ban is könnyűszerrel ki lehetett volna iktatni az ország társadalmi-gazdasági történetéből. A forradalom röpke tizenegy napjának kísérletei, például a tulajdonnal és a tulajdonlással, még meglehetősen nagyfokú onbizalomról tanúskodnak. Manapság már nincs ok effajta önbizalomra.

Hannah Arendt egyebek közt azért lelkesedett a magyar forradalomért, mert annak hajszálygőkérmozgalmaiban elsődlegesen a politikai elem érvényesült, e forradalom oly igen jellegzetes vonásaként. Közismert, hogy Arendt felfogása szerint a szociális kérdés központiséga a politikai forradalmak eltorzulásához vezet. Ő akkoriban csupán a jakobinus és bolsevik típusú forradalmak példáira gondolhatott, minthogy képzelete nem vetíthette előre azokat az antitotalitárius forradalmakat, amelyekben a szociális rekonstrukció majdan az elsődlegesen politikai folyamat belülről fakadó kényszerévé válik, hiszen anélkül a politikai feladat sem megvalósítható. És lám, most éppen ilyen jellegű folyamatok vannak napirenden. Gazdasági programok kialakítá-

sa, a gazdasági rekonstrukció terének meghatározása, a hazai vagy külföldi beruházásokkal kapcsolatos döntések, új hitelforrások felkutatása és annak kiötlése, vajon miként lehet a nemzeti adósság kamatait törleszteni – mindezek s a hasonló döntések, amelyek Arendt fogalomhasználata szerint csupán „tettek”, nem pedig „akciók”, Közép- (Kelet-) Európában máris a politika napirendjének első helyére kerültek. Nem kétséges, hogy a gazdasági döntéshozó testületeknek figyelembe kell venniük a hagyományos és szűkebb értelemben vett szociális kérdéseket, mindeneselől és legfőképpen: a szegénységet. Azok a kormányok, amelyeknek legitimitása a politikai forradalmakból ered, nem bújhatnak ki a szociális és gazdasági forradalmak ösztönzésének kötelezettsége alól. Megszívleljük hát vagy inkább figyelmen kívül hagyjuk Arendt intését? Vajon lehetséges, hogy az effajta kötelezettség eltorzítaná a politikai alapcselekedetet, a tisztán vett *constitutio libertatis*?

4

Igen, valóban lehetséges.

A kelet-európai forradalmak annyiban „dicsőségesek”, amennyiben Kelet-Közép-Európa lakóit felszabadították a totalitárius diktatúrák uralma alól. Ez a felszabadítás előfeltétele a szabadságjogok megalkotásának – legitimálja létrejöttüket, ámde nem jelent egyet magával az alapító cselekedettel. Lehetséges, hogy egyik-másik kelet-európai ország lakóinak nem sikerül majd leszakítaniuk felszabadulásuk gyümölcsseit, mint ahogy az is lehet, hogy önnön szabad elhatározásukból vagy kényszer hatására lemondanak majd szabadságjogaik alkotmányos rögzítéséről. A legtöbb ország, sőt talán mindegyik, új alkotmányt fog felállítani, ámde – mint azt az alkotmányos kormányzatok megalakulásának elemi tapasztalatai sugallják – egy alkotmány csupán abban az esetben létezik, ha a polgárok, akik megalkották, testestül-lelkestül magukban hordozzák. A jogi szakértők kedvük szerint annyiféle alkotmányt javasolhatnak, amennyit csak akarnak, a parlamentek meg is szavazhatják, akár törvénybe is iktathatják őket, ám egy állampolgárok nélküli országban az efféle alkotmány továbbra is csak egy darab papír marad. Ez idő tájt a kelet-európai országok születőfélben levő demokráciáinak még nincsenek avagy csak igen csekély számban vannak állampolgárai. A magán- és a közéleti szféra elkülönülése lassan megy végbe, az emberek csak kevésbé ismerik a közéleti fellépés sajátos magatartásszabályait, s ha ismerik is netán, még tapasztalatlanok e téren. Ez természetesen nem az ő szervi fogyatékoságuk, hiszen közülük csak kevésnek adatott meg ez idáig a lehetőség, hogy gyakorolhassa a polgári erényeket. Az állampolgári önnevelődés, gyakorlati folyamat lévén, időbe telik. Ugyanakkor már most felvetődik a kérdés, vajon Kelet-Európa népeinek van-e elegendő ideje ahhoz, hogy az állampolgári erények gyakorlását elsajátítsa. Vajon fogytán vagy még bősséggel van idő az effajta gyakorlásra?

Minthogy a szociális kérdés és kiváltképp a gazdasági forradalom immáron napirendre került, a polgári erények is sürgetően szükségessé váltak. Egy államhatalom akkor alapul a szabadságon, ha az állam polgárai felhatalmazzák a kormányt, hogy egy bizonyos módon cselekedjék. Ez esetben még a totalitárius társadalom lebontásával járó rendkívül fájdalmas döntések is keresztülvihetők az állampolgárok aktív támogatásával. Ezen az alapon a „kudarctűrés” is magas fokra emelkedhet. Egy erős polgárság híján azonban a „kudarctűrés” foka alacsony, és a fájdalmas döntések nem

számíthatnak semmiféle konszenzusos támogatásra, hacsak a *constitutio libertatis*nak nincs valamiféle pótléka. Ilyen lehetséges pótlék a vallásos fundamentalizmus, a pre-modern tradicionalizmus, a nacionalizmus és a politika moralizálása.

Az érintett politikai szereplők óhajaitól, indítékaitól és ideológiáitól függetlenül *objektív* dilemmával állunk szemben. Mivel a „lebontás” temérdek feladata valóban egy-fajta konszenzust tesz szükségessé, és mivel a demokratikus-liberális konszenzusteremtő eljárások alapjai még újak és ingatagok, egyéb konszenzusteremtő elveket kell mozgósítani. Másrészt viszont a konszenzusteremtő eljárások ez utóbbi típusának mozgósítása rontja egy erős polgárság megjelenésének esélyeit, minthogy a fanatikus fundamentalisták vagy a sovén és elvakult csöcselékbándák nem tekinthetők állampolgároknak. Ráadásul ezek ismét feltámasztják vagy felerősítik a nemzeti konfliktusokat Európának ebben a nagyon is ingatag térségében. Ennélfogva tehát ami rövid távon az átalakítás javát szolgálhatja, hosszú távon ugyanezen átalakítás kárára válhat. Az új liberális-demokratikus alkotmányosság megszilárdításához nincsenek biztosítékok. A szabadság még zsege hajtása könnyen leszakítható.

Valamennyi kelet-közép-európai ország más és más, mint ahogy politikai mozgalmak és azok bázisai is eltérők. A fentiekben leírt veszélyek nem ugyanolyan módon és nyilván nem ugyanolyan mértékben fenyegetik őket. Ámde valamennyi poszttotalitárius ország ugyanazzal a dilemmával szembesül.

A politika moralizálásának tendenciája legerősebben Csehszlovákiában jelentkezik. A Husák-rendszer sajátosan visszataszító cinizmusa után mindez egészséges változásként hat. Ugyanakkor az erkölcsi maximákra avagy egy hősie, moralista elnök személyére épített nemzeti politikai konszenzus nem lehet tartós, nem maradhat hatékony hosszú távon. A vallási fundamentalizmus Lengyelországban a legerősebb. Jó katolikusnak és jó állampolgárnak lenni azonban két különböző dolog. Az utóbbi nem következik az előbbiből, és miközben a vallás – legalábbis a felekezetiileg homogén országokban – alapot teremt a konszenzushoz, nem biztosít feltételt a polgárság megjelenéséhez. A felekezetiileg megosztott országokban azonban a vallási fundamentalizmus még csak időlegesen sem töltheti be a konszenzusteremtés funkcióját. A nacionalizmus ellenben igen.

A „csoporton kívüliekkel” szembeni erős ellenségesség formájában jelentkező nacionalizmus a legegyszerűbb konszenzusteremtő erő a jelentős nemzeti kisebbségekkel rendelkező államokban. Az egymást pusztító viszály ezen újbóli fellobbbanása durva és igazságtalan bánásmóddal sújtja a bulgáriai törököket, a szerbiai albánokat éppúgy, mint a romániai magyarságot. Az effajta konszenzusteremtés erősen robbanásveszélyes lehetőségeket rejt magában, minthogy hasonló nacionalista ellenreakciókat provokál (például a román nacionalista mozgalmak magyar nacionalizmust provokálhatnak – ha nem is Erdélyben, Magyarországon bizonyosan), és hosszabb távon romlásba döntheti az egész térséget.

A nacionalizmus mint konszenzusépítő erő azonban a *constitutio libertatis* szolgáltatába is állítható. Az újonnan megalakult polgárság megalakult nemzet is egyben – avagy még inkább: az önmagát megalkotó polgárság egyúttal önmagát megalkotó nemzet. A kelet-európai országok éppúgy feltámaszthatják a francia forradalom korának *la nation*-ját is, a forradalomban megszületett polgárság nemzetét; a nemzetet, amely egyszerre régi és új. Az effajta nemzetnek senki nem lehet tagja holmi homályos „szerves” kötelékek avagy a mindenkor éppoly kétes hitelű családi genealógiák révén, egyes-egyedül az ország alkotmánya iránti elkötelezettség, az ország javáért vállalt te-

vékény buzgólkodás révén. A fundamentalista nemzetfelfogás leglényege a *Volk* (nép) és a nemzet kategóriáinak egybemosása, s mint ilyen összeférhetetlen a liberális-demokratikus polgárság eszméjével. Ha lesz majd egy liberális-demokratikus Románia, úgy az ott élő magyarok a román állam polgárai és ezáltal a román nemzet tagjai lesznek, egyidejűleg megmaradván – ha így döntenek – a magyar nép (mint *Volk*) hű fiainak és leányainak. Hasonlóképpen a magyar zsidók egy liberális-demokratikus Magyarországon egyenlő és teljes jogú tagjai lesznek a magyar polgárságnak és ezáltal a magyar nemzetnek, és ha e mellett döntenek, egyszersmind hű fiai és leányai a zsidó népnek (a *Volk* értelmében).

Az objektív dilemmát a következőképpen jellemeztem: a gazdasági és társadalmi forradalom roppant feladatai és teherterheléi megkövetelik egy gyakorlott polgárság teljes támogatását. Mindaddig azonban még ilyen polgárság nincsen. Ez az, amiért mozgósítani kell a nacionalizmust, a fundamentalista vallásosságot, a politikai moralizmust és a premodern tradicionalizmust, hogy megszilárdítsák a konszenzust. Ugyanakkor egy ilyen fajta konszenzus komoly akadályává válhat az oly létfontosságú demokratikus polgárság megjelenésének.

A dilemma azért dilemma, mivel nincs tiszta megoldása. A legjobb kezelési módja, ha úgy teszünk, mintha egy felelős polgárság máris a helyén volna. A nacionalizmussal szembeni ellenségesség rossz válasz, mivel az ember saját népével szembeni megvetését is magával vonja, ami természeténél fogva eleve nem demokratikus, és bizonyosan nem tartozik a polgári erények körébe. Együtt sodródni egy nacionalista (avagy vallási fundamentalista) árral ugyanakkor éppúgy rossz válasz, mint ahogy saját fejünkkel gondolkodni és független véleményünknek akár egy ellenséges légkörben is nyilvánosan hangot adni civil bátorság dolga, ami az egyedüli igazán kiváló polgári erény. A hagyományos nacionalizmust még mindig meg lehet próbálni, szóval és tettel egyaránt, alkotmányos nacionalizmussá átformálni.

Nyitott kérdés, hogy Kelet-Közép-Európa népei és kormányai vajon igazolni avagy cáfolni fogják-e Hannah Arendt tézisé. Bízunk benne, hogy megcáfolják.

5

Nem lehet elégszer ismételni, hogy a totalitárius államok és a kommunista kormányok (talán Bulgária kivételével) Európa megszállt területein sohasem váltak legitimé. Ha ezen országok bármelyikében az elmúlt több mint negyvenéves megszállás alatt bármikor is szabad választásokat tartottak volna, a kommunisták mindenkor kisebbségben maradnak, még Csehszlovákiában is, ahol eredetileg a legerősebb számarányt képviselték. A totalitárius rendszereket egy idegen ország erőltette rájuk, kordában tartásukat pedig egy idegen hadsereg hangsúlyos jelenléte vagy közvetlen katonai beavatkozása biztosította. Bármily hatalmasak és félelmetesek voltak is, önmagukban még a titkosrendőrség és paramilitáris különítményei sem tudták fenntartani a rendet.

A totalitáriánizmus és a függetlenség elvesztése tehát ekképpen fonódott egybe. Névlegesen ugyan a csatlós államok függetlenek maradtak, de valójában nem voltak azok. A kelet-európai csatlósoknak még az olyan csekély jelentőségű részletkérdésekben is utánozniuk kellett a Szovjetuniót, amelyek szervesen nem kötődtek e rendszerek totalitárius jellegéhez, mint például az állami díjak intézménye, a tudományos akadémiák vagy az írószövetségek szervezeti felépítése, az orosz kötelező nyelvként

való iskolai bevezetése még a nem szláv anyanyelvű országokban is, és más hasonlók. A függetlenség hiánya a külpolitikában is erősen megmutatkozott, amennyiben a csatlós országok egyszerűen csak végrehajtották a szovjet utasításokat. A pusztán névleges függetlenség azonban egy egyszerű ok miatt még mindig fontos maradt. A Szovjetunió ezáltal engedhette meg magának, hogy a csatlós országokat hosszabb pórázon tartsa, és a szovjet vezetők az utolsó húsz év alatt ténylegesen meg is tették ezt az engedményt. Pontosabban akár a lakosság, akár egyik vagy másik kelet-európai ország kommunista kormányának nyomására, vagy éppen mindkét okból együttesen, valahány esetben szelektív módon döntöttek arról, hogy a nyomás olyan természetű-e, amely megengedi a póráz lazítását, vagy éppenséggel szorosabbra vonását teszi szükségessé.

Habár a totalitáriánizmus bevezetése és a független államiság elvesztése egyidejűleg történt, egy bizonyos ellenzék, nyomásgyakorló csoport vagy lázongás az egész probléma ilyen vagy amolyan összefüggését állította a középpontba. A nemzeti kommunizmusnak semmi kifogása nem volt a rendszer ellen, a nemzeti kommunista vezető avagy vezetőség számára azonban önállóságot követelt (vagy nagyobb mozgásteret a belpolitikai manőverezésben). A Ceaușescu alatti román rendszer mintegy sűrített példája ennek az irányvonalnak. A másik végletet a lengyel Szolidaritás mozgalomban találjuk, amely 1980-ban frontális összeütközésbe került a totalitáriánizmussal, ámde sietve hangsúlyozta szilárd elkötelezettségét a szovjet szövetség mellett (kiváltképp a külpolitikai célokot illetően). Érdemes megjegyezni, hogy a Szovjetunió a csatlós államok tekintetében hajlandó volt megeresztetni a pórázt egy-egy strukturális változással nem fenyegető nemzeti kommunista kihívás esetén, ám az antitotalitárius irányzatoknak sohasem engedett túl nagy kifutást, az ilyen esetekben többnyire szorosabbra fogta a pórázt. Manapság egy egészen másfajta politikának lehetünk tanúi a gorbacsovi vezetés baltí államokkal szembeni magatartásában. Ez a politika a legkevésbé éppen a nemzeti kommunizmus iránt toleráns, miközben az állam detotalizálását célzó reformmozgalmakat bizonyos mértékig a központ is elfogadja – feltéve ha a kérdéses államok mellett döntenek, hogy az orosz birodalmi együttesben maradnak.

A pusztán névleges függetlenségnek is van jelentősége. Abban a percben, amint a gorbacsovi vezetés elfogadni látszott a kelet-európai államok tényleges függetlenségét, azok ténylegesen függetlenné váltak, és csakhamar levetették magukról a totalitárius uralmat. A névleges függetlenség híján azonban az egész forgatókönyv tüstént megváltozik. A csatlós országok elengedésével nem Oroszország, hanem a totalitáriánizmus veszített tekintélyéből. Ez legalábbis nincs ellenére az orosz vezetés politikai célkitűzéseinek. Németországgal viszont már másként áll a helyzet. Kelet-Németországban a totalitáriánizmus eltűnése, az a fejlemény, amit az orosz vezetés nem csupán elnézett, de bátorított is, önmagában még nem tekintélyvesztés Oroszország számára. Ugyanakkor a keletnémet államiság teljes eltűnése már bizonyosan az, amennyiben német békekötés nélkül megy végbe.

Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi” egyebek közt a független államiság visszanyerését célozzák. Lényegében bizonyos, hogy amint ezek az országok legitim, szabadon választott és beiktatott kormányokkal rendelkeznek, és komolyan hozzálátnak a totalitáriánizmus lebontásához, nem maradnak többé szovjet csatlós államok. Természetesen a Szovjetunióban is előadódhat jó néhány változás. Gorbacsov a diktatúra ősi római mintája szerint kormányozva, magában a kommunista totalitáriánizmus szívében is felgyorsíthatja a detotalizáció iramát; a konzervatív kommunisták visszanyerhetik hatalmukat, hogy ismét egy keménykezü totalitárius diktatúrát kényszerítsenek

az országra, a konzervatív kommunista és konzervatív antikommunista erők közt létrejöhet egy szövetség, amit az orosz sovinizmus és antiszemitizmus táplál, s ehhez még a lakosság szélesebb támogatását is megnyerhetők, ha ez utóbbi netán megelégteli „Oroszország-anyácska” megaláztatásait. Ám éppúgy meglehet, hogy a Szovjetunió ismét a polgárháború, a zűrzavar és erőszak korszakába lép. Optimális forgatókönyv szerint a demokratikus erők is teret nyerhetnek. Bármilyen történjék is, a Szovjetunió változatlanul félelmetes politikai hatalom, s mindaz, amit a kelet-közép-európai országok külön-külön vagy akár együttesen képesek felmutatni a hadifelszerelés s a pusztaszámarányok tekintetében, meg sem közelíti a jelenleg meglehetősen dezorganizált szovjet hadsereg óriási erőtartálékait.

Nyilvánvaló, hogy Közép- (és Kelet-) Európa független köztársaságainak számításba kell venniük egy tőlük keletre elterülő hatalmas európai állam igényeit és biztonsági érdekeit. Ennél is fontosabb, hogy az új demokráciák és a szovjet tagállamok politikai élete közt a felszínen és a mélyben egyaránt eleven kölcsönhatás érvényesül majd. Akármilyen történik is a Szovjetunióban, az továbbra is nagy hatással lesz Közép-Kelet-Európa lakóira. Éppen ezért ez utóbbiaknak oly módon kell cselekedniük, hogy minél inkább az ottani demokratikus, antitotalitárius mozgalmakat, irányzatokat erősítsék. Kelet-Európa egyetlen belső fejleménye sem szolgálhat pozitív megerősítésként a szovjet állam konzervatív és reakcionárius köreinek. Itt mindenekelőtt és legfőképpen Oroszország, az orosz nép megalázására gondolok. *Minél megalázottabbnak érzik magukat az oroszok, annál erősebbek lesznek az orosz sovinizma és antiszemita mozgalmak, annál valószínűbb, hogy a régi sztálinisták és az új fasisták egy közös uralom érdekében szövetségre lépnek egymással.* Egy efféle forgatókönyv újfajta veszélyeket rejt Kelet- (Közép-) Európa számára. Ezt az ugyancsak veszedelmes fejleményt kétféleképpen lehet előldézni. Egyrészt Oroszország, az orosz nép megalázásával, ami minden pragmatikus és politikai megfontolástól függetlenül önmagában is felháborító. Amikor egy közismert közép-európai író az oroszokat barbárnak, *par excellence* kultúraellenesnek minősíti, súlyos kárt okoz a jövőnek, ráadásul amit állít, mélységesen hamis. Az orosz nép semmivel sem alábbvaló Európa bármely népénél, és amennyiben nagylelkűen képes volna birodalmáról lemondani (miként Nagy-Britannia tette nem is oly régen), e gesztus csak növelné tekintélyét. A másik eszköz, ami a legrosszabb forgatókönyv megvalósulását elősegítheti: a neofasizmus és a rekonstruálatlan neosztálinizmus szövetsége (a lehetséges legrosszabb változat, lévén, hogy a konzervatív kommunista uralomnak a nomenklatura által véghezvitt rekonstrukciója nem volna tartós). Nos, e szövetség pontosan ugyanazon minta szerint viselkednék, mint az orosz nacionalisták. A Közép-Kelet-Európában felemelkedő polgárságnak ki kell nyújtania kezét a szovjet birodalom államaiban csak lassabb iramban kialakuló polgárság felé, hiszen sorsuk, jövőjük változatlanul egybefonódik.

Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi”, mint e helyütt ismételtelen leszögeztük, a „visszatérés”, a „re-volválás” forradalmi, még ha ez nem jelent is visszatérést egyetlen megelőző állapothoz sem. Hangsúlyozottan így áll ez a függetlenség tekintetében. A szovjet hadsereg által megszállt országok valójában távolról sem voltak függetlenek már megszállásukkor sem, hiszen ez idő tájt már a német birodalom gyarmatai vagy függvényei voltak, s ez nemcsak a náci Németország ellenfeleire, de szövetségeseire is érvényes. Magyarországot 1944 tavaszán megszállták a német csapatok. Ettől fogva az ország a náci Németország függő szövetségesevé vált – pontosan ugyanabban az értelemben, ahogyan utóbb a kommunista Oroszország szövetségese lett, azaz a tar-

kójához szegezett fegyver hatására. Közép- és Kelet-Európa államai a függetlenséget századokon át csak igen rövid időszakokra élvezhették. Európa e részein fehér holló a nemzeti önrendelkezés, a népszuverenitás külsőleges megnyilatkozása. A nemzeti önrendelkezés kérdése csupán most kerül napirendre.

A közép-kelet-európai államok csak megkésve érkeztek teljes nemzeti önállóságukhoz. A kontinens nyugati felén immár sok évszázada kialakult a szuverén államok és nemzetek tarka mozaikja. Ezek a nemzetek épp most látnak hozzá, hogy újraértelmezzék a nemzeti önrendelkezés fogalmát, nem úgy, hogy elvessek, ám azzal a mind határozottabb szándékkal, hogy az Egyesült Európa nagyszerű eszméjét, az egyenlő nemzetek újfajta, kölcsönös jóindulaton alapuló szabályrendjét befoglalják. A nacionalizmus és internacionalizmus századai után, amelyek Európát világháborúkba és totalitárius diktatúrákba sodorták, ma ismét vonzóvá vált a kozmopolita modell. Ahhoz, hogy egy *kozmpopolisz* tagjai lehessünk, előbb egy *polis*, egy öntudatos polgársággal rendelkező alkotmányos nemzet tagjaivá kell lennünk. Amennyiben a kelet-európai demokráciák megszilárdulnak, erősen valószínű, hogy maguk is be kívánnak lépni e közösségbe, hogy teljes jogú és egyenrangú tagjaivá váljanak az európai *kozmpopolisz*-nak, a posztmodern európai berendezkedésnek.

Ez kvázi természetes végpontja volna a kelet-európai forradalmaknak, lévén hogy az európai közösséghez való csatlakozás mindig is e forradalmak egyik legfőbb ösztönzőereje volt. Amennyiben a kelet-európaiak valóban „nyugativá” akarnak válni, úgy nemcsak a dús kirakatok járnak az eszükben, és bizonyosan nem annak szándéka, hogy önnön gazdag kulturális örökségüktől megszabaduljanak. Tömören összegezve, sokkal inkább egy olyan életet kívánnak maguknak, ahol az államhatárok nem számítanak, ahol a legkisebb faluban élők előtt is nyitva áll a nagyvilág, ám ahol ugyanezek az emberek akkor is elérhetnek mindent, amire csak vágyanak, ha a maguk kis falujában maradnak. A kelet-európaiak jó néhány illúziót dédelgetnek magukban Európáról és általában véve a Nyugatról. Egyvalami azonban bizonyára nem illúzió: hogy most érkeztek el ők is arra a pontra, ahol a posztmodern világ formálódik majd, s ekképpen lehetőségük lesz részt vállalni e világ genezisében.

A kelet-európai forradalmak posztmodern forradalmak. A modern forradalmak a premodern poliükai, társadalmi és gazdasági berendezkedés ellen harcolnak; ezzel szemben a posztmodern forradalmak egy eltorzult modern politikai rendszert buktatnak meg, és egy eltorzult, de nemkülönben modern társadalmi-gazdasági berendezkedést kezdenek lebontani. Ezért is „dicsőséges forradalmak” – a szó valamennyi értelmében. A posztmodernnek immár „*túl*” vannak a modernitás erősen eltorzult formáinak történelmi tapasztalatán. Emiatt van, hogy nem lépnek színre sose hallott újszerű eszmékkel, vadonatúj tervezetekkel és ideológiákkal. Új intézmények, életformák ugyan még feltűnhetnek majd a láthatáron, amennyiben az emberek azokat kívánatosnak tartják. Ámde a posztmodernnek nem tórekednek a modernitás meghaladására. Ők azt inkább csak élhetőbbé kívánják tenni. A posztmodern forradalmak nem tekintik magukat egy távoli világok felé tartó nagy utazás tranzitállomásainak, amely utazás minden percben meghaladná saját tényleges célkitűzéseiket és életlátásukat. És éppen ebben az értelemben dicsőségesek.

Összegzés

Kelet-Európa jövője nyitva áll. Akármilyen történhet, és az, ami végül is történni fog, jó részt azokon a szereplőkön múlik majd, akik jelenleg is a színen vannak. Szövegkönyv nincs, mindenki rögtönöz. Csak most tanulja a cselekvést, a játékot.

A demokratikus-liberális intézmények talpra állhatnak, kialakulhat a térségben egy erős, felelősségteljes polgárság, ám éppúgy a nacionalizmus (nem a *la nation* forradalmi típusú nacionalizmusa) is újabb lendületet vehet. Szomorú végeredményként, meglehet, autoritáriánus intézmények, diktatúrák sajátítják ki újra a színteret. Növekedhet a jólét, de a szegénység is éppúgy állandósulhat. Megjelenhetnek jóléti államok, de akár egy önelégült, szocio-darwinista szellemmel áthatott dzsungeltörvény is felülkerekedhet. Lehet összhang, lehet viszály, egység vagy háborúskodás, kölcsönös megértés vagy kölcsönös gyűlölködés egyaránt. A szín, minden valószínűség szerint, államról államra, térségről térségre más-más képet mutat.

Mégis, akármilyen történik a jövőben, függetlenül attól, hogy a legopimistább forgatókönyv érvényesül, avagy a legkomorabb előérzet igazolódik, egy döntő fontosságú tényen már mi sem változtathat, nevezetesen, hogy 1989-ben a kelet-európai nemzettek megváltoztatták a történelmet: az Elbától a szovjet határokig egyszer és mindenkorra véget vetettek a totalitárius diktatúráknak, és e teljesítménynek talán további visszhangja is lesz. Semmissé tették Jaltát, lezárták a hidegháború korszakát, és szilárdan elültették egy jobb huszonegyedik század reményét. 1989-ben a világtörténelem kártyalapjai megint egyszer Kelet-Európának jutottak, és Kelet-Európa dicsőséges forradalmak sorozatában játszotta ki a lapjait.

Való igaz, hogy a kelet-európai nemzetek jó előre és drágán megfizettek ezért a világtörténelmi szerepért. Az elpusztult áldozatokat még nem számlálták össze, s milliók szenvedését utólag nem lehet meg nem történné tenni. Ámde mégis ideje, hogy elhagyjuk a gyászt, hogy tekintetünket a jelenre vessük és örvendezzünk végre, hiszen bármi történt, és bármi történjék is ezután – *„Miénk e nap, / A véres kutya meghalt.”**

Fodor András

TUDÓSÍTÁS EGY KONFERENCIÁRÓL

Bár bent a meghívottak
az esélyegyenlőség
testvérkorében elkeverve ülnek,
a célzó kamerák mögött
a buzgó fejevadászok,
mindig tudják: ez alkalommal
kit ki mellől kell elválasztani.

* Shakespeare: III. RICHÁRD. Vas István fordítása.

Ördögük van, hogy annyi
más nyelvű idegen közt
engem szemeltek ki. Tudok
felelni:

Mondják,
miben segíthetek.

Mutassam – szól a magasabbik –
merrefelé van a Sex-Shop?

Kocziszký Éva

ANTI-K ÉS MODERN: AZ ANTIGONÉ-ÉRTTELMEZÉS TÍPUSAI

1. „Az örök Antigóné”

Jelen írás a német klasszika korának ANTIGONÉ-magyarázataira tekint vissza, keresvén bennük az antik tragédiák e mintaszerű darabjának máig is érvényes értelmezési lehetőségeit. E visszatekintést hadd kezdjük a lezáró, a klasszicitásra mint elmúltra, álomra visszatekintő művel, Hofmannsthal 1900-ban bemutatott ANTIGONÉ-előjátékával:

„...és látom a szűzet,
Antigonét, a sorsnak ragyogó
edényét,
látom karcsú vállait,
látom szöghaját, látom, hogy felém jön,
látom ruháját s látom homlokán
hét jelét a hamar jövő halálnak!
Apályon át vonulhat. Jobbra, balra,
áttetsző, dermedt hullámaiban,
tisztelettel visszahőköl az élet.”
(Márton László fordítása, itt és alább.)

E sorok egyfajta látomást, jelenést beszélnek el, melyet a tragédia által megihletett egyetemi hallgató él át a (még) üres színpadon. A vízió, mint az egész előjáték is, színházi illúzióval és tudós műveltséggel ültözött játék: színhelye maga a színpad – egy próba után éjnek idején –, médiuma pedig egy egyetemista, aki tán rajong az antikvitásért, és rendelkezik némi filológiai ismerettel is. Mintha a tudós bevezetések műfaja váltana itt át a játék látszatvilágába: a megelevenülő színházi kosztum, a játék szelleme megbabonázza az ifjút – akit „ideális nézőként” is felfoghatunk –, s a maga közvetlen jelenvalóságában tárja elé a régmúlt történetet. Eltűnik minden időbeli távolság, sőt maga az idő is megszűnik:

„Nem függ tőle, ami történik itt.”

A színpad látszatvalósága – illetve az ifjú túlbujánzó képzelete –, melyben „sílány és magasztos álmok adnak egymásnak randevút” („erbärmliche und sehr erhabene Traume einander Stelldichein... geben”) – olyan történetet elevenít meg, melyet a néző a valóságos, az örök történetnek nevez:

„...ide kilép elébed
Antigoné, s amikor szólni fog,
és testét a halála elébe tárja
lépése – szent és visszavonhatatlan! –,
akkor feléd száll ajkáról a lelke,
és béklyóival lenyűgözi a
te lelkedet, hogy az meztelenül,
mint diadalszekér után a rabnő,
fusson, szólván: »Így kellett esnie.
Ez a valóság, és minden egyéb
csak hasonlat és képmás a tükörben.«”

A győzelmi kocsi után vonszolt rabnő merész hasonlatával érzékelteti a koltó a lélek elragadottságát (az ideális néző átszellemültségét): a kocsi szinte akarata ellenére ragadja a lelket föl e magasabb valóságba (aligha minden travesztáló utalás nélkül a PHAIDROS-ra). E magasabb valóság itt most nemcsak a művészet ideális jellegének reálissá tételét s nem is csak az antik mítosz valóság fölötti valóságát jelenti, hanem egyúttal a német klasszika szellemét is megidézi. Hofmannsthal ismét utalásokkal szól: Antigoné lényét egy rejtett Goethe-idézzel jellemzi: a „der schwesterlichsten Seele Schattenbild” az EUPHROSYNÉ-t idézi, mégpedig igen kétértelműen; az „árny” megjelölés ugyanis egyaránt érvényes a mitikus Antigonéra és a Goethe-kor klasszikus Antigonéjára is. Az általunk idézett szövegrész végén pedig újabb idézet következik, újabb Goethe-utalás (pontosan a FAUST végére, az „Alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis”-ra), mely jelenségvilágunkkal szemben az ANTIGONÉ-t öröknek nevezi, sorsát örök példának, a tragédia világát olyan valóságnak, melyhez képest mi csak látszatléttel rendelkezünk: „alles andere ist Gleichnis und ein Spiel in einem Spiegel”.

Ez az előjáték tehát tudatosan idézi meg a klasszikus Antigonét, a halálnak szentelt nemes szüzet, „ki szent léptekkel viszi testét a Halálnak áldozatul” („die ihren Leib dem Tod entgegenträgt mit heiligem, gebundenem Schritt”), s aki „a sors szikrázó edénye” is egyben („ein funkelndes Gefäß des Schicksals”), ki engesztelő halált hal. (Éppúgy, mint Herder, Goethe vagy a Schlegel fivérek ANTIGONÉ-értelmezésében.) Magányos hős, akit a halál misztériuma övez:

„és béklyóival lenyűgözi a
te lelkedet, hogy az meztelenül,
mint diadalszekér után a rabnő,
fusson, szólván: »Így kellett esnie.
Ez a valóság, és minden egyéb
csak hasonlat és képmás a tükörben.«”

Mégis, az említett reminiscenciák ellenére is újabb asszociációkat kelt e különös kép, mégpedig olyanokat, amelyek Hofmannsthalt az utána következő ANTIGONÉ-ér-

telmezésekkel és újraköltésekkel kapcsolja össze. A lapályos tengerpart, „a magány szivatagja” („*die Wüste der Einsamkeit*”), az élet megmerevült hullámai – illetve még előbb a nap fémes fénye („*die Sonne darüber – der Himmel hart und funkelnd wie Metall*”) mind olyan szimbolikus képzetek, amelyek a XX. századi értelmezésekkel rokonítják az előjátékot. A történeteket bevilágító fény kegyetlenül fémessé válik – „*grell*”, mint másutt mondja a költő –, az élet kristályossá fagyott, a lég nehéz az enyészet bűzétől:

„Súlyos, fulledt fuvallat árad...
porfelhőt s dögletes párát sodor,
az enyészet szagát...”

Dögvészes a világ, mint annyi sok modern ANTIGONÉ-ban, leplezetlen immár a lét feneketlen mélye: és „*von den Abgründen des Lebens sind die Schleier weggezogen*”.

Szinte szimbolikus az előjáték – miként a dráma színreviteli dátuma is: 1900. Nemcsak konkrétan von ez az évszám határt két évszázad között, de szimbolikusan is elválaszt egymástól két korszakot: lezárja a klasszikus-humanista tradíciót, és egy új antikvitásképpnek nyit utat. A színpad álom- és látszatvalóságával, a benne feloldott klasszikus műveltséggel Hofmannsthal felidézi ezt az éppen elmúlt korszakot úgy, hogy az illúzió egyúttal jelzi: valóban elmúlt történetről van szó. Az ő ANTIGONÉ-ja átlép az egyik világból a másikba.

Ennek a „lépcsnek” fogjuk szentelni alábbi vizsgálódásainkat: milyen volt a német klasszika ANTIGONÉ-képe, hogyan jött létre, s mennyiben érint minket ma? Hogyan viszonyul ehhez a képhez a holderlini értelmezés, s hogyan ítéljük meg ma mindket-tőt?

2. „Griechenheit”

„Griechenheit, was war sie? Verstand und Mass und Klarheit, drum dacht' ich,
Etwas Geduld, noch, ihr Herrn, eh' ihr von Griechheit Umsprecht.”

(Schiller)

Schiller köztudottan Friedrich Schlegel „grekomániája” ellen fordította ezt az epigrammáját; amaz ifjú klasszika-filológus ellen, aki A SZÉPSÉG HATÁRAIRÓL (1794) című írásában a következő lelkesült szavakkal szól a görögségről: „*Volt egyszer egy kor, élt egyszer egy nép, melyben a művészet égi tüze az élet szelíd parazsaként hatotta át az átlelkedült testeket, s az eleven emberség egészen átáramlott.*” A lelkesültséget meghatározó hellénkultusz korántsem új, de Friedrich Schlegel révén éppen ez idő tájt (1794) változóban van. Eddig jórészt Winckelmann-nak az antik képzőművészetről való elgondolásai és a homéroszi eposzok vicói, wolfi stb. méltatásai határozták meg az antik művészet iránti érdeklődést. A görög költészet egyes jelenségeinek vizsgálata és Winckelmann átfogó művészettörténete után Friedrich Schlegel korai írásai jelentenek alapvető változást. Ő az első, aki áttekinti a görög költészet egészét, s megalkotja annak fejlődéstörténetét. E fejlődéstörténet a transzcendentálfilozófia kategóriáin, mindenekelőtt „természet” és „szabadság” ellentétén alapul, s a görög költészetet szervesen, természetesen követi végig az epikától a lírán át a drámáig. Schlegel felfogása szerint a barbár nyersesség hosszú éjszakájából emelkedett ki a homérosi eposz, amelynek révén a hellén költészet napja felvirradt. Az eposzban azonban a természet még elnyomja a szabadságot, és csak a

lírai korszak megszületésével nyeri el a költői én a szabadságát. E fejlődés igazi csúcspontját pedig az athéni tragédia megszületése jelenti, mert a drámában megbékél egymással eposz és líra, cselekmény és kardal, természet és szabadság. A drámai költészet e koncepcióban kitüntetett helyet kap, akárcsak ugyanezen idő tájt Schiller és Goethe levelezésében, illetve később Schelling művészetfilozófiájában vagy Hegel esztétikájában is. Feltételezhetjük, hogy a német idealizmus gondolkodásának a tragikum újonnan felfedezett szerkezetével való rokonsága, illetve e rokonság kidolgozása idézte elő azt az ízlésváltozást, amely a homérosi eposzokról a tragédiákra irányította a figyelmet, ezen belül is mindenekelőtt Sophoklés műveire. Friedrich Schlegel az elsők között mondja ki ezt az általános értékítéletet, amikor kiemeli Sophoklét a tragikus triászból, s az ő tragédiáiban látja a görög művészet csúcspontját: „Az ő [ú. Sophoklés] művei jelentik azt a nézőpontot, ahonnan minden más hellén műalkotást is szemlélünk kell. Bármely görög költő értékét, egyediségét mondhatni kizárólag az határozza meg, hogy miként viszonyul Sophokléshez. Ebben a középpontban egyesül mindaz, amit a görög múzsza az összes többi alkotásban egyenként szétszór.”

Ez az értékítélet köztudottan a korszak esztétikai szemléletéből ered: Sophoklés jelenti itt a harmóniát, a mértéket, a klasszikus nyugalom és derű művészet, drámáiban amaz emberi ideál kifejeződését látják, amelyről Friedrich Schlegel – Humboldtval, Goethével egyetértésben – megjegyezte: „az igazi isteni: a legtisztább emberség”. Sarkosan fogalmazva úgy is mondhatnánk, hogy a sophoklési ember a német idealizmus eszményi önarcképévé vált. Csakhogy sehol másutt nem lenne ennyire létjogosult e projekció. Aiskhylos tragédiáiban például ehhez mérten még túl nagy szerepe van a nemzetségnek, Euripidésnél pedig aligha beszélhetünk eszményi hősről. Az esztétikai ítéletet támogatja továbbá a szerves fejlődésbe vetett hit is. Éppúgy, mint a görög költészet „iskoláinak” történetében, a drámai költészet megítélésében is érvényesül a szerves fejlődés tana: a drámai költészet is „szerves képzéssel” bontakozik ki, írja Schlegel, első nyersebb, szigorúbb formáiból – a rettenet aiskhylosi világából – eljut a hellén kultúra delén ama szépség és emelkedettség csúcsára, amelyet számunkra a sophoklési tragédia jelent, hogy azután Euripidés és az utána következő tragikusok műveiben – áldozatul essen a mértéktelen szenvedélyességnek és az alexandriai spekulativitásnak.

Ez az idealizált Sophoklés-kép tehát esztétikailag és történetbölcseletileg is megalapozott, s mint újabban rámutattak, republikánus szellemű is. Érvényessége mindaddig tart, amíg a történeti filológia – Wilamowitzsal az élen – nem egyenlősíti a három tragikust, amíg Nietzsche meg nem kérdőjelezi a német klasszika esztétikai-erkölcsi eszmeiségét, amíg Burckhardt Spárta-ideálja szembe nem szegül a demokráikus Athén kultuszával.

Más kérdés, hogy vajon mennyiben szorul korrekcióra a korszak önarcképe. Részleteit tekintve természetesen könnyűszerrel megkérdőjelezhetnénk a klasszikus-humanista antikvitáskonceptió érvényességét, s rámutathatnánk azokra a jelenségekre, amelyek kívül maradtak ezen az önarcképen: legyen ez akár Friedrich Schlegel kiegyensúlyozatlansága, illetve pálfordulásai, Solger antikvitásképeinek melankóliája vagy Goethe kíméletlen, megbékélést nem ismerő tragikumelgondolása. Hivatkozhatnánk Humboldt Aiskhylos-kultuszára is; Humboldt ugyanis éppen a nyers, szigorú-fenséges vonásokat értékeli a legidősebb tragikus művészetében, amiért a klasszika nagyjai kritikával illették. AGAMEMNÓN-fordítása előszavában kiemeli, hogy a költő művében oly mértékben eltörölt minden csupán emberit, csupán e világít, hogy azt az emberi sors tiszta szimbólumává magasztosíthatta, összekapcsolván az istenség igaz-

ságos uralmával, az örökké bosszuló balvéggzettel, mely bűnt bűnnel torol meg könyortelenül mindaddig, amíg egy isten részvétellin meg nem békíti a legutolsó sarjat.

E példák joggal kelthetik fel bennünk a kérdést: vajon mennyiben bizonyult teremkenynek ez a Sophoklés-kép? A kérdést már az az önmagában is figyelemre méltó jelenség indokolja, hogy a klasszika korában nem született egyetlen „klasszikus” fordítás, átköltés vagy átdolgozás sem Sophoklés drámáiból. Másfelől korántsem bizonyított, hogy a tragédiaköltő oly mértékben hatott volna a klasszikus német drámaköltészetre, mint ahogy azt annak idején például Wilhelm Süvern látta, aki párhuzamot vont Sophoklés művészete és a *WALLENSTEIN* között. Úgy vélem, kézenfekvőbb ennél a német szomorújáték hagyományában már régóta kimutatott Euripidés-recepcióról beszélni. Lehet, hogy sokszor szapulták a legifjabb tragikust, s művészetét nem helyezték a Sophoklésé mellé, felismerték viszont aktualitását, adaptálhatóságát a modern színpadra, ami természetesen azzal is összefügg, hogy őt már nem érzékelték „igazi” görög tragédiaszerzőnek, művészetében már azt az „érdekes”, „karakterisztikus” jelleget láthatták meg, amelyet Friedrich Schlegel a modern dráma művészet alapvető jellegzetességének tekintett (*A GÖRÖG KÖLTÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁRÓL*, 1794). A „legklasszikusabb” Sophoklés nem hathatott igazán, legalábbis a színpadon, a dramaturgiában nem, viszont annál nagyobb volt a „spekulatív” hatása, annál fontosabb hely illette meg a korszak művészetfilozófiájában és humanista-filológus szellemi életében.

Az ANTIGONÉ-értelmezéseket elsősorban ezen a szinten tudjuk követni. Azért választottuk példaként éppen ezt a drámát, mert ez volt a „kedvenc”. Kétségkívül nem mindenki kedvence. Hogy csak néhány példát említsünk: Goethe, August Wilhelm Schlegel és Solger határozottan az *OIDIPUS KOLÓNOSBAN* mellett szavazott, bizonyára azért, mert a dráma lezáró megbékítő és megdicsőítő jelenetét rokonnak érezték saját világszemléletükkel. Lebilincselte őket az áldozat „eszmeisége” (Schlegel), másként fogalmazva – a drámában megmutatkozó isteni idealitás (Solger), a nagy bűnös héroikus megdicsőülése (Goethe). A valóban tragikusnak tekintett drámákon belül azonban csak az *OIDIPUS KIRÁLY* vetekszik népszerűségben az ANTIGONÉ-val. Mégsem azonos a helyzetük. Az *OIDIPUS KIRÁLY* ugyanis már korábban is népszerű volt, ezt bizonyítják a gyakori feldolgozások, fordítások és kommentárok – mely tekintetben az ANTIGONÉ a XIX. századig korántsem tűnt ki. Mindennek oka valószínűleg Aristotelés tekintélyében is keresendő, aki a *POÉTIKÁ*-ban ezt a tragédiát kozismerten a többi fölé helyezte. Az ANTIGONÉ mintaszerűségét, szépségét valójában csak a német klasszika fedezi fel, s ha igazat adunk George Steinernek vagy Hans Blumenbergnek, akkor elfogadhatjuk, hogy a klasszika ízlésének elavulásával ismét elveszíti abszolút elsőségét, s a XX. században újra az *OIDIPUS*-dráma hatása lesz a mérvadó.

Most azonban az utóbbi váltástól eltekintünk, s csupán az előbbi nyomait kutatjuk.

3. „Schwesterlichste der Seelen”

Az ANTIGONÉ neohumanista felfedezése elválaszthatatlanul összekapcsolódik Friedrich Schlegel nevével. Ő és fivére váltották ki ugyanis azt a hosszan tartó – mondhatni napjainkig is elnyúló – vitát, mely a dráma értelmezése körül a századforduló táján kipattant. Schlegel egyik első írásában (*NŐI JELLEMMEK A GÖRÖG KÖLTŐKNÉL*, 1794) így ír a drámáról: „A női ártatlanságot és szelidséget a maga legmegragadóbb bájával Ismét-

nében alkotta meg a költő. Mintegy az ellentéle ő a nővérének, Antigonénak. Isméné csendesen szenved szeretteinek pusztulása, szerencsétlenül meggyilkolt fivére holttestének meggyalázása látán. Antigoné ellenben cselekszik. Ő csak a tiszta jót akarja, és erőlködés nélkül végre is hajtja. Könnyedén megy a halálba. Minden emberi erő összpontosult és tökéletes harmóniában egyesült benne. Jelleme az istenség jegyét viseli magán, s ha az istenség láthatóvá válik az embernek, akkor a legfőbb szépség alakjában jelenik meg.” E sorok implicit módon magukban foglalnak egy gyökeresen új értelmezést, melyet azután fivére, August Wilhelm Schlegel dolgoz ki részletesebben berlini előadásaiban (ELŐADÁSOK A DRÁMAI MŰVÉSZET ÉS AZ IRODALOM TÁRGYKÖRÉBEN, 1809). August Wilhelm azonosítja a hősnő erkölcsi szépségét – azt, amit fivére a „das reine Gute”-nak nevezett – a szeretet titkával, Antigoné ama titkos tudásával, amelyet Sophoklés csak egyetlen sorban enged kimondani: „Nicht mitzuhasen, mitzulieben bin ich da.” („Gyűlölni nem, szeretni csak születtem én.”) Hangsúlyozza továbbá azt a paradoxont, hogy ez a szeretet – a körülmények következtében – szigorú és kemény jellemmel kell hogy párosuljon, mely mentes minden puhaságtól és édeseségtől, hiszen csak így képes az áldozatra, a holtak szent jogaiért való mártíriumra. A hősnő szerepének e megemelésével Schlegel egyúttal először vitat el minden igazságot Kreóntól, aki hatalmi örülettől megszállottan cselekszik, s vétkeiért a dráma végén méltán bűnhődik.

A Schlegel fivérek értelmezése tehát két döntő mozzanatával jelentett kihívást a korabeli konszenzussal szemben: először is radikálisan szakított a tragédia hagyományos protestáns magyarázatával, miszerint Kreón és Antigoné egyaránt bűnös, s ezért meg is bűnhődnek, s ezzel szemben a hősnő alakjában megtestesülő erkölcsi szépséget hangsúlyozták; másodsor pedig kifejezetten republikánus nézőpontból tekintik a dráma konfliktusát, s innen nézve semmilyen tyrannos önkénye nem érhet föl az emberiség szent törvényeihez: a holtak szent jogaihoz, a pietas és a szeretet legfőbb kötelességéhez. Noha, mint rögtön látni fogjuk, igen súlyos ellenvélemények hangzottak el e koncepcióval szemben, legalább ugyanennyi védelmezőjére és hívére is akadt – mind a mai napig: különösen azok körében, akik a görög vallásosság vagy a republikánus érzület felől közelítik meg a művet.

E „romantikus Antigoné” ellenében rövid időn belül három jelentős ellenvetés született, közülük a legsúlyosabb kétségekívül a Hegelé, aki először A SZELLEME FENOMENOLÓGIÁJÁ-ban, később még egyszer, esztétikai előadásaiban, illetve vallásfilozófiájában is foglalkozott az ANTIGONÉ-val. Ezek az elemzések természetesen mind a hegeli filozófia keretein belül értelmezendők, így meg kell elégednünk egyfajta filológus redukcióval. A FENOMENOLÓGIÁ-ban Hegel az erkölcsi tudat elemzésekor tér rá az ANTIGONÉ-ra: mind Kreónban, mind Antigonében egy-egy erkölcsi törvény működését látja: az egyik mint férfi és mint uralkodó az államot képviseli, illetve ezzel együtt az olimposzi vallást, a másik pedig mint nő, mint egy átok sújtotta család utolsó sarja, a családjogot és ezzel együtt az e világi istenek tiszteletét vallja magáénak. E két törvény egyenlő erejű, egyenlő érvényű, ámde ugyanakkor kizárólagos is: mindegyik csak a másik ellenében érvényesülhet, mindkettőnek szükségszerűen meg kell hiúsulnia a másikon. Innen ered a dráma tragikuma, mindkét hős szükségszerű pusztulása.

Noha Hegel saját gondolati rendszerén belül érvényesítette ezt a magyarázatot, elgondolása rendkívüli hatást gyakorolt a filológiára is, s gyakorol ma is azokra, akik a kollízió, a drámai (fölkoldhatatlan) konfliktus felől értelmezik a művet, akár állam és család, akár egyén és közösség, akár nő és férfi, akár emberi és isteni törvény ellentmondásáról beszélnek. Eközben természetesen el is távolodnak mesterüktől: szükség-

szerűen egyszerűsítene, durvítana a hegeli gondolatot. Jól figyelemmel kísérhető ez a „hegeliánus” irány értelmezéstörténetén Solgertől a göttingai klasszika-filológia nagy megalapítóján, Gottfried Hermannon, Schiller barátján, Wilhelm Suvernén, a Goethére is nagy hatást (negatív hatást) gyakorló Hermann Hinrichsen, valamint August Boeckhön át egészen a mi korunkig, vagyis Heinrich Weinstockig, Cecil Bowráig, Bernard Knoxig, akik máig is nagymértékben befolyásolják korunk ANTIGONÉ-értelmezését.

E rövid, csak néhány reprezentatív nevet említő felsorolásból érdemes kiemelniünk August Boeckh sokat idézett, de gyakorta nem pontosan értett művét. Boeckh két cikket is írt a hegeli koncepció védelmében (1824-ben és 1827-ben), s ezeket azután újra kiadta az 1843-ban megjelent ANTIGONÉ-fordításával együtt. Boeckh Antigóné mintaszerű jellemének cáfolatából indul ki, s kiemeli alakjának a nőiességgel ellenkező nyersségét – mondhatni durvaságát. Ebben az elvadultságban rejlik a bűne, folytatja, mellyel a házat sújtó s immár elenyészett átkot ismét életre kelti és saját magára vonja. A hegeli gondolatépítményből nála csupán a csontváz marad, a kettős bűn és kettős tragédia tana, s ez is visszacsökevényesült a hybris filiszterizű magyarázatára: „*A mértéktelen és szenvedélyes, göggel telt akarat pusztuláshoz vezet. Az embernek megfontoltan kell élnie (megszabott) illetékességével.*”

Láttuk, Boeckh is állam és természetvallás ellentétéből indult ki, mégis ortodoxabban hegeliánus Hinrichs vele egy időben keletkezett fejtegetése (AZ ANTIK TRAGÉDIA LÉNYEGE ESZTÉTIKAI ELŐADÁSOKBAN ELŐADVA, 1927), mégpedig nemcsak abban a vonatkozásban, hogy ő is igyekszik filozófiai konstrukciót alkotni – hanem mert rendkívül felhívítva és erőszakoltan szélesíti ki a hegeli analízist a műnek minden rétegére, továbbá az ANTIGONÉ-t teszi meg minden tragédia mintájául. A túlzott spekulatív hajlam mellett azonban érdemes felfigyelnünk arra a Hegel-követők táborában először feltűnő jelenségre, hogy a kollízió tana hogyan kezd külsőlegessé válni, s hogyan fejlődik ki belőle egy „Kreón-dráma” tézise. Ez az irány már Boeckhtől sem állt távol: „*a drámából szinte el lehetne venni Antigóné személyét, és így egy Kreón-dráma megmaradna*” – írja. Hinrichs még tovább megy e tekintetben: Kreón ugyanis szerintem nemcsak az állam képviselője, hanem mint apa és férj a családé is, ezért az ő tragédiája megkettőzött, magasabb szintű, mint Antigónéé. Vagyis: Kreón a dráma főhőse.

Világosan megmutatkozik tehát, hogy bármennyire kiart is Boeckh vagy Hinrichs a kollízió elmélete mellett, valójában nagyon közel állnak ahhoz a harmadik álláspont-hoz, amelyet Karl Ottfried Müller képvisel. Müller ugyanis a görög irodalomtörténetében (1841) azt az utóbbi időben igen népszerűvé vált álláspontot fejtette ki, miszerint a tragédia igazi hőse Kreón, az ő tévedésének és fölismerésének tragédiájáról van szó: neki kell a darab végén rádöbbsennie az igazságra, vagyis arra, hogy az állam nem hagyhatja figyelmen kívül a szent előírásokat. Így válik a mű nevelési drámává, melyben nemcsak a hősnőnek nem marad pozitív szerep, hanem az esztétikai értéknek sem: Müller nem sokra értékeli ezt a drámát, a mester legkorábbi, éretlen alkotásának tekinti, melyben a karakterformálás még merev és kezdetleges az utána (!) következő AIAS-hoz viszonyítva. (Meg kell jegyeznünk, hogy az ítélet alapjául szolgáló hamis kronológiát már Lessing is cáfolta, jóval korábban.)

Eddig három álláspontot ismertettünk, melyek a tragikus hős megítélése és a konfliktus magyarázata szerint különülnek el: Schlegel szerint az ANTIGONÉ mártírdráma, Hegel szerint a kibékíthetetlen ellentmondás alaptragédiája, Müller szerint Kreón nevelésdrámája. Ha most ezután tovább vizsgálódunk a korszak jelentős személyiségeinek írásai között, megállapítható, hogy ez a három nézet mintegy három szélső pozi-

ciót jelent, s közöttük széles tere van a köztes nézetek egész sorának, melyet most csupán Herder, Solger és Goethe nevével fémjelzünk.

Herder az ADRASTEIA-törredékekben beszél Sophoklés művészetéről. Gondolatai a sorskérdést járják körül, s egy mondhatni „aiskhylosi” képet vázolnak föl Sophoklésről: a három thébai mondakörrel foglalkozó tragédiát trilógiának (!) tekinti, a bennük uralkodó sorsot pedig a nemzetség öröklött jellemével („*Stammescharakter*”) azonosítja. A sors tehát szinte „genetikusán” működik, az öröklött bűnbén lakozik. E nézőpontból az ANTIGONÉ „végjáték”, a thébai trilógiában bemutatott átok végső beteljesedése: „*így van ez Antigonéval is, a nemes szívű nővérral, a szép Vesta-szűzzel. Egy boldogtalan nemzetség utolsó lányaraja ő. Az utolsó, a lezáró. Halálával megbékíti a sorsot.*” A sors kibékítésének, a levelezésnek e gondolata arra készíthet minket, hogy elgondolkozzunk: vajon benne hat-e ebben a gondolatban az ANTIGONÉ sztoikus magyarázata, mely oly népszerű és elterjedt volt a XVIII. század során, vajon Herder is az eredendő bűnt akarta volna az öröklődő átok formájában belevetíteni a görög tragédia világába? Másfelől viszont úgy vélhetnénk, hogy e herderi nézet erősen aktualizáló, keresztény szellemisége ellenére sem maradt elszigetelt jelenség, egyedi „félreértés”, s van egynéhány híve ma is (valószínűleg nem tudatos referenciával), hogy közülük csak Else-et említsem, aki úgyszintén aiskhylosi szemszögből néz Sophoklésre, kétségkívül a trilógiagondolat immár lehetetlenné vált felelevenítése nélkül.

Míg tehát Herder inkább a klasszika kora előtti értelmezéstörténethez utal minket, Solger álláspontját Schlegel és Hegel ellentétes gondolatai között lehet kijelölni. Az ő Sophoklés-fordítása 1808-ban jelent meg a hozzá fűzött előszóval együtt, melyben ugyancsak mérlegelés tárgyává válik a bűnösség kérdése. Solger egyfajta kompromisszumos megoldást javasol: „*Antigoné szép lelkében azonban győzelmeskedik a szent vallási szokások örök hatalma a csupán ember alkotta kegyetlen parancs ellenében, noha ő is, mint minden polgár, engedelmisséggel tartozik az ország legitim uralkodójának. Minden ifjú remény és vágyott öröm ellenére is önként megy a halálba. Halálát azonban teljes dicsfény övezi, míg a királynak, akit túl messzire vitt a külsőleges hatalom és a rövidlátó emberi okosság, vétkét egész családjá pusztulásával kell leveleznie. Ámde hogy mégse csak az egyik oldalra hársunk minden bűnt, le kell szögezünk, hogy végül is mindketlen az örökkévalóság és az időbeliség közötti szakadást vezeklik le.*” Solger tehát úgyszintén Antigoné igaza és Kreón elvakultsága mellett szavaz, ámde azzal a megszorítással, hogy az isteni szféra, az ideaszzerű mindig is szükségszerű meg hasonlításban marad a földi világgal, a mulandósággal, s ezért az előbbi mindig csak a pusztulásával, a fölbomlásával mutatkozhat meg az utóbbi számára.

Másként szólva: ugyan Antigonénak van igaza, de csak végső soron, a halála folytán. Néhány évvel később azonban Solger már ismét egy kicsit másként érvel, föltehetőleg Hegel hatására. August Wilhelm Schlegelnek a drámai művészetről szóló előadásainak bírálata során a bírált szemére veti, hogy túlzottan isteníti Antigonét, noha Sophoklés a polgári és az isteni jog ellentétéről írta ezt a tragédiáját. Mintha e kettő akár csak egymással összemérhető (ha nem is egyenlő súlyú) igazság lenne.

Végül Goethe ANTIGONÉ-értelmezését említjük meg, melyet Eckermann-nak fejtett ki. Ez az interpretáció is rendkívüli mértékben idézett és hivatkozott, s általában úgyszintén közvetítő javaslatnak tekintik a hegeli és a schlegeli felfogás között, mindjárt meglátjuk, milyen joggal.

Goethe – mint meséli – élénk ellentmondásba került Hinrichs (előbb általunk is idézett) nemrég olvasott Sophoklés-könyvével. Pontról pontra kezdi hát cáfolni a szerző által képviselt eszmecentrikus álláspontot, mindenekelőtt azzal érvelvén, hogy

Sophoklés hősei sohasem valamilyen eszméből indulnak ki, ha cselekszenek: „*Sophoklés sohasem valamilyen eszméből indult ki a darabjaiban, hanem kiválasztotta népe valamelyik régóta kész mondáját, melyben már benne rejtett valamilyen eszmeiség, s csak arra volt gondja, hogy ezt a mondát a színház számára hatásosan és a lehető legnagyobb tökélytel dolgozza föl.*” Igazi aristotelianus szellemben hivatkozik tehát Goethe a meghatározott jellemekek által végbevitt, a színpad követelményei szerint bemutatott cselekedetek művészileg meg- szerkesztett sorára. Az eszmedráma koncepciójának e tagadása után így folytatja: „*Kreón tehát korántsem államférfiúi erényből cselekszik, hanem a halottal szemben táplált gyűlöletéből. Ha ugyanis Polyneikés vissza akarta hódítani azt az örökséget, amelyből erőszakkal eltávolították, ebben korántsem láthatunk olyan hallatlan merényletet az állam ellen, hogy ne lett volna elegendő büntetés számára a halála, és még szükség lett volna a holttest meggyalázására is. – Egyáltalán: nem szabad semmilyen olyan cselekedetet államférfiúi erénynek nevezni, amelyik sérti az általában vett erényt. Amikor Kreón meglagadja Polyneikéstől az elhantolást, és oszló hullájával pestisessé fertőzi a levegőt, sőt emiatt rablómadarak és kutyák zsákmányaként szétmarcangolt és széthordott hullacafatok beszennyezik az istenek oltárait is, akkor az ilyen, embert és istent egyaránt sértő cselekedetet joggal nevezhetnők az állam ellen elkövetett gaztettnek, nem pedig államférfiúi erénynek. Egyébként is mindenki ellene van a darabban: az állam öregjei, akik a kart alkotják, ellene vannak; a nép is ellene van általában véve; saját családja is ellene van; ő azonban se nem lát, se nem hall, csak vélkezik tovább, csökönyösen, míg a végén maga is csak árnyéka lesz önmagának.*” Eddig azt gondolhatnánk, hogy Goethe Schlegel elméletével rokonszenvez. Valójában azonban ennél tovább megy:

„*És mégis, mondtam én [ti. Eckermann], ha érvelni halljuk Kreónt, azt gondolhatnánk, mégiscsak van valami igaza. – Éppen ez az, válaszolta Goethe, ebben nagy mester Sophoklés, és egyébként is ebben rejlik a drámaiság elve. A sophoklési karakterek olyan beszédképességgel rendelkeznek, s olyan meggyőzően tárják elénk cselekedeteik motívumait, hogy a néző csaknem mindig annak a pártján áll, akit utoljára hallott beszélni.*”

Hogyan értsük Goethe választát? Talán szofisztikus ez az érvelés, és a szó retorikusan megnövelt hatalmának csaknem olyan erőt tulajdonít, mint az igazságnak? Vagy oly mértékben „aristotelianus” lenne, hogy a színpadi hatásokat, drámai effektusokat a karakterekkel és cselekedeteik súlyával mérné, mint később Tycho von Wilamowitz tette? Az Eckermann-beszélgetések kontextusa, valamint a NACHLESE ZU ARISTOTELES korántsem erre vall: sokkal inkább feltételezhetjük, hogy Goethe itt valójában látszat és valóság ama sophoklési ellentmondására utal, melynek „*démonikus összefüggéseit*”, fokozatosan fölfeljő összefonódottságát jó egy évszázaddal később Karl Reinhardt mutatta ki, s amely azóta számos változatában él az ANTIGONÉ-értelmezésekben, például Else-nél. Kompromisszum helyett tehát igazságosabb volna a goethei gondolatok teljes újdonságának elismerése, melynek következtében az Eckermann-beszélgetések idézett passzusát a korszak negyedik mérvadó ANTIGONÉ-magyarázatának tekintenénk, melynek különös státust biztosítana az a körülmény, hogy nem a német idealizmus keretein belül mozog, sőt mondhatni annak (e vonatkozásban) első dekonstrukciós kísérlete. Jelentőségét és súlyát nemcsak a „*Schwesterlichste der Seelen*” elnevezés támogatja, hanem Goethe ama megjegyzése is, hogy Sophoklés ironikus művész.

Nem csoda tehát, ha Goethe nézete az EUPHROSINE szállóigéjével ellentétben nem sokat nyomott a latban az ANTIGONÉ-vitában. A vita ment tovább a maga medrében, míg azután a XIX. század második felére teljesen kiüresedett. Erről tanúskodik például Karl Lehrs sokszor hivatkozott cikke (NÉPSZERŰ TANULMÁNYOK AZ ÓKORRÓL, 1875). Lehrs Köchly ostoba traktátusát választja a támadása célpontjául, s egy több

mint fél évszázados gondolatot vesz védelmébe, anélkül hogy bármi hozzáfűznivalója lenne. Érvei már csak üres szolamokként konganak.

Az évszám is jelezte már ezt (1875): a német klasszika antikvitásképe ekkor már fölbomlóban van. Ez már Nietzsche, Burckhardt kora.

4. „Wildnis der Totenwelt”

Ha most a fenti áttekintés után fölvetjük a kérdést, hogyan viszonyul a ténylegesen kortársnak tekinthető, ámde gondolataival a német idealizmus eszmeiségétől eltávolodott Holderlin ANTIGONÉ-értelmezése a korszak ismertetett interpretációihoz, elmentéses megoldásokra juthatunk. Egyfelől hivatkozhatnánk azokra a kísérletekre, amelyek Hölderlin tragikumfelfogását a német idealizmusával rokonítják, következésképp az ő ANTIGONÉ-magyarázatát is a hegeli, solgeri, schellingi tragikus ellentmondástan egyik újabb változatának fogják fel. Másfelől azonban nehéz lenne tagadni, hogy Holderlin merőben újszerűen, egyénien érti Sophoklést, s nem kis mértékben látja benne viszont a saját költészete alapkérdéseit, melyek merőben más gyökerek, és inkább a huszadik század tragédiaképeivel állnak kapcsolatban. Úgy tűnik azonban, hogy a historizálás és a modernizálás egyaránt egyoldalú, s mintha éppen a lényegét, Hölderlin Sophoklés-értelmezésének abszolút egyediségét nem érintené.

Ha még egyszer fölidézzük magunkban az ANTIGONÉ körüli vitát, könnyűszerrel megállapítható, hogy valamennyi álláspont kifejtője „azonos nyelvet” beszél. Közös ugyanis a görög tragédia lényegéről alkotott alapképzelésük: feltételezik, hogy Sophoklés hősei mind vallási alapú *etikai* normákkal szembesülnek, kérdésük a helyes mértékre, az erényre, a józanság mibenlétére irányul, és csak ott válnak el az utak, ahol e „költői igazságszolgáltatást” értelmezik. August Wilhelm Schlegel szerint Antigonénak mártírhálált kell hálnia, hogy az általa képviselt isteni parancs megmutatkozhassék, felismertessék. A hegeli kollízióelméletben pedig mindkét etikai törvény hamisan, a maga részigazságának egyoldalúságával jelenik meg mindaddig, míg meg nem tisztulnak s ki nem egészülnek az általános pusztulásban. Végül pedig Müller és követői szerint a költői igazságszolgáltatás Kreónt sújtja és emeli föl: ő eszmél rá a mű végén, hogy a túlzottan önkényessé vált hatalom korrekcióra szorul.

Hölderlin ez irányú gondolatait az ANTIGONÉ-fordításához csatolt megjegyzéseiben (1804) fejtette ki. Őt is foglalkoztatta a tragikus bűn, a tragikus ellentét kérdése. Mégis, alapvetően más nyelvet beszélt, mint kortársai, hiszen sem eszmékre, sem erkölcsre nem hivatkozik, sőt távol áll tőle az egyén és az állam konfliktusára figyelés is. Ámde pontosan hol van az a döntő pont, ahol Hölderlin elválik a német idealizmus eszmeiségétől, s hozzánk áll közelebb? Ahol a mi nyelvünkbe vált mégoly bonyolult és homályos kommentárjának kihámozható váza, beépült az ANTIGONÉ-ról való gondolkodásunkba?

A fordításhoz írt kommentárjában Holderlin megállapítja, hogy Antigoné és Kreón egyaránt „bűnös”. Hibájuk azonban nem abban áll, hogy egymás igazságát kölcsönösen sérük, hanem szakrális természetű: Antigoné „*anti*theos”-ként viselkedik, vagyis látszólag az isten ellen harcol a hybrisével, Kreón pedig „*nem tartja tiszteletben isten nevét*”, s ez Hölderlin szemében a legnagyobb szentséggyalázás. A tragikus ellentétek e szakralizálásával, a bennük rejlő *theomakhia*, vagyis az istennel vívott küzdelem felismerésével Hölderlin az ANTIGONÉ megértésének olyan új perspektíváját nyitotta meg, me-

lyet először majd csak a huszadik század harmincas éveitől kezdett magáénak tekinteni a klasszika-filológia, s próbált meg a maga eszközeivel továbbgondolni. Olyan kimagasló tudóseyéniségekre gondolunk itt elsősorban, mint Karl Reinhardt, Wolfgang Schadewaldt, Heinrich Weinstock, Kerényi Károly vagy az utóbbi időben Lacue-Labarthe – hogy valóban csak néhány példát említsünk. Közülük a legáttételesebben és legmélyebben talán Reinhardt Sophoklés-képe viszonyul Hölderlinhez, amennyiben tragikumfelfogásának alapjaiban, a „*démonikus összefüggések*” folfejítésében a holderlini „*rettentő párosulás*” – isten és ember rettentő párharca – továbbgondolására ismerünk. Reinhardt szerint ugyanis a sophoklési tragédiák tragikuma az emberi közép és annak excentritása áthelyeződéséből, az isteni – vagy más szóval –, a démonikus összefüggések közepébe való áttolódásából ered.

Az emberi középnek ez az áthelyeződése, excentrikus áttolódása az isteni összefüggések centrumába a szférák ama kereszteződésén alapul, amelyet korábban a német költő észlelt, amikor a két főhős agónjának theomakhia-ba váltásáról beszélt. E kereszteződés Hölderlin szerint is sorsszerű, démonikus, mivel az egymással szemben álló tragikus hősökben egy náluk hatalmasabb, nem emberarcú erő lép fel pusztítóan. Mindketten az istenség ellentétes arculatával fordulnak egymás felé. Anügoné, a „*na-iv*”, az „*álmodozó*”, az „*aorgikus*” lényű – vagyis aki Hölderlin szerint bensőséges egységben van a teremtő természettel, ez is a „*bűne*” –, egy olyan Kreónnal szembesül, aki nemcsak az élet egységét megbontó, széttagoló ráció, a civilizációalkotó okosság képviselője, hanem ugyanakkor az istenekkel szemben is megszállott, akárcsak Anügoné, de vele ellentétes irányban: korlátolt istenképzete e világian istentávoli. Szükségszerű tehát, hogy találkozásuk kimenetelként Antigoné elpusztuljon: csak a halálával mutakozhatnak meg ugyanis azok az istenek, akik benne lakoztak: Hádés és Dionysos, melyek egyike sem csupán a pusztítás és a halál istensége, hanem az ezt követő megújulásé is, az eljövendő új istenközelség, a dolgok színeváltozásának hírnökei ők. Ez az isteni epifánia semmisíti meg Kreónt, ki nem sáncolhatja el magát szilárdnak hitt, valójában inkább merev és szűk korlátú törvényei mögé.

Más szavakkal: hogy Hölderlin itt a schlegeli gondolatot – „*die reine Menschheit ist das Göttliche*” – gondolta tovább következetesen, mégpedig az isteni szférával való találkozásának egyéni tapasztalatából és rettenetéből: a hősökben megmutatkozó isteni jelenlét nem az eszme, az idea jelenvalósága immár a világban, hanem az eredendő egység („*hen kai pan*”) örök szakadásának, a világ örökké ismétlődő meghasonlásának manifesztációja. Hölderlin e gondolatai hatására változtathatta meg Heinrich Weinstock és Wolfgang Schadewaldt is korábbi hegelianus álláspontját. Weinstock kapcsán elég csupán arra a fordulatra rámutatnunk, amelyik hegelianus Sophoklés-könyve és ezt követő egyik tanulmánya (DIE WIEDERKEHR DES TRAGISCHEN, 1949) között történt. Ez utóbbi szinte Holderlin-karikatúrájának is beillene (a görög tragédiát Weinstock „*istentisztelet*”-nek nevezi etc.). Schadewaldt is a görög dráma kultikus lényegének felismerésével fordul Hölderlin felé: „*Az antik tragédia kultikus jellege abban áll, hogy ez a tragédia, sőt talán minden tragédia a maga szimbolikus valóságával, mint kultikus játék az isteni realitást jeleníti meg ebben a világban.*” E felismerése nyomán alakítja át azután a tragikus konfliktusról vallott korábbi, még etikai alapú nézeteit is: „*A tragikum egy sajátos konfliktuson alapul, egyfajta időben és térben ki nem békíthető ellentétben. Ez az ellentét az igazi nagy tragédiákban személy fölötti, heteronom hatalmak ellentéte. Mélyén a valóság belső meghasonlása rejlik, egy rejtélyes deus contra deum.*”

Azt gondolhatnánk, hogy a tragédia szférájának e kozmikus kiszélesítésével együtt

jár az emberi tettek jelentőségének eltörpülése. Mégsem ez a helyzet: mindig újra elcsodálkozhatunk, hogy Hölderlin milyen igazságosan jár el a drámai karakterek megítélésekor. Karakterről persze itt leginkább csak idézőjelben beszélnek, mivelhogy nem modern értelemben vett individuumokról van szó, mint ezt annak idején már Schiller is megjegyezte (amikor a szereplőket „ideális maszkoknak” nevezte). Úgy tűnik, Hölderlin e tekintetben is elmélyítette, továbbgondolta kortársainak (főltehetőleg általa részben nem ismert) nézeteit. Antigonét illetően August Wilhelm Schlegel azt a paradoxitát figyelte meg, hogy a hősnő a szeretet parancsát hirdeti ugyan, neki magának mégis keménynek, mondhatni nyersnek kell lennie, hogy e parancsot teljesíthesse. Hölderlinnek is föltűnik Antigoné alakjának rejtélyessége, vonásainak ellentétessége, ő azonban más szinten ragadja meg ezt a jelenséget. A fordításához fűzött megjegyzéseiben egyfelől „*nauw*”-nak, „*álmodozó*”-nak nevezi, olyan lénynek mutatja be, aki közvetlenül egységben cselekszik a természettel. (Pontosan hölderlini értelemben hasonlíthatta őt később Kerényi Károly Catullus versének eke aratta „*virágszál*”-jához). Másfelől azonban a fordításában szinte tébolyultnak, megszállottnak mutatja be, ezek a vonások azonban nem torzítják el tiszta lényét, hanem inkább azokra az erőkre utalnak, amelyek lényét betöltik, s amelyek mint isteni hatalmak rettenetesek. A szentség ugyanis Hölderlin költészetének e legkésőbbi fokán már nem mutatkozhat meg a természetes ártatlanság szférájában, a szépségben, mint kortársai hitték. Az ANTIGONÉ-ban rejlő ellentétek felismerésével együtt Hölderlin Kreónnal szemben sem igaztalan. Ragaszkodik ahhoz, hogy benne is tragikus hőst lásson, anélkül persze, hogy ezzel együtt el akarna ismerni bármilyen igazat Kreón oldalán. Kreónnak semmiben nincs igaza, mégis tragikus hős, s nem csupán a sors kezének eszköze – ezzé válik ugyanis ama felfogásban, mely szerint Antigonénak azért kell meghalnia, hogy igaza fényre derüljön. Hölderlin szerint Kreón azért tragikus alak, mert Antigoné tökéletes ellenképeként ugyanazon sorsösszefüggés részese, vagyis Antigoné révén igazi „*anti-theos*”-szá kell válnia. Az ő vége ezért rosszabb a halálnál: szolgálai föllázadnak ellene.

Végül politikai vonatkozásban is kapcsolódik Hölderlin az elmúlt két évszázad Sophoklés-értelmezéseihez. Ő is határozottan republikánus szemszögből ítéli meg a művet. Csakhogy ugyanakkor nem elégti ki ez a nézőpont: a tyrannos bukása nem jelent számára igazi „*peripeteia*”-t; tovább kell gondolnia ezt minden dolog teljes színváltozásáig. A politikai várakozások így csapnak át vallásosba, hasonlóan a kései himnuszok világához.

Hölderlin ANTIGONÉ-ja tehát kíméletlen és komor mű, a halál és a pusztulás világa, de mégsem remény nélküli. Itt válik el talán a legélesebben a mai nézőpontunk ötöle. Számunkra – legalábbis ezt tanúsítják az újabb tanulmányokon kívül a modern színházi rendezések is – az ANTIGONÉ a végleges és vigasztalan pusztulás tragédiája. Valóban „*végjáték*”. Előttörténete: Laios meggyilkolása, a vérfertőzés, Oidipus és Iokasté tragikus vége, majd a két fivér átkos ellenségeskedése. S azután a darab nyitójelentének apropója ismét két halott: közülük az egyik temetetlen. A drámán belüli történések sorában következik azután az első gyilkosság: Kreón élve eltemeteti Antigonét. Röviddel ezután Antigoné folakasztja magát, Haimón kardot dőf szívébe, s Eurydiké, mindezekről értesülve, ugyancsak a halált választja. Kreón marad egyedül életben, úrként egy megfertőzött, pusztuló városban, ő maga is élőhalottként. Korántsem önkényesen emlékeztet a mű sokakat egyfajta apokalipszisre vagy a világ visszabarbarizálódására, kultúra és természet kibékíthetetlen ellentmondására. (Így szólt az ANTIGONÉ-ról legutóbb például Charles Segal vagy Vincent Rosivach.) Azonban kétségki-

vül ez utóbbi vonatkozásban is el kell térnünk a német költőtől. Hölderlintől tanultuk ugyan természet és kultúra ellentmondásainak meglátását, két ellentétes valóság azonban az ő szemében még ellentétes isteni valóságok megnyilvánulása volt, a Zeus–Dionysos reprezentálta isteni kettősség kifejeződése. A mi tekintetünk azonban már tökéletesen „józan”. Történetfilozófiai és vallási remények nélküli. Hogy csak egy szép példát említsünk, a fejezetünk címadó idézetéhez kapcsolódót: amikor Hölderlin az ANTIGONÉ-hoz írt megjegyzéseiben a természeti hatalom pusztító erejéről, a „*Wildnis der Totenwelt*”-ről beszél, valójában Hádésra gondol, illetve annak urára, Dionysosra: „*in der Gestalt des Todes wird der Gott gegenwärtig*”. Tehát maga a halál is a szentséghez tartozik, ő maga is egy isten. Számunkra Hádés, a fölbomlás viszont a Semmivel azonos. A halál a „semmi”. (Gondoljunk csak például Anouilh ANTIGONÉ-jára, mint talán a legmodernebbre.)

E végső ponton joggal kérdezhetjük: van-e hát jogunk (Kerényivel, Reinhardt, Heideggerrel) Hölderlinre hivatkozni, szabad-e az ő Sophoklésének ránk érvényes mintaszerűségéről beszélni, s nem lenne-e önismeretünk szempontjából helyesebb és pontosabb, ha egy olyan kihívásról szólnánk, mely mércéje lehetne minden ez irányú törekvésünknek?

Válogatott könyvészet

- August Boeckh: DES SOPHOKLES ANTIGONE GRIECHISCH UND DEUTSCH. Berlin, 1843.
 C. Bowra: SOPHOCLEAN TRAGEDY. Oxford, 1944.
 G. F. Else: THE MADNESS OF ANTIGONE. Abh. der Heidelberger Akademie der Wiss. Phil. Hist. Klasse, 1976.
 Eckermann: BESZÉLGETÉSEK GOETHÉVEL. Györfly Miklós fordítása. Budapest, 1973.
 J. W. Goethe: NACHLESE ZU ARISTOTELES POETIK. 1828.
 F. W. Hegel: A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJA. Szemere Samu fordítása. Budapest, 1979.
 J. G. Herder: ADRASTEIA. In: SÄMTLICHE WERKE. Ed. Suphan, Bd 23.
 H. W. F. Hinrichs: DAS WESEN DER ANTIKEN TRAGÖDIE IN AESTHETISCHEN VORLESUNGEN DURCHGEFÜHRT. Halle, 1827.
 F. Hölderlin: ANMERKUNGEN ZUR ANTIGONE. 1804.
 W. Humboldt: EINLEITUNG ZU AGAMEMNON. In: GES. WERKE. Berlin, 1848. Bd 3.
 Kerényi Károly: AZ ÖRÖK ANTIGONÉ. In: HALHATATLANSÁG ÉS APOLLÓN-VALLÁS. Budapest, 1985.
 G. B. Knox: THE HEROIC TEMPER. Univ. of California Press, 1964.
 K. O. Müller: GESCHICHTE DER GRIECHISCHEN LITERATUR. Berlin, 1841.
 K. Reinhardt: SOPHOKLES. Frankfurt am Main, 1947. (3. kiadás.)
 V. I. Rosivach: THE TWO WORLDS OF ANTIGONE. ICS, 1979.
 W. Schadewaldt: HELLAS UND HESPERIEN. Zürich–Stuttgart, 1970.
 A. W. Schlegel: VORLESUNGEN ÜBER DRAMATISCHE KUNST UND LITERATUR. 1809.
 Fr. Schlegel: ÜBER DAS STUDIUM DER GRIECHISCHEN POESIE. – ÜBER DIE WEIBLICHEN CHARAKTERE BEI GRIECHISCHEN DICHTERN. In: KRITISCHE AUSGABE. Hrsg. E. Behler. Zürich, 1979. Bd. 1.
 Ch. Segal: TRAGEDY AND CIVILISATION. Boston, 1981.
 F. K. Solger: DIE TRAGÖDIEN DES SOPHOKLES. 1808.
 G. Steiner: ANTIGONES. Oxford, 1984.
 H. Süvern: ÜBER SCHILLERS WALLENSTEIN IN HINSICHT AUF DIE GRIECHISCHE TRAGÖDIE. Berlin, 1800.
 H. Weinstock: SOPHOKLES. Wuppertal, 1931.

FIGYELŐ

GEORGE STEINER: ÖRÖK ANTIGONÉ

Fordította Fridli Judit
Európa, 1990. 496 oldal, 80 Ft

Nyugodtan állítható: ezzel a témával a szerző „megfogta az isten lábát”, ezután már csak (!) kellő erudíció, klasszika-filológiai, irodalmi és művészeti tájékozottság, filozófiatörténeti áttekinthetőség és e rálátással együtt problémaérzékeny, termékeny hermeneutikai elemzőkészség szükséges ahhoz, hogy sikeres könyv szülessék belőle. A tárgy ugyanis korántsem azonos egy régmúlt korból származó drámai műalkotás elemzésével, **utóéletének** megtrajzolásával, hiszen Sophoklés ANTIGONÉ-ja olyan kimagasló fontosságú, központi műve a görögségnek, hogy nyugton állítható róla az ifjú Friedrich Schlegel: az egész görög költészet, sőt művészet csak hozzá mérten létezik, csak a hozzá viszonyított távolságában és közelségében érthető meg. Mi több, művészek és filozófusok egész sora, még ennél is tovább merészkedve, úgy vélte, hogy ebben a tragédiában kristályosodik ki, mutatkozik meg számunkra a legvilágosabban a klasszikus görögség lényege, vagyis hogy e költői alkotás hagyománytörténete végső soron a mi történetünkkel azonos, *egy* az antikvitást recipáló európai szellemiség történetével. Az e hagyományon belül lévő szerző számára így terebélyesedik azután az első pillantásra mítosztörténeti, befogadástörténeti jellegűnek tetsző tárgy az eredeti értékelő szempontot is „elnyelő” *a mindenné*, az Antigonéről írandó munka történeti jellegű szakmunkából filozófiai igényű vállalkozássá.

Az ÖRÖK ANTIGONÉ erényei és hibái, mint majd látni fogjuk, jószerével már eleve innen eredeztethetők. Steiner ugyanis nem elég pontos és szakszerű filológus, nem is igazán eredeti elme, legalábbis nem azon a szinten, amilyet a feladat megkívánna. Az ebből adódó

különb-különb szintű, az olvasóban óhatatlanul felmerülő hiányérzetet azonban bizonyos mértékig ellensúlyozni képes egyfelől a szerzőnek a tárgy iránti igazi, szeretetteli lelkesedése – amely jelen esetben a sophoklési szöveg olyan alapos újraolvasásaihoz vezetett, amire egyébként aligha akad még példa Steiner munkásságában –, másfelől pedig az a **körülmeny** is, hogy a szerző számos kitűnő forrásból dolgozhatott, és dolgozott is; hogy ebben a vonatkozásban olyan különböző szerzőket említsék egy szuszra, mint Hegel, Marx, Kierkegaard, Heidegger, illetve Walter Benjamin, Karl Reinhardt, Rudolf Bultmann, Lévi-Strauss vagy a hiányosan hivatkozott Friedrich Schlegel, Hebbel, Nietzsche, sőt Lukács REGÉNYELMÉLET-e, amely Steiner gondolkodását alapvetően befolyásolta. Azt viszont már kevésbé hiszem, hogy éppily szerencsés lenne az e forrásokból, a részelemek kiegyenlítéséből származó alapirány is: ez ugyanis leginkább valamiféle „hegelianizmus”-nak lenne nevezhető, mely sajátos módon éppúgy magában foglalja a Lévi-Strauss-szal korrigált Marxt, mint a Lukács felől értett Heideggert. Ám részletesebben erről is csak alább beszélek majd.

Az Antigoné-monográfia három részre tagolódik. Az első rész a sophoklési tragédia modern értelmezésének olyan meghatározó paradigmáit tekinti át, mint a Holderlintól és Hegeltől kiinduló, Kierkegaard-on át Heideggerig ívelő interpretációs vonulat. A második rész ezután az Antigoné-mítosz modern feldolgozásait ismerteti a XVIII. század végétől napjainkig. A harmadik rész pedig sajátos kommentárnak készült, amely egyfelől a görögül nem tudó olvasót kívánja bevezetni a drámai szöveg rejtelmeibe, s ezzel együtt a közvetlen szövegértelmezés szintjén gondolja el újra azokat a kérdéseket, amelyeket az értelmezéstörténeten belül jórészt már felvetett. Másrészt viszont az egész kommentársor végül is egyetlen centrális kérdésfelvetésbe torkollik; Steiner megfogalmazásával: „*minek köszönhető, hogy egynehány görög mítosz – közöttük az Antigo-*

né-legenda [sic!] – már-már rögeszmésen visszatér a huszadik századi művészetben és gondolkodásban”? (443. o.) Másként megközelítve: mi az aktualitása a görögségnek, a görög mitológiának?

Haladjunk sorjában. Az első fejezet elején Steiner még inkább csak történeti választ keres arra a később „történetfilozófiai” és esztétikai szinten tárgyalt kérdésre, hogy miként is jött divatba az ANTIGONÉ a XVIII. század második felében. Feltételezem, talán csak gyorsan „le akarta tudni” ezt az áttekintést, azért ilyen hevenyészett. Először is, meglepően különböző súlyú és jellegű három fő érvre támaszkodik. Jean-Jacques Barthélémy népszerű szentimentális regényének (AZ IFJÚ ANACHARSIS UTAZÁSAI-nak) egyik passzusára, Hegel, Hölderlin és Schelling közös Sophoklés-rajongására a tübingeni korszakukban, valamint a francia forradalomnak a női emancipáció megvalósítását célzó törekvéseire. Ezt a nagyon heterogén érvelést azután újabb elnagyolt állítások és tévedések tovább gyengítik. Sophoklés németországi felfedezése kapcsán Friedrich Schlegelnek például csak egyetlen oda-vetett mondat dukál, s abban sem a Sophoklés-értelmezést korszakosan megújító, nagy hatású első munkái kerülnek említésre (a VON DEN SCHULEN DER GRIECHISCHEN POESIE, az ÜBER DAS STUDIUM DER GRIECHISCHEN POESIE, az ÜBER DIE WEIBLICHEN CHARAKTERE... stb.), hanem egy csaknem húsz évvel későbbi előadása. Schlegel jelentőségének kisebbitése azonban véleményem szerint szándékos is lehet, hiszen úgy tűnik, Steiner nagyon is sokat tanult tőle, s ezt talán igyekszik útokban tartani! Még egy újabb filológiai baki árán is, mint például akkor, amikor (86. o.) végre megemlíti Schlegel korai Sophoklés-írásait, köztük egy DIOTIMA-MONOGRÁFIÁ-t (sic!): Hegel, Hölderlin és Schelling barátságáról ugyancsak rogtan két vitatható állítást tesz: Hegeltől eredeztetni mindhármuk Sophoklés-kultuszát (a szakirodalom ezt általában Hölderlinnek tulajdonítja), majd hozzáfűzi: „s később is, amikor már viták és hallgatások választották el egymástól e három férfit, az ANTIGONÉ megmaradt közöttük összekötő kapocsnak”. Hát igen. Így is lehet értelmezni azt a filológiai tényt, hogy Schelling végül is a barátjának ANTIGONÉ-fordításán különbözik össze végleg Hölderlinnel, ezen a

szövegen ismervén föl végérvényesen Hölderlin „megőrülését” (mint ahogy ezt egyik Hegelhez írott levelében maga is elbeszéli). Hasonlóképpen Hegel, a frankfurti kéziratoktól kezdve A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJÁ-ig kimondatlanul is éppen Hölderlinnel száll vitába újra meg újra, amikor az ANTIGONÉ-t kommentálja, amint ezt Otto Pöggeler szellemesen kimutatta.

Ám nemcsak az ilyen és ehhez hasonló – részben még megemlítenő – pontatlanságok teszik megbízhatatlanná az első fejezetet, mely végül is történeti, filológiai indíttatása ellenére is filozófiatörténeti, bölcséleti igényű vállalkozás, hanem megírásának feltűnő egyenedségei is. Az egyes filozófusok ANTIGONÉ-magyarázatait összefoglaló részből kimagaslik a Hegelről és Kierkegaard-ról szóló ismertetés, bizonyára azért, mert ők ketten állnak a legközelebb Steinerhez, valamint feltehetőleg azért, mert az ő értelmezésükhöz álltak a szerző rendelkezésére a legjobb másodlagos források (Kojève, Rosenzweig, az ifjú Lukács etc.). Már lényegesen felületesebbnek tűnik a Goethe-rész. Konstrukció, egyenes vonalú gondolatmenet híján Steiner nem képes olyan finom és mélyreható megfigyelésekre alapozni kommentárját, amelyek alapján túljuhathatna a közhelyeken, illetve egységes, koherens képpé alakíthatná az elszórt megjegyzéseket. Ehhez legalábbis arra lenne szükség, hogy észrevegye, az Aristotelés-kommentárnak a tragédia alapjául szolgáló „emberáldozatra” vonatkozó magyarázata itt, Goethe szerint, szó szerint, azaz rituálisan is értendő, következményeként visszamenőleg egészen más megvilágításba helyezhető az IPHIGENIA is. Mi több, az IPHIGENIÁ-nak az ANTIGONÉ-val való (egyébként Friedrich Schlegeltől eredő, de nem feltüntetett) összehasonlítása is éppen ezért túlmutat a nemes, áldozatkész női lélek humanista ízű sablonján. (Arról nem is beszélve, hogy a Kreón–Thoas hasonlítgatás túlhajtott, nemcsak azért, mert Thoas, a maga nemes lelkű lemondásával korántsem rokona a családját – és az államot! – romlásba döntő, gyilkos Kreónnak, hanem azért is, mert, ha jól emlékszem, Thoasnál nem annyira „az állam érdekeiről” van szó, mint inkább arról, hogy egyszerűen „szelmes” Iphigeniába.) Az ilyesféle elnagyoltságok és félreértelmezések tovább halmozódnak a

holderlini–heideggeri hagyomány tárgyalása során. Már a Hegel-fejezetben ezt olvashattuk: az önmagukkal meg nem hasonlott szellemek „einszertuen csak vannak (sie sind und weiter nichts – ez a tömör kijelentés magában foglalja Heidegger és Sartre ontológiájának lényegét)”. (54. o.) Ráadásul egyszerre mindkettőjükét! Hosszas, zavaros magyarázat következik ezután, cselekvés és lét, tudat és világ meghasonlásáról. „Hölderlin eszméje a hazatérés, a tudat és a világ (tragikusan megvalósíthatatlan) egybeolvadása.” (108. o.) Kettős félreértés is munkál itt: először a heideggeri „Heimkunft”-é, amelyik fordítható ugyan „hazatérés”-nek is, de semmiképpen sem jelenti cselekvés és létezés, tudat és világ egybeolvadását, másodsorban a hölderlini „Umkehr”-é, amelynek viszont semmi köze a „hazatérés”-hez, valamiféle kezdetiséghez vagy a létben való otthonossághoz való visszatéréshez (ahogy ezt Steiner értelmezi), egészen világosan egy bizonyos drámai terminusról van itt szó, amelyik az arisztotelési *peripeteia* rokona: e tragikus fordulat révén tehát legfeljebb a holtak világába való megtérés képzele lenne adekvát. De sorolhatnánk tovább az elfogadhatatlan értelmezéseket. A német költő antitheos elképzelését például – amelynek forrását egyébként tévesen jelöli meg a Casimir Bohlendorffhoz írt levélben – így konkretizálja Antigóné alakjára: „Ez az Iszéntől megszállott »Isten-kiáltó« a legszentebb eretnek lesz; alakja Dosztojevszkijnél válik majd központi jelentőségűvé; ott »szent bűnös« lesz, aki odaadón szereteti Krisztust, miközben szembeszegül vele.” (126. o.) A magam részéről nehezen látom be, hogy az isten és ember tragikus párharcán belül elgondolt tragikus hősnek, mint „antitheos”-nak mi köze a dosztojevszkiji „szent bűnösköz”-hez, mint ahogy azt sem értem, hogyan is kötné össze a vérfertőzés bűne Oidipust és családját az emberiség kezdetével, amikor is az első emberpárok még kizárólag csak vérfertőző módon házasodhattak, legalábbis Steiner természeti logikája szerint. Kár, hogy mindeközben Oidipus maga mit sem tud a bibliai teremtről és arról, hogy létezett az a bizonyos első emberpár, s ennek következtében a vérfertőzés stb. Az ilyesféle primitív kultúrártjárások csak a szerző fejében születtek meg, hál’ istennek a mítosz hőseinek még nem adtak „felmentést”. De még ezeknél az analó-

giáknál is kínosabb az első stasimon *deinos* jelzőjének, illetve hölderlini fordításának, az *Ungeheuer*nek interpretációja. „Midőn az emberi természet »polémiába« bocsátkozik önmagával, midőn öngyilkos kísérletet tesz rá, hogy az istenből részesedjék, a szó szoros értelmében »szörmyelegg« válik. Pusztulásra ítélt korcs lény lesz megint, amelynek a félisten-hérószok, a kentaurok és titánok voltak az »organikus« olimposi rend megjelenése előtt.” (138–139. o.) Távol álljon tőlem, hogy védjem a magyar fordítások „sok van mi csodálatos, de az embernél nincs semmi csodálatosabb” hangzatos ferdítését, de azért az már mégiscsak sok, hogy Hölderlin Sophoklésé korcsnak tekintené az embert! Hölderlin „Ungeheuer”-je sokkal inkább a *demon*hoz társítható *letasra* vezethető vissza, miszerint az ember valóban „monsterum”, félelmet és csodálatot, rettenetet és kifürkészhetetlenséget sugall; megragadhatatlan, rejtelmes sokszerűsége révén valami meghatározhatatlan iszonyatot kelt. Mindehhez már csak zárójelben kellene hozzátenni, hogy a félisten-hérósz, a titán, a kentaur sem „korcs”, kiváltképp nem az az olimposiak előtt, amikor még egyedüli képviselője az isteninek.

Nehéz elszakadnunk a részletektől, hiszen ezek mindennél árulkodóbbak, és egyébként is sokkal jobban megragadhatók, mint az „egész”. Ez utóbbi már csak azért is nehezen körvonalazható, mert a könyv természeténél fogva sok benne a fölmondás, az áthasonítás és átvétel. Mégis, úgy vélem, mindezt áthatja egy sajátos steineri világlátás, amelyet azzal a főtebb már említett „hazatérésvág”-gyal fémjelzhetnénk, melyben örvözik a lukácsi RF. GÉNYELMÉLET aranykorvágja, a marxi elidegenítetlen társadalom eszménye, a lévi-straussi archaikum és Hölderlin–Heidegger félremagyarázott görögségkultusza. Ez a visszavágás itt azután konkrétan arra a Sophoklés előtti ősi korszakra irányul, amelyben úgy mond a mítoszok „keletkeztek”. Steiner többször is hangsúlyozza, miféle régiség ez: Sophoklés vagy a Biblia világa ehhez képest már a mi világunk, amely időben is sokkal közelebb van hozzánk, mint „a beszéd és a műfajok eredetéhez” (201. o.). Márpedig ő Heidegger módjára ide szeretne visszatalálni, s mint az I. stasimon fentebb már említett sorairól mondja: „A jelek szerint Heidegger bűvös ereklét látott benne, annak bizonyítékát, hogy a »Lét«, noha lényegében eltűnt a

Nyugat életéből és gondolkodásából, némely beszéd-aktusban mégis sugárzóan benne rejlik és visszanyerhető." (259. o.) Ebből a Steiner kompilálta nyelvmsztrikából erednek azután olyasfajta gondolatok, hogy például itt, ebben a kardalban, mint az archaikum egyik utolsó közvetítőjében, "még egybeolvad lét és jelentés" (199. o.), még tetten érhető az a mítikus gondolkodásmód, amelyik elkalauzolhat minket a nyelv eredetéhez. Ennek szellemében lesz azután a *dualis* az archaikus, anügonéi családsemlélet intim kifejezője, a Narkissos-mítosz az „én” és a „te” első, bizonytalan elkülönüléseinek grammatikai kifejezője, és így tovább, egészen a következő nagy általánosításig: „Akárcsak a khaosz határvidékein bolygó első hērósok mítoszai, a nyelvtani esetek rendszerei is tisztázatlan területét-fedések, találkozások krónikája. Azt állítom továbbá, hogy a keverék lényekről s az ember állati mivoltáról szóló mítoszok, melyeket a tudomány a legősibbek közé sorol, megjelenítik s egyszersmind dialektikus módon segítenek kibontakoztatni a nyelvtani nemek határozottan elkülönülő csoportjait, a grammatika alapjául szolgáló első osztályozásait szervetlen-szervesnek, állati-emberinek.” (205–206. o.) Kommentár aligha van szükség: e sorok olvasán nemcsak Wilhelm von Humboldt esett volna mélységes kétségbe, de Usener, sőt Max Müller is.

A szerző szándéka szerint az ÖRÖK ANTIGONÉ egyik végső tanulsága éppen ebben a mítoszelméletben rejlik. Ez adna ugyanis kulcsot ama jelenség megértéséhez, hogy miért múlhatatlanok a mítoszok, miért térnek vissza újra és újra az európai művészetben és gondolkodásban. De e kérdés lényegét illetően persze nemcsak Steiner, hanem nála színvonalasabb szerzők, mint Hans Blumenberg, Kolakowski és mások is csak homályban tapogatóznak. A lényeges különbség azonban éppen abban ragadható meg, hogy ők, Steinerrel ellentétben, tisztában vannak kérdésfeltevéseik behatárolt voltával, tudják, hogy nem találhatnak választ arra, mi is volt valaha „an sich” a mítosz, legfeljebb arra kérdezhetnek, hogy hogyan él tovább önnön recepciótörténetében, a hermeneusisában. Az ÖRÖK ANTIGONÉ tisztázatlanul mindkettőt akarja, s ez nemcsak az említett „végső tanulságok” szintjén teszi komolytalanná a vállalkozást, de a recepciótörténet felvázolását tekintve is. E kétes alapokon ugyanis egyáltalán nem sikerült tisztázni,

hogy mi is voltaképpen az Antigoné-mítosz, s mi az, ami újrafogalmazásaihoz, aktualizálásaihoz tartozik. Vajon hozzátartozik-e a RING Sigmund és Siglinde-testvérvánsa? Vajon hozzátartoznak-e olyan aktuális történetek, mint a Baader-Meinhof-csoport öngyilkos terroristáinak kiadatlan holtteteme? És vajon szabad-e Dionysos követőinek tekinteni a kábítószér-élvező hippiket (egyébként Graves otleteit követve)? És egyáltalán, nem zsurnaliszta felületesség-e az olyasféle állítás, miszerint repülőgépen ülve voltaképpen Ikaros szárnyain szállunk? A mítosz szóval való modern visszaélésekkel szemben a magam részéről irányadónak tekintem Kerényi Károly ez irányú önmérsékletét és szigorát, az eredeti és másodlagos értelem határozott szétválasztását. Már csak ezért is helytelenítem az angol ANTIGONES címnek óhatatlanul is Kerényi szép tanulmányára, az ÖRÖK ANTIGONÉ-ra utaló illetén visszaadását, hiszen az utalás visszaélés, nem felel meg a mű szellemiségének.

Végül hadd tegyek még néhány személyesebb megjegyzést is. Steiner igazi erényei közé tartozik a nagyfeszültségű, csöppet sem száraz előadásmód. Ért hozzá, hogyan kell olvasóját megnyernie. És ez, be kell vallanom, bizonyos mértékig nálam is sikerrel járt, minden kételem és kritikám ellenére. Megvesztegető az antikvitásnak az a szenvedélyes szeretete, amely Steiner minden sorából árad, s nem utolsósorban jó néhányszor lebilincselők a részletek, legyen ez akár Antigoné jellemét, túl korai bizonyosságát érintő észrevétel, vagy vonatkozzék akár Kreónnak az isteni szférával való rendkívül összetett – egyrészt Antigonénál „hivatkozottabb”, formálisan „istene-sebb”, másfelől szentségtörő – viszonyára. Ami pedig az egészről illeti, Steiner egyetlen vonatkozásban itt is meggyőz bennünket: ismételtén bebizonyosul: Sophoklész ANTIGONÉ-ja a legösszetettebb, legrejtélyesebb antik tragédia, olyan költészet, amelyik nemcsak szelíden szólít meg „a lelkek legtestvéribb” szaván, de elemi erővel tör be világunkba a *deinos anthrópos* szenvedélyes önismeretigényével

Kocziszkó Éva

A SURROGÓ DENEVÉR HALHATATLANSÁGA

Arisztotelész: Lélektudományi írások

Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta

Steiger Kornél

Európa, 1988. 442 oldal, 61 Ft

A preszókratikus gondolkodás európai rangú kutatója: Steiger Kornél állhatatos kitartással közvetíti a görög filozófiai szellemek töredékes és integer műveit magyarázatával. E sorban LÉLEKTUDOMÁNYI ÍRÁSOK címmel a DE ANIMA és az ún. PARVA NATURALIA egymással összefüggő, de egymástól mégis független értékei – a modern pszichológia alapvetései – jelentek meg együtt. Sir David Ross, aki Werner Jaeger mellett a legeredetibb Arisztotelész-interpreátor, Platón és Nagy Sándor nevelője lélekfogalmáról úgy nyilatkozik, hogy ők nem fölfedezői, hanem posztulálói annak a testetlen szubsztanciának – életműködésünk irányítójának –, amit léleknek nevezünk.

Metafizikai mohóság jellemezte korgondolkodásunk a lélek alap tulajdonságainak egyikére: a halhatatlanságra kérdez vissza legtöbbször. Ahogyan a történelem kútja is mélysegesen mély, ugyanúgy a lélek határai is elérhetetlenek. Hérakleitosz kijelentése mindezek ellenére antropológiai alapkérdéssel ostromol: mi vagyok én? A mitikus világkép választai az emberi életet a kozmikus erők metszéspontjába állítják. A gyakorlati életbölcsest kínáló igazságrendszerek – kínai és japán szisztémák – a látható és érzékelhető világon belül igyekeztek megfejteni az emberrejtélyt. A mítosz és az életbölcsest emberképei, az antropológiai kérdésre adott vallásos és szekuláris feleletek mellé – aránylag nagyon későn – lépett a filozófiai antropológia, mely mai reflexivitásunk, a teoretikus ész bázisán formálódott azzá, ami.

A görög teoretikus gondolkodás a kezdet – kudarcoktól meg nem tépázott – lendületével látott hozzá a világ és az ember végső lényege feltáráshoz. Alaptétele: az ember a nagy kozmosz kicsinyített mása: mikrokozmosz. A kozmosz magja, a világ végső lényege és alapanyaga, amelyből minden áll, s amely minden mozgás és élet hordozója és forrása, Anaximenésznek a levegő, Thalésznek a víz, Hérakleitosz és

Parmenidész számára a tűz, Anaximandrosz szerint egy meghatározhatatlan őanyag, Anaxagorásznak pedig a „nousz-anyag”. Az ember születése, életfunkciói és halála a természet nagy körforgásának részfolyamata. Lényege, életének hordozója, lelke azonban azonos a világ ősokáival: az archéval, mely egyszerre anyag, lélek és értelem. Ha ez a mikrokozmosz a halálban felbomlik, az egyes életnek egyszer s mindenkorra vége. Örök, el nem múló, magát örökké új és új formákba átváltoztató csak a világanyag, a világlélek, a világértelem. Ez az iméntiekben ismertetett szemlélet alapvetően jellemzi a preszókratikus gondolkodást. Az ember sajátos, a kozmoszból kiemelkedő alkotottsága nem érvényesül.

A görög gondolkodás második periódusában az ember a csillagos ég helyett tekintetével önmagát pásztázza, önnön-maga mélységeit próbálja megérteni bejárni. E korszak végével születik meg a filozófiai antropológia első átfogó, alapvető és útját végérvényesen kijelölő emberértelmezése: a platóni filozófia.

A görög filozófia első szakaszának története a mítosz és a Logosz, az emberi életet öntudatlanul hordozó irracionális erők és az ember sorsát tudatosan formálni akaró értelem egymással való küzdelme: a ráció fokozatos térhódítása a görög lélek vallási-etikai erőinek rovására. A jón természetfilozófusok még telve vannak mitikus képekkel – az Irigység és Szeretet mint a világfolyamat hajtóerői, a tűzben megújuló világ stb. –, Démokritosz száz évvel később már monista világképet alkot, és a szofisták, a görög „felvilágosultak” a bölcseleti reflexió tárgyává az életben való gyakorlati boldogulást állítják. A lélek halál utáni sorsának kérdése senkit sem foglalkoztat. Általános az a felfogás, hogy a lélek nem egyéb, mint a halálban a légbe foszló életlehelet vagy akár a test egyes részeinek csodás harmóniája; a test pusztulása e harmónia felbomlása (Platón: ALLAM 608 d).

A racionalisztikus gondolkodás eredendően mítoszellenes. A görög önreflexivitás e korszakában az irracionálé az orphikus formákban jelenik meg. Az orphizmusból került át a görög gondolkodásba a test megvetése és a lélek isteni voltáról vallott meggyőződés. Rajta kívül addig a görögség számára az ember lényege, valósága a testiség, a lélek a testnek legfeljebb halovány mása, mely – ha nem oszlik

szét a levegőben – a halál után az alvilágban siralmas, árnyaszerű életet folytat. Az orphizmus hirdeti először, hogy az emberben valami „isteni” valóság rejtőzik, s annak tulajdonképeni élete a születés előtti és a halál utáni élet; a test büntetés, az „isteni” lélek börtöne s egyben beszennyezője. Az emberi élet feladata a lélek megváltása, kiszabadítása a test befolyása alól – mysteriozításával és aszketizmusa révén.

Platón – valószínűleg – szicíliai útján ismerkedett meg közelebbről ezzel a vallásos antropológiai dualizmussal, melyet a görög filozófia egészét átfogva, életműve alapjává tett. A Kr. e. V. század fordulóján krízist él át a görög mentalitás. A szofisztika lapos és gyakorlati racionalizmusa ellenében Platón Szókratész hatására filozófiája centrumába olyan emberértelmezést állít, mely teljességgel bölcséleti (az ember autonómiáját tételező), s ugyanakkor mítikus is: *a Logosz és a Mítosz, a filozófia és a valóság új szintézise*. Ezért volt oly nagy hatással korára és az utókorra egyaránt.

Alkibiadész az egyik platóni dialógusban elmondja: Szókratész egy téli hadjárat során a tábor ugyanazon helyén huszonnégy órán állott tűző napon és éjjeli fagyban, mely gondolatokba merülve, miközben katonarásai messziről csodálkozva figyelték a belső koncentráció e megdöbbentő jelenetét (SYMPOSION 220 cd). Ez az elbeszélés szimbóluma annak a Platónnál elsőként kimondott alapvető tételnek, hogy *az ember összetett valóság*. Egyfelől látható test és tesü funkciók, másfelől láthatatlan „belső ember”: a lélek, melynek a testtől független élete van. Ez a „belső ember” a lényeg: a lélek nem szubsztancia, nem dologi valóság, a test ellenlábasa bennünk, hanem „valami”, ami egészen más, ami csak tevékenységein, funkcióin – a dúnámszon – átérthető és fogható meg számunkra.

Platón szerint a lélek a következő három alapfunkció: 1. életadó erő, az élet elve bennünk, 2. az az erő, mely bennünket az elsődleges valósággal, az ideavilággal összeköt, 3. az az erő, amelynek révén a másodlagos valósággal, az érzékek tesü világával jutunk kapcsolatba.

A legáltalánosabb értelemben a lélek az *élet oka* minden élőlényben; a *halálban* a lélek visszahúzódik a pusztulás elől, elhagyja a testet. A legalapvetőbb és egyedül az emberre vonatkozó értelemben a lélek az a „része” lényünknek, amelyben az örök, változatlan, el-

sődleges világgal, az ideák szellemi-gondolati világával érintkezünk. Ez a tulajdonképeni világ a *gondolkodásban*, az értelmi megismerésben, a külső zavaró tarka látszatvalóságtól befelé fordulva a lélek mélyén táruul fel előttünk. A lélek az a „valami” bennünk, ami olthatatlan vágygal vágyódik az idea megismerése után (ami maga az Erősz), s képes annak „megragadására” (az ideának, a lét igazságának ez a gondolati ismerete a Logosz). Végül a lélek az az erő bennünk, mely minket a másodlagos, ideiglenesen létező, minden pillanatban változó, keletkező és elmúló világgal összeköt, azt az érzékeken át önmagába felveszi – megismeri –, és reá tevékenyen visszahat (az idea mására), formálja, *alakítja* azt.

Leegyszerűsítve és mai fogalmakat használva azt mondhatnók: Platón számára a lélek az a megfoghatatlan „valami”, ami az emberben él, gondolkodik és cselekszik.

Erre a kettős, sőt hármas arcú lélekre vonatkozólag (élet, gondolkodás, cselekvés elve) Platón megalkotja a halhatatlanság filozófiai ideáját. A *lélek halhatatlansága* szerinte nem egyszerű mítosz, bebizonyíthatatlan vallásos remény és etikai követelmény, hanem ennél jóval több: „logosz” – tudományosan igazolható filozófiai igazság. A lélek megismerhető lényegéből logikus szükségszerűséggel következik elpusztíthatatlansága, örökkévalósága – legalábbis Platón számára.

Filozófiai bizonyítéka a következő: a lélek vágyódása az igazság, a szellemi-ideális valóság után igazolja a lélek halhatatlan, isteni, egyedüli létező igazsággal, az ideavilággal való lényegrokonosságát; mert a testet csak test s az ideát csak halhatatlan valóság ismerheti meg (ÁLLAM 611 de, 612 a). Fontos a PHAIDROSZ-ban használt következtetés: A mozgás vagy egy másik mozgatótól, vagy önmagából származik, a lélek tehát a kezdet nélküli tevékenység halhatatlan elve (245 c). Végül a legismertebbek a PHAIDON halhatatlansági érvei: 1. Az élet és halál örök körforgás; az élőtl elnyeli a halált, tehát a halálból kell az életnek újra előjőnnie, mert az élet mennyisége – egy másik dialógus szerint a lelkek száma – a mindenségben állandó (70 a skk.). 2. Az emberi test szemével csak tökéletlent lát; a tökéletes ideáját lelkéből hozza fel; az tehát nem származhatik ebből a világból; következésképpen a lélek már „látta” valahol a testbe öltözés előtt, s így a születés előtt

is élt (72 a skk.). 3. Az élet ideája s a lélek lényegrokonok; a halálban tehát a lélek visszahúzódik a pusztulás elől, s önmagában folytatja tovább életét (104 d skk.).

Idáig tart a filozófia, a lélek halhatatlanságáról szóló filozófiai tan. Ez ember számára azonban ez nem elég. Honnan jött a halhatatlan lélek, és mi lesz a sorsa a halál után? Miért kell egyáltalán a test börtönébe költöznie?

Itt kezdődik a *mítosz* birodalma. A platóni lélekmitosz a második kérdéssel kapcsolatos orphikus spekulációkkal nem foglalkozik. A lélek születés előtti állapotáról szól az anamnészismitosz (MENON 81 skk., PHAIDON 74 skk., PHAIDROSZ 246 a skk.): születése előtt a lélek a „teoriának”, a megismerésbeli egységnek intellektuális boldogságában szemlélte az ideákat, a lét tökéletes igazságát; testbe öltözése katasztrófa, a test elfelejteti vele az igazi világot; de a lélek legősbibb ereje: az igaz, a jó és szép utáni *erosz* felkelti benne újra és újra a vágyat elfelejtett hazája után, úgyhogy lassan visszaemlékezik – anamnészisz – reá; ez a folyamat a tanulás; a filozófia. A lélek halál utáni sorsa a tárgya a GORGIASZ és a PHAIDON nagy mítoszainak (GORG. 524 skk., PHAID. 108 skk.). Mindkettő mitikus képekkel festi meg a jók boldogságát és a gonoszok büntetését – az utóbbiak sorsának egy változata az orphikus mítoszból átvett lélekvandorlás a lélek teljes megtisztulásáig. (MENON 81 b skk., PHAIDON 81 e skk.) A lélek születésének és halál utáni életének összefoglaló mítosza az ÁLLAM tízedik könyve végén található meg.

A lélekmitosz az emberlélek életét mindkét irányban a végtelenbe terjeszti ki. A testben tartózkodás fogság, átmenet; életének kezdete és végcélja a földi életen túl található. Halál utáni életének irányát – ami vagy a test rabságából való „megváltás” = szótéria, vagy további szenvedés a test, a mulandóság rabságában – az ember földi életfolytatása határozza meg. Mi a *szótéria útja*, az idő és vele a mulandóság hatalmából szabadulási módja a lélek számára?

Platón feleletei kiegyenlíthetetlenül ellentmondanak egymásnak. Az emberi lélek sajátos „középlény”, az egyetlen valóság, amely „kételtű” – lévén az ideavilág és az érzéki világ részese; mintegy két félből áll, melyek egyike az örök ideával érintkezik, másika az összetett, változó látszatvilággal áll szoros kapcsolatban. A PHAIDON és a késői dialógusok szerint az

ember boldogságának, halhatatlanságának útja az utóbbi lélekfél visszafejlesztése: mindazoknak a lelki funkcióknak likvidálása, melyek a testi világhoz kötnek, és a külső világtól elszakadva befelé fordulás a léleknek a gondolkodás feltárta örök belső világa, az igazság, az ideák felé. Ez az igazi filozófusélet: a lélek megtisztulása – katharszisz – minden mulandótól, és a „halál képének kiformalása” már itt a földi életben, azaz a léleknek a testtől való lehető legnagyobb fokú elkülönítése. Az így megtisztult lélek a halálban visszatér az igazság, a jó ideája örök *szemléletének* boldogságába.

Az ÁLLAM és a PHAIDROSZ egészen más utat jelöl ki a halhatatlanság után törekvő ember elé: nem az igazság befelé forduló intellektuális szemléletének, hanem az – eüikai – ideák e világbéli „megvalósításának” útját. A lélek itt összetett valóság (a három lélek rész tana). Legfőbb erénye a dikaiosüné, a lélekreszek harmóniája, melyben a cselekvés a gondolkodás felismerte szép és jó ideái alapján megy végbe. A külső világ nem a megvetendő „rossz” – a lélek „beszennyezője” –, hanem az örök ideák szépségének hatalmas transzparense, tevékenységi terület a jó ideájának *cselekvéseinkbe* való „áthozására”.

A SYMPOSION (a jó ideájának cselekvése felett áll a jó ideájának szemlélete) mégis mintha Platón lelkének igazi vágyaiba engedne bepilantást, és az utóbbi „biosz praktikosz”-szal szemben a PHAIDON-béli „biosz theoretikosz”-nak adná az elsőbbséget.

Ezek után felvethetjük: mily értelemben vallja Platon az egyes ember, a személyiség halhatatlanságát? A kérdés csak első látásra meglepő. A platóni halhatatlan lelket ugyanis minden további nélkül hajlandók vagyunk egynek venni azzal, amit a lélek az újszövetségi szóhasználatban jelent, vagy a modern individuumfogalommal. Ezeket a fogalmakat azonban nagyon élesen szét kell választanunk. A felvetett kérdés azon dől el, mi az egyes ember lelke végső értelemben Platon számára: önálló, kvalitatíve egyedüli és egyszeri lényeg-e, mely testruhája nélkül is megtartja minden más egyes lélektől és a lét többi formájától való különállását, avagy sajátos egyénisége: „individualitása”, egyedül a földi léttel és a testtel való kapcsolata idejére korlátozódik-e?

Ha a lélek lényege a *cselekvés*, és a szótéria

úta az erényes, idea szerinti életfolytatás, akkor a lélek egyéni, a földi étellel való kapcsolatát a halál után is megőrző önálló továbbélése etikai szükségszerűség. A lélek mítosz szerint halál utáni sorsa földi életétől függ. A lélek a testtől való végleges elválás után is *megőrzi sajátos egyéniségét* (GORC 524 b); *mind a magával hozott, mind a földi életben szerzett tulajdonságai rajta teljességgel felismerhetők maradnak* (GORC 524 d). A lelki alaptípusok sokfélesége is a lélek praexistens életfolytatásában megalapozott sajátos individualitását látszik feltételezni (ÁLLAM III. 1. 414 d; X. 1. 621 a).

A másik oldalról viszont – ha a lélek lényege a *gondolkodás* – az ideák szemlélete, a teoretikus megismerés, erről a lényegről – mint időleges, szükséges rosszról – leperereg minden, a földi életformával összekötött vonatkozás, minden, ami itt a testi életben az egyik lelket a másiktól megkülönbözteti. Az egyedüli lényeges különbség a testiségtől való megűszülés foka, s a „tökéletes lelkek” tökéletesen egyek a jó ideája örök, boldog szemléletében. Az általános univerzális ideák világában a lélek egyéni, individuális léte elképzelhetetlen. A platóni léleknek filozófiai értelemben nincs önálló léte, létezésének egyetlen alapja az ideával való közössége, a jó ideájával való egysege a megismerésben. Filozófice a lélek nem individuális, önmagában megálló valóság, hanem az ideális lét univerzális, *egyéniesség nélküli korrelátuma*.

A különbség a két platóni nézet között annyi, hogy az első etikai posztulátum, a másik pedig filozófiai tan. A genuin felfogás a platóni filozófiában az utóbbi, az emberi léleknek nem individuális, hanem univerzális halhatatlansága, nem a személyiségnek, hanem a megismerő értelemnek továbbélése a halál után. A másik út – filozófikailag ítélve – inkonzekvens „kisiklás” nem filozófiai előfeltételek alapján.

Arisztotelész az első filozófus, aki külön könyvet ír a lélekről, s akit a *lélektan megalapítójának* tekint. Ám az ő megközelítése egészen más, mint nagy mesteréé. Platón számára a lélek problémája a filozófia szíve. Közvetve vagy közvetlenül minden műve középpontjában az áll. Arisztotelész sok egyéb érdeklődési területe mellett a *lélekkel* is foglalkozik. Nem úgy, mint valami természetfeletti, isteni valósággal, hanem mint a természet egy darabjával, a nagy Phüszisz egy tapasztalati jelenségével.

Ennek megfelelően Arisztotelész két új alapvető megállapítást tesz az emberről. Önmagában véve az ember oszthatatlan, lényege szerint szétválaszthatatlan egység. A többi létezőhöz való viszonyában pedig az élőlények felfelé tökéletesedő sorának egyik lépcsője, a nagy természet immanens tagja. Az első megállapítás a testi létforma tökéletességét, véglegességét jelenti: az ember helye itt van a földön, s nem az ideák világában. A második tétel pedig megszünteti az ember különállását, s a genetikus szemléleti mód s a kontinuitás biológiai szempontjai alatt besorolja a többi természeti létező közé. Ez a helye végleges, feljebb emelkedésre – mint Platónnál – lehetősége nincs.

Az ember – mint az élő, változó természet egy darabja – „összetett” valóság: a forma és az anyag kompozituma. Azonnal hozzá kell azonban tennünk, hogy ez az „összetettség” csak logikailag bontható szét. Platónnál az ember valósággal összetett lény, ha a test és lélek még nála is az embernek nem szubsztanciális, hanem funkcionális alkotórészeként értendők. Arisztotelésznél az ember csak úgy bontható fel testre és lélekre, ahogy a ház anyaga és formája szétválaszthatók; azaz lényege szerint nem. Test nincsen lélek nélkül, és lélek sem létezhetik test nélkül. A lélek a test első *entelecheiája*, a testben működő eleven, ható, az embervalóság tökéletes elérésére törő életerő (DE ANIMA, II, 1, 412). A test: az ember lehetőség szerint (dünamai). A lélek: ennek a lehetőségnek fokozatos, kifejlődő megvalósulása (energeia). A lélek tehát nem önálló létező, hanem az élet elve a természeti valóságban.

Ez a tág lélekfogalom minden élőlényt lélekkel ruház fel. A növények „lelke” a lélek különböző megnyilvánulási formáinak, képességeinek legalacsonyabb szintjét jelenti – a vegetatív tevékenységét. Ennek a „növényi léleknek” funkciója a táplálkozás és növekedés. Az állatfokozat sajátossága az érzékelés, az érzetek belső „képekké” változtatása (képzet) és megőrzése (emlékezés). Ez a lélek második alapfunkciója. Az emberi létfokozat specifikuma a Nousz, a lélek gondolkodó-megismerő képessége. Az állati és emberi lélek közös járulékos képességei még a helyváltoztatás és a törekvés funkciói, mely utóbbi az állatnál az ösztönös, öntudatlan vágy, az embernél tudatos, értelmes akarat formájában jelentkezik. A lé-

lek felsőbbrendű formáiban valamennyi primitívebb funkció jelen van (így az emberi lélekben az összes felsorolt képesség), „mint ahogy a négyszög is háromszögekből van összetéve”.

Minden lélek egyszeri és sajátos, csak a néki „rendelt” testtel alkothat eleven egységet. Mint a test sajátos formája: entelegeiája, a lélek a testtel együtt keletkezik, és vele együtt pusztul is el. Matéria nélküli formának, test nélküli entelegeiának, az emberegység halálában történő felbomlását túlélő emberi léleknek nincsen semmi értelme és jelentése.

Arisztotelész rendszeralkotó nagysága hajtórést szenved a Nousz, az emberi lélek végső lényege zátonyán. Itt derül ki: az entelegeiafogalom mégiscsak alkalmatlan a lélek minden formájának meghatározására. A lélek mégsem a testhez tartozó, a természeti valóságból kifejlődő és magyarázható valami, hanem szétveti a természeti létforma kereteit.

A Nousz végső lényege szerint logikailag ugyancsak két részre bontható fel: az *aktív értelem* – nousz apathész – a Nousz „lelke”, formája, a gondolkodás hajtóereje; a *passzív értelem* – nousz pathetikus – pedig a Nousz „teste”, *matériája*, a gondolkodásnak az érzékelés előidézte képzeteket feldolgozó alapépítménye. Az aktív értelemnek a külső, változó világgal semminemű kapcsolata nincsen, külső hatásoktól független, egyszerű, nem keletkezett, halhatatlan és örökkévaló; a test-lélek egységbe „kivülről” lép be – thürthen eisziénai – (DE GENERATIONE ET CORRUPTIONE II. 3.), s a halálban eltávozik tőle.

Ez azt jelenti, Arisztotelész a lélek egy „része” vonatkozólag mégiscsak kénytelen elismerni a DE ANIMA elején és egyebütt annyira támadott és Platónnak is fejrótt *test nélküli létezés* lehetőségét. *Van valami* az emberben, aminek vizsgálata mégsem a természettudományra – ahogyan a DE ANIMA I. könyve állítja –, hanem a *metafizikára* tartozik. A természet egysége áttörésének ez a ténye Arisztotelész filozófiai rendszerében a legnagyobb fokú inkonzekvencia, ugyanakkor biznysága reális látásának, mely ennél a kérdésnél hajlandó átörönni saját fáradságosan felépített rendszerének kereteit is. Ugyanez a kérdés egyébként nem az emberre, hanem a mindenségre vonatkozólag felnagyítva Arisztotelész „teológiájában” újra előkerül. Amint az ember végső

lényegének transzcendens elve a nousz apathész, ugyanúgy a világ létének végső transzcendens alapja az arisztotelészi istenség, a tökéletes Nousz. Az ember tehát kicsinyített univerzum.

A döntő kérdés: hogyan viszonyul az emberi nousz apathész a világmozgató Nouszhoz? Erre Arisztotelész nem ad feleletet. Az interpretációk minden lehetséges formája szerepelt az arisztotelészi filozófia e centrális kérdése körüli vitában, mely már halála után megindult, s az egész ó- és középkori filozófiát átszövi, sőt még e századelőn is feléledt. Annyi bizonyos, hogy az emberi nousz több is lenne, mint a világ-Nousz egy személytelen része (az utóbbi esetben az egyén testi-lelki teljességgel mulandó; ezt a nézetet képviseli Alexander Aphrodisziasz, az arab filozófia és a középkori alexandristák, az előbbi pedig a skolasztika) – a személyiség halhatatlanságáról Arisztotelésznél semmiképpen nem lehet szó. A léleknek a testtel és a földi élettel kapcsolatban levő minden „része” halandó, halhatatlan csupán a gondolkodó értelem. A nousz-problemauka világosan mutatja, hogy Arisztotelésznek a természet és a szellem, a materiális és a spirituális valóság összebekítése egy rendszerben nem sikerült. Ezután csak két lehetőség maradt: vagy az egyiknek, vagy a másiknak megtartása; vagy a következetes materializmus, vagy az egyoldalú spiritualizmus. S a görög gondolkodás – becsületességére jellemző módon – mindkét úton végighaladt.

Az epikureizmus és a sztoa egyformán vallják minden létezés anyagi természetű. Démokritoszt követve az epikureisták szerint a világmindenség lélek nélküli mechanizmus, végtelen atomhalmaz, melyből az atomok összeütkezése folytán atomörvények s ezekből világok alakulnak, az atomkapcsolódások minden lehetséges formáját végigfutják, és ismét felbomlanak. Az ember durvább (test-) és finomabb (lélek-) atomok halmaz. A halállal, ennek az emberi atomhalmaznak a felbomlásával, mindennek vége, ezért a halálfélelem értelmetlenség.

A sztoa tartása ennél szimpatikusabb, pantheisztikus. *Isten avagy a világmindenség* az őslétező egységből az erő és az anyag, a világ aktív és passzív elvének kettősségére bomlik fel, anélkül hogy az egységet elveszítené. Az istenségnek mint a világmindenség aktív, működő

elvének létformája a tűz vagy a meleg, életadó lehet: a *pneuma*. Az őslétező mint a világ passzív, alakuló elve, anyaga, a nedves gőz (levegő), víz és föld formáját veszi fel. Isten a világkormányzó értelem, a mindenség örökös alakulását és változását formáló törvényszerűség – Logosz –, szétosztja magát az egyes létezőkbe; az élőlények „lelke” ennek a világ-Logosznak egy-egy darabkája – logoi szpermatikoi. Az ember a világmindenség kicsiben. Teste a világananyag egy része; lelke a világlélek egy darabja, a testet megelevenítő tűzpneuma és kormányzó nousz-logosz szpermatikosz. Ezért az egyes lélek nem lehet önálló: lényege és tevékenysége szerint a nagy világlélektől függ. Relatív függetlensége, individuális halhatatlansága ezért temporaliter korlátozott. Legkésebb a világsemmisítő és megújító ekpürosziszban – a sztoicizmus számtalan ilyen világégést tételez fel – az örök világistenség egységébe kell visszatérnie.

Hat évszázaddal Platon után egy új s nagy formátumú gondolkodó megalkotja a kialvó antik szellem utolsó nagy filozófiai rendszerét. Plotinoszban és az újplatonizmusban a Nousz önmagát teszi a világmagyarázat kizárólagos elvévé: az egyetlen valóság a szellem, az anyag nem létező.

Minden létezés végső oka és alapja az *Ős-egy*. Ez az ős-egység szükségszerűen bontakozik ki, s tökéletességéből mindig lejjebb és lejjebb szállva – emanálva – létrehozza a létezés alsóbbrendű fokozatait – nousz-ideavilág, lélek. Ezt a kibontakozást Plotinosz részint bűnnek – az Egy tökéletességének felbomlása –, részint teremtmény-alkotó tevékenységnek tekintő – a lét teljességének túláradása és kiömlése, emanációja. Az egység szétesésének nyilvánvalósága az anyagi világ zűrzavaros sokasága.

Az *Ős-egy* önmagával szembefordulva öntudatára ébred. Ez az öntudat – nousz –, melynek tárgya az ideavilág, még lejjebb szállva létrehozza a világlelket. Az egységes világlelek csak akkor oszlik szét egyes lelkekre, individuumokra, amikor a lét magával az anyaggal – amit Plotinosz nemlétnak nevez – érintkezik. Az anyag az ellentétekkel tele sokaság elve, a rossz princípiuma. A testiség maga bűn és rossz, az individuális létezés pedig a lét legtokéletlenebb formája. A világfolyamat végcélja s az egyes számára az etikai parancs ennek az

Ős-egyől a testi létezés sokaságáig vezető le szálló út megtétele – *visszafelé*. Algoritmusa: elfordulás a testi világtól, a lélek belső világába térés, az ideavilág szemlélete – *theoria* –, s végül az *Ős-egységben* való misztikus elmerülés – *henosisz*. A kör bezárult. Az *Ős-egy* a felbomlás után újra visszatér önmagába. Ez azt jelenti, hogy az újplatonizmus elődeinél még következetesebben tagadja a lélek – individuális – halhatatlanságát; sőt számára az *egyéni létezés egyenesen bűn*. Az etikai cél a személyiség feladása s elmerülés az őslétező egységében.

A görög gondolkodás a maga következetes formáiban nem ismeri a lélek individuális továbbélését a halál után. Ellenben vallja, az emberi szellem, illetve a szellemi létező univerzális halhatatlanságát. A görög ember szótárából teljesen hiányoznak a személyiség és akarat fogalmai, s az ember végső lényegét az intellektusban, a gondolkodásban véli felfedezni.

A fordulat a keresztény átértelmezésben következik be. Az egészen mást hirdet az emberről: a lélek és az idea önmagának elégséges, intellektuális kapcsolata helyén a Teremtő és a teremtmény felelős, egzisztenciális viszonyát. A bűnös testiség és az isteni, tiszta lélek harca helyén a teljes ember, az akarat bűnösségét hirdető; az egyetemes emberi szellem halhatatlansága helyén pedig a keresztény személyiség, a test és lélek megújulását – és feláldozását. Ami talán mégis több, mint a homéroszi surrogó denevér halhatatlansága?

Rászlái Tibor

A SZÍV MEMÓRIÁJA

Gabriel García Márquez: *Szerellem a kolera idején*
Fordította Székács Vera
Magvető, 1990. 531 oldal, 120 Ft

Érzelemdeficités világunkban a szerelem lett legérdemtelenebbül vesztes. Hiánya abból is érezhető, hogy a könnyfakasztó, gátlástalanul triviális, nosztalgikussá duzzasztott vagy az egyszerű alapingereket megbízhatóan továbbító pornografizálódott könyvek között ritka az olyan mű, amely rossz emlékekkel, szoron-

gásokkal és elfojtásokkal túlterhelt szerelmi kultúránkra felszabadító erővel hatna, mégpedig a szerelem – s most nem a testi vonatkozásaira gondolok – tickaiba való beavatás ünnepi rítusával.

García Márquez könyve ilyen. A cím, a szerző és a formátum nem mindennapi élményt ígérő volta ellenére némi óvatossággal vettem kézbe a könyvet: vajon lehet-e a szerelemtől s csakis arról írni SZÁZ ÉV MAGÁNY után?

Lehet. Mégpedig olyan történetekben elbeszélve, melyeknek épp a szerelem az egyetlen szervező, mindent átjáró és szintetizáló ereje, úgy, ahogy egykor a magány volt az. Igaz, a szerelem „realizmusa” nem elsősorban „mágikus”, mint ahogy a magányé az volt: ezt a könyvet nem a csodás események és egy haldokló álomvilág meglevenedett hiedelmei avatják jelentőssé, az előző nagyregényhez hasonlatossá, még ha a vérségileg keveredett kultúrák fantaszükümmel átitatott mese- és mítosztörredékei fellelhetők is e szélesen hömpölygő szerelmi varázsban.

A múlt század hatvanas éveiben kezdődik a történet egy Karib-tengeri, emlékeibe fuladt kikötővárosban, amelyben a spanyol uralom alóli felszabadulás és a rabszolgaság eltörlése csak a tisztos hanyatlást gyorsította meg. (Ismerős ez a folyamat a civilizációval való érintkezés során lassan pusztuló Macondo történetéből.) A gőzgépek, távírók, írógépek és autók felhalmozásának korában a szüntelenül fellobbanó polgárháborúk háttérpírói között az elbeszélés három ember életét fogja át. Kerete – eleje és vége – két megöregedett ember szerelme, azzal a különbséggel, hogy míg a hölgy mindkét esetben ugyanaz, a férfiak mások; a közbeeső történet pedig nem azt beszéli el a szerelem rejtelméről való mindentudással, a lélek belső végtelenségének felfedésével, hogy bármelyik férfi is tévedés lett volna az asszony életében, vagy hogy bármelyiket jobban szeretete volna valaha is, hanem azt, hogy „a szerelemnél nincs nehezebb dolog a világon”.

Az e történetben rejlő lehetőségek ellenére nem egyszerű „love story” ez, épp ebben van példánélkülisége. García Márquez a hasonló témájú könyvek minden buktatóját elkerülve olyan eredeti művet hoz létre, amely a szerelemtől való tudás legősbibb és legmélyebb rétegeit eleveníti föl az „emlékezet esztétikumá-

val”. Ebből következően a befogadás nehézségeit nem bonyolult szerkezet, síkváltások és szövevényes jelkombinációk okozzák, hanem annak az életanyagnak az aktivizálása, amely az irracionálisnak tűnő dolgokat létező – „elfelejtett” – valóságként kezeli, és intellektuálisan az értelmetlen fölé emeli.

Az élet mindent elárasztó sokfélesége a szerelem különféle – bizonyára korántsem valamennyi – kombinációit létrehozta már. Ha – a történet idejét is figyelembe véve – Európa századvégi szerelmeire gondolok, a számító, hideg szívű szépasszonyok jutnak először eszembe, akik karrierjük csúcsára, ugyanakkor morális zuhlottságuk mélyére jutatták világi dicsőséghez kötözött szeretőiket, majd a bukott lányok, a kokottok és a meghasonlott, boldogtalan házasságukból az öngyilkosságba menekülő asszonyok, akik a társadalmat okolják minden őket ért szerencsétlenségért. Ezek és a későbbi románcok, melodramatikus vagy idillikus regények üzenete szerint a boldogság csak kivételes állapot lehet, nem reális remény. A katasztrófa elkerülhetetlen: a bűnt büntetés követi, az idilli háború vagy betegség következtében a halál szakítja szét, a szerelmet túlalom vagy házasság keseríti meg. Nem a probléma, a megformálás teszi legtöbb esetben ezeket az „archetipikus érzelmi alapélményeket” mesterkéltté, hamissá.

García Márquez története egyszerre beteljesítése és meghaladása a szokványos szerelmi sztereotípiáknak. A regény egyik szintjén lejátsszódik az egymástól elszakított szerelmesek melodramája, a házasság dezillúziója, a másik szintjén viszont ezeket az „anatómiájukban”, sőt „fiziológiájukban” is elkülönített, olykor szentenciákkal megtámogatott életpillanatokat García Márquez az „örökkévalóval” ütköztetve túlhaladja: így lesz nála a szerelem halált is legyőző erő. Tanítása szerint a boldogságra való képesség bennünk rejtkezik, és sem szentnek, sem bűnösnek nem kell ahhoz lennünk, hogy a szerelmet megkapjuk, mert a szerelem kegyelmi állapot, olyasvalami, „ami nem eszköz valamely cél érdekében, hanem ok és cél együtt, önmagáért”. (447. o.) A szerelem nem jutalom, ami lemondás, önsanyargatás vagy kirtartás révén elérhető, mert mindez hiábavaló: a beteljesülés mindig a Másiktól függ. Ezt is bizonyítja Fermina Daza, Juvenal Urbino és Florentino Ariza története.

Fermina Daza egyesíti magában a SZÁZ ÉV MAGÁNY nőalakjainak valamennyi előnyös tulajdonságát, de a két férfi megteremtésében García Márquez túllép az álmaik szertefoszlását elviselni, sorsukat irányítani képtelen gyöngye férfiak típusán. Florentino Ariza személyében az „éhes szerelmi vándor”, a „homo ludens eroucus” típusát újítja meg, Juvenal Urbino személyében pedig a polgári értelmiség legkiválóbb, kihalóban lévő alakjait idézi föl.

Urbino a Karib-partvidék legdélecegebb orvosa, a kolerajárvány megfékezője, akinek életét pontos napirend, hit és kiegyensúlyozottság tartja össze. Régi vágású, igazi doktor, a „fatalista humanizmus” híve, aki franciaországi szaktanulmányairól nemcsak könnyed, élénk modort, fölényes tudást és más idők levegőjét hozza magával, hanem az újítások szellemét is: közéleti buzgólkodásának eredménye a város közművesítése és kulturális életének fellendülése.

A külvilág szemében „árnyalaknak”, „félénk buzeránsnak” tűnő Florentino Ariza – a postazsákbontótól a hajózási társaság elnöki posztjáig ívelő pályával – az érzelmek rabja, az égi és a földi szerelem egyesítője, aki „mivel azzal a bizonyos egyedlennel nem lehetett együtt, azt szerelte volna, ha az összes többi a karjaiban tarthatná”. (411. o.) Szerinte „egyszerre több nőt is lehet szeretni, és mindegyikért egyformán lehet szenvedni, úgy, hogy egyiküket sem csalja meg”. (413. o.) Mindenben különböző Urbino doktortól, csak egyben nem: mindketten ugyanazt a nőt szeretik egész életüket átható szerelemmel. Fermina Dazát, a büszke, „hegylakó-jellemű”, királynői öntudatú asszonyt, aki sajátos véleményeinek az előítéletek és konvenciók szövevényeiben is hangot ad. Kislányként szerelmesedik Florentino Arizával össze, de a négy éven át tartó, jegyességig is eljutó szerelmük végén a felnőtté válás hirtelen megvilágosodásában kiadja a fiú útját, és Urbino hűséges, boldog felesége lesz. Ariza több mint fél évszázadot vár érzéseinek sosem csillapuló hevével Fermina Daza megözvegyülésére és viszontszerelmére.

Szerelmét a tartama teszi fantasztikussá: viszonzatlan érzéseinek nem ellensége az idő, mert számára ez a szerelem egész életét meghatározó belső rend, állandósított állapot, aminek egyedüli ellenfele a halál. A halál,

amely egyben segítőtárs is, hisz az út Fermina Dazáig egy másik ember, Urbino halálán keresztül vezet.

A történet „az emlékezel kukaclevésében” főve, visszafelé íródik, de nem a három öreg valamelyike emlékezik, hanem mindhármojuk helyett egy: az író. A regényfolyamot így nem egy szubjektív tudaton át megszűrt emlékképek (a három ember múltjának képei) tartják össze, hanem a szimmetrikus emlékezés, ami egy tengely mentén ismétlődő események sorára tagolja a történetet. A SZÁZ ÉV MAGÁNY is a motívumok és a cselekedetek önismétlésére, a „körkörös időre” épült, de abban a megismétlődő események semmiben sem különböztek az előzménytől. A SZERELEM A KOLERA IDEJÉN nem párokat, hanem ellentétpárokat hoz létre; a szerkezetét is a „felépülés” – „leépülés” ellentéte határozza meg, de úgy, hogy a „leépülést” minden esetben újra a „felépülés” követi.

A tükörszéz origója Fermina Daza első hajójúta, s ez nem véletlen: az élettörténetek minden lényeges, sorsfordító pontja egy-egy hajóhoz kötődik. A különféle mitológiai rendszerekben a hajó egy más létformába való átlépés eszköze, a víz pedig a megtisztulás, újjászülés. Az első hajóuton válik felnőtté Fermina: a kínnal, megpróbáltatásokkal és lázas víziókkal teli viharos éjszaka után kosarazza ki Arizát. A fiú gyógyhajóútra indul, amelyen egy ismeretlen asszony megfosztja féltve őrzött szüzességétől. Ezen a hajón jut arra a további életét alapjaiban meghatározó felismerésre, hogy Fermina „képzeletbeli szerelmét fel lehet cserélni egy e világi szenvedéllyel”. (215. o.) A hajóút a felejtés lehetősége lenne, de ő visszafelé indul ugyanezen a folyón, a továbblépés helyett az emlékekbe való belefeledkezést választja. Fermina Daza is egy hajón veszíti el ártatlanságát, hajóút előzi meg gyermekei születését, hajón hagyja el férjét házasságuk egyetlen súlyos válsága után, s hajón – életében először folyón – utazik akkor is, amikor befogadja és viszonzozza Ariza szerelmét. Ez a véget nem érő hajózás zárja a regényt; szándéka szerint a két öreg nem akar többé szárazföldre lépni, s ez a befejezés a hajó egy másik mitológikus jelentését erősíti föl: Kharón lakikjait és a másvilágba vezető útját.

A szerelmet García Márquez érzékszervekhez és testi tünetekhez is köti, megformáltsá-

gát tekintve a könyv ezek leírásában a legre-
mekebb. A szaglás-izelés-tapintás hármasa tö-
mör és pontos jellemzést adja a szerelmi ön-
tudat különböző fokainak.

A regény első mondatát keserűmandula-il-
lat, a sorsüldözött szerelmek illata lengi körül,
s ez az illat a mandulaszemű Fermina Dazát
mandulafák alatt üldögélve váró Florentino
Arizát is végigkíséri. A szerelmes Ferminának
virág- és erdeivad-szaga, gardéniaíze van, az
apjával való eszelős utazásnak hügy- és ve-
ritékszaga, a nászútjának sült gesztenye az il-
lata. Urbino szerelmének narancsvirágillata,
konyvtárának apátság-, vizeletének spárga-
szaga van, a szeretet nélkül elébe tett kamilla-
teát ablakízűnek érzi. A legtalálóbban a test-
nyílásain keresztül jellemzett Florentino Ari-
zát a szüzessége elvesztésekor uralkodó tenge-
rirák-szagon kívül a kolerának a szerelemhez
hasonlatos testi tünetei határozzák meg: há-
nyás, hasmenés, hideg veríték.

Az illatokban való tobzódás azon a piaci be-
vásárlókörúton éri el csúcspontját, melyen a
nővé érett Fermina Dazát pázsítfuillatú szöve-
tek, édesgyökérízű véres hurkák, szegfűszeg,
csillagánizs, gyömbér, boróka, bors, zsálya- és
szurokfűlevelek minden érzékszervet foko-
zottan izgató tömege veszi körül. A piaci séta
végén találkozik Arizával, s egy pillanat alatt
rádöbben, hogy minden hozzá fűződő érzése
„csak illúzió volt”. Legközelebbi találkozásukat
– ötvenegy év múlva – savanyú öregasszony-
szag hatja majd át. Fermina egyébként az élet
minden területén a szaglőérzékelével igazodik
el („ezredéves tudásból vagy kőszívűségéből fakadó-
an”), idegen illatokból szerez tudomást férje
egyetlen félrelépéséről is.

S míg a szagok azt fejezik ki, ami tudatlana-
nul történik, a tapintás a megismerés, a tuda-
tossá tevés, García Márquez rendszerében a
szexualitással kapcsolatos kifejezések eszköze.
(„A kezemmel jobban látok” – mondja Fermina a
nászéjszakán.) A finom erotika nyelvi kifejez-
hetőségének új lehetőségeit tárja fel az író
azokban a szerelmi jelenetekben, melyekben
testek találhatnak egymásra. Ennek lélegzetelál-
lító és az oldalakon át tartó természetes áram-
lás megszakíthatatlansága miatt teljességgel
idézhetetlen példája Urbinoék első szerelmes
együttléte, valamint a nászéjszaka ellenpárja-
ként Fermina és Florentino öreg testének ta-

lálkozása. A fordítót – végig egyenletes, nagy-
szerű munkáján túl – ezekért a mondatokért
illeti a legnagyobb elismerés, mert nem volt
könnyű dolga: abban, amiben a spanyol nyelv
gazdag, leleményes, bár korántsem tabuktól
mentes, abban a magyar sekélyes, durva, leg-
feljebb csak virágnyelven finom. Székács Vera
biztos érzékel találja el, hogy mikor írjon
„puncil”, „böggyöröt”, „török nyergel”, „micsodát”, s
milyen szavakkal kalandozza be a szerel-
meskedés tájait. Finom és találó megoldásai-
nak köszönhetően – méltón az eredeti szöveg-
hez – a könyvben egy coitus sincs szeretkezés
helyett, s nyoma sincs a pornográfia hangne-
mének.

Külön buktatót rejtegetett az öregek sze-
relmének és szexualitásának, ennek az oly
mostohán kezelt témának a fordítása is: az ér-
zelmi töltésű mondatok bármelyike viszolyog-
tató is lehetne egy-egy rosszul megválasztott
kifejezés vagy szócsere folytán. Ez pedig csök-
kentené azt az eredeti szándékot, amely az
öregség testi és lelki tüneteinek leírásával is
igazolja, hogy az emberi leépülést csak a sze-
relem élheti túl.

Mindezek ellenére, ennyi szenvedés, kitartás,
hódítás, elszakadás, fájdalom és győzelem, il-
lat és íz után, hogy milyen magasságokra
(mélységekre?) tud eljutni a szerelem, azt nem
a történet fő szála mutatta meg nekem, hanem
a regényt nyitó, gerontofóbia okán már ifjú-
korban elhatározott öngyilkosság. A hatvan-
éves Jeremiah de Saint-Amour – választásá-
nak szabadságában meghagyva – szerelme se-
gíti át az agónián, s teszi ezt ugyanazzal a sze-
relemmel, ahogy addig a boldogsághoz segí-
tette hozzá. Amikor Urbino felelősségre von-
ja, hogy miért nem szólt valakinek, megbot-
ránkozva azt feleli: „Nem tehettem meg vele: na-
gyon szereltem.”

Mi lenne ez, ha nem egy másik ember min-
den zavartól, külső körülménytől mentes tel-
jes be- és elfogadása, önmagunk önző vágyai-
nak meghaladása? Mi ez, ha nem az „elfelej-
tett” szerelem?

Boldizsár Ildikó

ÁLMAINK HOSSZÚ NYAKA

Jorge Luis Borges: *Képzelt lények könyve*

Fordította Scholtz László

Helikon, 1988. Curiositas sorozat. 146 oldal, 160 Ft

Nemrégiben megjelent az Usborne kiadótól az ÁLLATOK KÉPESKÖNYVE című kötet a Novotrade gondozásában. Kisfiam, amióta csak megkapta, a párnája alatt tartja, hogy beleleszen elalvás előtt a fürdőszoobaajtó fényeinél, ha kicsit babonásabb lennék, azt hihihenném, hogy az álmaiba költozhessen a sok csodalény. Amikor a MESEBELI LÉNYEK című fejezetnél meglátta a légi karmok között senyedő elefántot, rögtön megjegyezte, hogy az nem meselény. Ésre sem vette a griffmadarat, „akinek” zsákmanyszerző szokásait illusztrálva került csak az elefánt a képre. A fiam persze még nem olvasta Borges könyvét. Nem hallott Sir John Mandeville-ről sem, aki UTAZÁSOK című művében leírta, hogy „a Griffmadár teste nyolcszor nagyobb, mint az oroszláné, s százszor erősebb, mint a sas. ...akkora karmok vannak a lábán, mint egy ökörszarv; a Griff karmaiból egyébként ivókupákat készítenek... a bordáiból pedig íjakat”. Tehát hasonlalt. Középkori, olasz bestiárium szerint az ördögöt mintázza, gyakoribb azonban, hogy Krisztus jelképe. Borges idézi Sevillai Izidort, az ETIMOLÓGIÁK-at: „Krisztus oroszlán, mert uralkodik és nagy erejű; sas, mert a feltámadás után felszáll a mennyekbe.”

Nagyon is megértem az Usborne szerkesztőit, hogy egy olyan kötetben, amelyikben külön fejezet foglalkozik a háziállatokkal, önálló részben láttatják a mesebeli lényeket is, hiszen – a kisfiam megjegyzése dacára – a gyerekek, a gyermeki lelkületű emberek számára, minden állat és élőlény mesés dimenziók képviselője (lehet). Nem véletlen, hogy Borges és munkatársa, Margarita Guerrero, így kezdte az 1957-es kiadáshoz írt előszót: „Először visznek el egy kisgyereket az állatkertbe. Bármelyikünk lehetne ez a gyerek, vagy megfordítva a képletet, mindegyikünk volt már e gyerek, csak elfelejtettük.”

Úgy gondolom, az emberi nem, egész fajtánk volt valamikor, történetünk kezdetén, ez az állatkertbe elvitt gyerek. Konrad Lorenz véleményét osztom, aki pszichés magatartásunkat az állatvilágban elszenvedett veresé-

gek kompenzálásaként látta. Fajtánk önmagunkban hordott gyermekkorához való viszonyunkról, az ósállatkertbe történő becsöppetés maradványairól árulkodnak az ember által teremtett vagy tévesen regisztrált képzelt lények. Felettebb árulkodó mozzanat, hogy Carl Gustav Jungot, a lélek dimenzióinak felkutatásakor, és a képzelt lények viselkedésének szakembereit egyaránt az alkimisták ténykedése és világképe sarkallta módszereik kialakítása során. Hiszen az aranycsinálók az „ARANY” legbensőbb lényegének ismerői voltak, és az elképzelt élőlények megformálása is felfogható aranypróbaként. Minden képzelt lényben közös, hogy szellemünk rétegei közt repülve hagy maga után árnyéknyomokat, és mindegyikük a tudatalattiból tart a gyakorlati gondolkodás tartományára felé. Még a blöffként kreált alakok is otthonát kereső szellemünk rovására elkövetett csínyek.

Egy darabig, olvasás közben, és más szerzőkkel összevetve Borgest, osztályoztam a „képzelt” lényeket. Látomások; irodalmi legendák, távoli világreszek ismeretlen lakói; a reménykedés metaforái – ilyen és hasonló csoportokba sorolva a kedvesnek vagy ijesztőnek előhívott képzeltlényeket, de úgy éreztem, hogy éppen az élvezettől, az azonosulási lehetőség kalandjától fosztom meg magam a címeragasztással. Megfogadtam inkább a szerzők tanácsát, miszerint a KÉPZELT LÉNYEK KÖNYVE nem folyamatos olvasásra készült. Vásároltam egy zacskónyi „Zoo” kekszet, és behúzóda a szoba sarkába, álmodozni kezdtem. Borgesék szerint szerepelhetne könyvükben Hamlet királyfi is (nem beszélve az apja szelleméről – tesszem hozzá én), „s az istenséggel egyetemben talán mi magunk is mind benne lehetnénk”. Ha vallomásukat úgy tekintem, mint felhívást táncra, s a képzelt lények egyik „alfajáról” való gondolkodást, akkor meglepetéssel nyugtázom, hogy Franz Kafkától, noha idéznek tőle három jellegzetes, „alfajokat” teremtő írást, nem említik a kötetben AZ ÁTVÁLTOZÁS-t, ami pedig magáról a képzelt lény „képzéséről” szól, annak végletes, „befejezett jelenben játszódoó” stádiumáról, amikor az az öt elképzelt személyiség fölé kerekedik, durvábban fogalmazva: a belülről terjeszkedő állat túllépi az embert. Kafka írásában látszólag megvalósul az, amit Rabbí Elazar mondott az Enós korában élő emberekről: „Az állították, hogy a ter-

mészél erői többé nem uralkodhatnak felettük, mert hiszen ők is képesek ugyanazt előidézni, amit a természet erők..." Látszólag, mert idevágóbb Rabi Simon tanítása: „Mind siketek és vakok, mert nem tudják, mennyire tele van a világ furcsa és láthatatlan teremtményekkel, melyek hangját, mozgását sem tudjuk észlelni, mert ha netán megadná a csodálkozástól, hogyan lehel egyáltalán létezni ebben a világban." Gregor Samsa (és az író) ezeket az erőket hívta elő a novellában, és a gesztus(uk) jelentőségét nem csökkentő az az anekdota, amely szerint Kafka a történetet sör mellettü viccelődés formájában adta elő. Emanuel Swedenborg például azért lett az ördögök és az angyalok beszélgetőtársa, mert megtapasztalta, hogy választott hazájának lakói – az angyalok – igen szűkszávúak. Swedenborgnak az angyalaihoz és ördögeihez fűződő viszonya Borgesék könyvének legszebb példázata. Nála választás kérdése a halál utáni Pokol vagy Mennysország, „valós” világunk és ezek érték- és éleltrendje között teljes az átfedés. Szellemstruktúrája a Bibliával és az általam ismert „szent” könyvekkel felel. Swedenborg szerint „a Mennyben a gazdagok továbbra is gazdagabbak, mint a szegények, hiszen már hozzászoktak a gazdagsághoz. A Mennyben valóságosabbak és bonyolultabbak a tárgyak, a bútorok, a városok, mint a Földön; a színek is változatosabbak és élénkebbek. Az angol származású Angyalok előszeretettel politizálnak; a zsidók ékszerekkel kereskednek; a németek pedig könyveket cipelnek magukkal, s onnan lesik ki a válaszaikat. Minthogy a muzulmánok már megszokták, hogy Mohamedet imádják, leremlett nekik Isten egy Angyalt, aki a Prófétának adja ki magát. A lelki szegények és az aszkéták nem részesedhetnek a paradicsomi örömekben, hisz úgysem érnék fel ésszel". A lelki szegények nem lehetnek boldogok Swedenborg szerint, mint ahogy a tévének sem lehetetlen átjutnia a tűfokán... Fejtegetésében Epikurosz filozófiája keveredik okkultista tanokkal, mindenki annak az életnek a kiteljesedését kapja halálában, amit addig megélt vagy választott. Akkor legmeggyőzőbb, amikor az ördögökről ír: „Nem érzik jól magukat ama pokolbéli vidéken, mely csupa mocsár, sivatag, őserdő, felpertszelt falu, bordélyház meg sötét odú, ám a Mennyben még boldogtalanabbak lennének. —Szépnak hiszik magukat, pedig sokuknak alacsony az arca, vagy épp csak pusztá húscsafa, vagy egyáltalán nincs is arca." Ez a jellemzés a

legtöbb képzelet lényével kapcsolatban igaz, és legfőképpen e teremtményekhez való viszonyunkra áll, amelynek a lényege: azonosság-hiány. Helyünk helyének a keresése folyik, és önmagunk kitapogatása a helyek között. Nem véletlen, hogy a Tudás Fájának gyümölcséből kiharapott kóstoló, a Világ értelmezhetetlenségének káosza meghatározó tényező a képzeletbeli lények körülírásakor. Ezért lehet közöttük az egyik legfontosabb Lilith (vagy Lilit), a kígyó és asszony, Ábel gyilkosának megfogantatója, aki rávette az Embert, hogy az egésznek tudása helyett a részt akarja tudni, elinduljon a tudatelőtűből a praktikus gondolkodás útvesztői között. Ez pedig már a Minótauros legendája, amelyet Borges és Guerrero kacagtató módon interpretált: „Meglehel, az az ötlet, hogy úgy építenek meg egy házat, hogy elévedjen benne az ember, sokkal furább, mint az, hogy egy embernek bikafeje van, ám e két elképzelés így együtt kölcsönösen erősíti egymást, s a labirintus képe összhangban van a Minótauros alakjával. A szörnyűséges házba belelillik szörnyűséges lakója."

Nem marad más számunkra, mint ábrázatunk elrejtése a görbe tükrökben... és az álom. Csodálatos lényekről.

Antal István

AZ ISMERETLEN TÖRTÉNET

Szilágyi Andor: *A világtalan szemtanú*
Kráter, 1990. 248 oldal, 92 Ft

Ez a lassan már túl jól ismert történet, gondolom a regény első elolvasása után, olyan triviális, mint arcom a tükörben, de ugyanolyan kimeríthetetlen is. Másodjára aztán azt gondolom: nem, nem is tükörkép, inkább emlékmű a tegnapiról. Amit művé tesz, az még nem emlék, de már nem is aktualitás. Harmadszori olvasásra pedig azt gondolom: hiszen ez leginkább színtiszta, zuhatagos, ellenállhatatlan irodalom.

Kitsi-Kopin, a szerencsenfekete, csontgolyó-szemű árva verklis várja halálát a szárnyas kőoroszlánokkal és furcsa nevű mutatványosokkal benépesült Saint Lasar téren. Ez a halál a

moontenegrói Infánsné kecses keze által érkezik majd, látja előre a mindent látó vak vekernyész, egy nyisszantással, amely végét veti Kitsi-Kopin leküzdhetetlen hűségének az öreg, Az Örökös Elnök, Az Egykori Miniszterelnök, A Valaha Halálraítélt, de Sohakinemvégzett Kormányfő iránt, akinek neve Amerigo Ludwig von B. lá'Grande, és akit épp azon az éjjelen bocsátott ki magából egy fekete autó, egy csörgőkígyós, a Saint Lasar téren, amikor Kitsi-Kopin szüleit, a moontenegrói száműzötteket, elvitte egy csörgőkígyóktól hemzsegő másik.

Kitsi-Kopin osztályrésze a hűség, hősi és korszerűtlen hűség Dózsa trónjánál szerencsenfeketére égett szípapja iránt, aki inkább elszenvedte nyelvének kivágatását, onnaga meggyaláztatását, semhogy vezére húsából egyék, az öreg iránt, aki mögé Moontenegro népe felsorakozott egykor, és az ecetfa, kutyaszar és kutyahúg szagát árasztó Moontenegro iránt, amelyet az öreg egykori mozgalmi harcostársai, az Infáns és az Infánsné, és pribékeik, a Hajnal Kutyái tönkretettek – a moontenegróiak szíve mára mérgezett kút, mondja az öreg, gerincük mint törött hidak zavaros folyók felett. Sőt Kitsi-Kopin maga a mesebeli hűség, a sosem volt hőksorszakok minden hűségének párlata, aki, miközben az első eperízű erekcióna vágyakozik, és az alma-meg vaníliaillatú Miss Paranomál Bertoluccira, laponként rágja és emészt el Amerigo Ludwig von B. lá'Grande halálra keresett titkos visszaemlékezéseit, amelyeket a gonosz Infánsné így meg nem kaparinthat, hiába fecskendezett halálos beléndekfözetet az öreg bal kisujjába. Az életbe még bele sem kóstolt, ártatlanságát még el sem veszítette. Kitsi-Kopin a pribékek, árulók, besúgók és kollaborátorok karneváli világában a látó, az önfeláldozó áldozat, a mesebeli hős, akinek hőssége hűsége, és akinek figurája óhatatlanul azt sugallja, hogy csak az a hős, aki áldozatul esik a bosszorkányos gonoszságú hatalmi praktikáknak és a szövevényes árulásnak.

Mintha egy sajátos látószögű mesét olvasnánk, a második, sőt harmadik generáció, az eposzi mértékű eredeti történet utóéletének meséjét. Az öreg, a nagy színtér hőse a fiúi hűség alulnézetéből jelenik csak meg, a történet pedig az eredeti történet világossá és végérvé-

nyessé tisztított emléke. Szilágyi az emlék másodlagosságát bravúros szerkezeti trükkal teszi szemléletessé: a történet minden eleme egyszerre van jelen, a lineáris történetfűzés helyett egyenértékű epizódok ismétlődnek, az időbeliséget teljesen felborítva újra meg újra, változatlan formában, szinte képeslapszerűen ugyanazok a szövegdarabok jelennek meg. Az időbeliség helyét a halálvárás sűrűsége és az emlékezet logikája veszi át. A mese szabadságát, hogy szereplőit bármely eszközzel a mindennapinál tökéletesebben jellemzővé tegye – a szabadságot, amelyet García Márquez műveivel kapcsolatban némiképp laposan mágikus realizmus néven emlegettek –, Szilágyi teljesen kiaknázza, főképp a „mágikus” részre támaszkodva. Csak egyetlen szépséges példát szeretnék idézni, Halusek Mikola tanár úr figuráját, aki az orrszarvú galambok egyensúlyának titkát megfeytendő szörnyűséges kísérleteket végez, aki elcsábítja a liliumtestű Emil Oorált, az ő édes angyalhuszárját, és örökre eljegyz a szégyennel, de aztán ezüstfejú botjával együtt kiugrik az ablakon, hogy az őt lelkiismeretként visszhangzó Kitsi-Kopinak azt kiálthassa: ide süss!

Minden bizonnyal lehet ezt a könyvet másféppen is olvasni, nemcsak meseivé növelt figurák emlékműtörténeteként. Kereshetnénk benne a nyelvi és képi szépségekbe szemérmesen elrejtett, felöltöztetett politikumot, a történeti allegorizálás gyümölcsét, a nemzetszélességű tanulságot. Szilágyi nem követeli meg az efféle értelmezést, csak felkínálja, ami manapság elég is. Úgy gondolom azonban, hogy nem érdemes így olvasni a regényt, mint ahogy Szilágyi drámájának (A RETTENETES ANYA, AVAGY A MADARAK ÉLETE [A NÉHAI ELSŐ-ÍTÉLKÁROK EMLÉKÉNEK]) is ezt az oldalát találom a leggyengébbnek: a politikai kihegyezettséget. (A darabot a Szolnoki Szigligeti Színház mutatta be, Fodor Tamás rendezésében.) A közhelynek is soványka politikai tanulságot a párját ritkító nyelvi szépség nem meg-eleveníti, hanem, talán szándéktalanul, túllépi, és a hősök és gonoszok pátozsa helyett a hősi és gonosz pátoz emlékének pátozát teremti meg.

Babarczy Eszter

ÖTÖDIK NEKIFUTÁS

Agh István: *Kidöntött fánk suttagása*
Magvető, 1990. 255 oldal, 68 Ft

„És így tovább” – végződött a DANI URASÁGNAK. Hat évvel később itt a folytatás, Ágh István szociográfiával kevert emlékezéseinek ötödik kísértete, nagyrészt a korábbiak együvé menekített részleteiből. Ritka, rokonszenves műgonddal csökkenti kötetről kötetre a „törmelék” arányát, a megőrzésre méltó passzusok mondatai egyre fényesebbre kopnak. Furcsa mondatok: igen gyakran nélkülözik az állítmányt, tartalmaznak viszont pusztán jelentésük alapján oda alig illő szavakat. Az eredmény olyan tömörség, amiből nem rí ki Nagy László jelölés nélkül is idézett szövege (ÉLETEM) vagy a parasztkonok számtalan mesélés alakította történetkéi.

Ami elveszett (de nem a szerző vesztette el), az a falusi tudósítás izgalma. A magyar szociográfia sajátos módon érdekesebb volt, amíg tabuk kerülgetésére kényszerült. Ma végig lehet vinni az oknyomozó gondolatmenetet, de oda a kimondás gyógyító hatásába vetett hit.

Idill és vádirat, amit a közönség egy paraszti memoártól vár. A távolról sem biztonságos élet adataiból a természettel való harmónia illúzióját, a történelem jól ismert stációinak során a hagyományos közösség pusztulását, a feltámadás reménye nélkül. Agh dolgát megnehezíti, hogy alapvetően egyetért a fölfogással – a várakozásokat pedig meg kell csalnia, különben minden stiláris szépség ellenére is az unalom fenyegetné művét.

Nem váratlan, hogy szinte vallásos áhítattal közeledik a hely (a Kemenesalja) és a család történetéhez: „...ódon papirosokon jártatom szememmel, s ujjam nemes porral szenteltetnek, mintha kezem szabadna mosnom...” (12. o.) Nem váratlan, hogy kivágott fákkal, ízetlenné korszult ételekkel, lelketlenné vált munkával végződik a történet; az sem, hogy nem idézi bátyja emlékiratából azt a mondatot: „Átkozott világ halt meg szemem előtt.”

(Az emlékezet szelektivitása sem példátlan: megesik, hogy ha valakinek egykori iskoláját több híresség is felkereste, 1979-ben Mindszenty gőgje jut eszébe [ÜRES BÖLCSONK JÁRÁ-

SA, 204. o.], úz évre rá inkább Dobi ostobasága [KIDÖNTÖTT. 232. o.])

A meglepetés – kétségkívül kellemes fajta – a gazdag ellenpontozás. A helytörténet a legkevesbé sem száraz, hanem mágikus realista miniregény a lázadó ösztönű apácsról. A „regénybe illő” Savanyó Jósikáról vagy a 19-es deveszeri ellenforradalomról viszont hivatalos jegyzőkönyvek értesítenek – végül mégiscsak balladás hangon. A saját birtok végtelen pereket jelent, az iszonyú önzés példáit, utána rögtön megismerjük a paraszti ész kevésbé józan oldalát is, a „kísérteljárás, álomjárás, túlérzékenység” (126. o.) borzongató eseteivel. A könyv így határozottan érdekfeszítő, bár nem az, amit könnyű olvasmánynak mondanak; darabosabb annál, számos adattal terhelt.

Az egyik főszereplő megfoghatatlan és alig megnevezhető. Ez az erő teszi a juhászból lett betyár és a földesúr lelki rokonságát (51. o.): a hely szelleme.

A másik, hús-vér főszereplő természetesen Nagy László. A gyerekkorukkal foglalkozó fejezetek véletlenként mutatják be mindazt, ami a költőt olvasva sorsszerű és szimbólummá magasodik, hogy a nagyanya, az Öregség gonosz, hogy az apa bizony siralmas kis patriarcha, és főleg a „nagy kegyelmet”, hogy a csődör heréletlen maradt. Hogy a környezetétől előzőleg megformált Nagy László volt, aki ezt a háttérrel mintha maga írta volna – sokat elvesz a sors mesés szükségszerűségének illúziójából.

Hajdú Gergely

Októberi számunkban az 1208. oldalon a könyvbírálat éléről sajnálatos figyelmen kívül hagyásból lemaradt a regény fordítójának neve. Vladimir Nabokov VÉGZETES VÉGJÁTÉK-át Horváth Sz. István fordította.

A VADKAN ERYMANTE ÉS A BURZSOÁ ÁLLAM TERMŐTALAJA

Vadász Sándor: *Emberék és eszmék a francia forradalomban (1789–1799)*
Gondolat, 1989. 286 oldal, 150 Ft

„Egy rossz költő mily megindító...”
(Kosztolányi)

Hát még egy rossz műkorcsolyázó! – egészen nem ki a magam részéről Kosztolányi gondolatát. Az ember meghatottan figyeli, amint csetlik-bodik a jégén, s megbocsátó mosollyal kíván neki több szerencsét a legközelebbi bajnokságra. Hanem amikor a pontozóbírák, akik jószerivel oda sém figyeltek a produkcióra, csaknem valamennyien a legmagasabb pontszámra érdekesítik, a néző hangulata egyik pillanatról a másikra megváltozhat. Még az is megeshet, hogy felháborodik, és vad tiltakozásba kezd: hát nem látták az elhibázott ugrásokat, nem vették észre, hogy hányszor elvesztette az egyensúlyát?! Még a végén megnyeri a bajnokságot!

Valahogy így vagyok Vadász Sándor **EMBERÉK ÉS ESZMÉK A FRANCIA FORRADALOMBAN (1789–1799)** című könyvével is. Önmagában inkább elnéző mosolyt érdemel, mint részletes kritikát, csakhogy a szerző „nagydoktori” disszertációként is benyújtotta, s annak rendje és módja szerint meg is kapta érte a megfelelő tudományos fokozatot. Az alábbi megjegyzéseket tehát nem is annyira egy történetírói mű bírálatának szánom, mint inkább tudományos minősítő rendszerünk kritikájának.

Vadász Sándor tanulmánykötetének alapproblémája az, hogy a szerző a francia forradalom egyik legelavultabb értelmezésének a helytálló voltáról szeretné meggyőzni olvasóit – meglehetősen vitatható történetírói eszközökkel. Az elmúlt két-három évtizedben ugyanis egyre több történész mondott le arról, hogy a forradalmat afféle határkönek tekintse feudalizmus és kapitalizmus között, s eredetét a nemesség és a polgárság hosszú távú, antagonisztikus osztályellentétével magyarázza. A feudalizmus rendszere 1789-ben már a múlté volt, legfeljebb egyes maradvá-

nyait számolhatták fel a forradalom idején, amelyben nem is a kapitalista polgárság vette át a hatalmat, hanem a nemesi és polgári tulajdonosok felső rétege. A modern kapitalizmus csak a forradalom után ötven-hatvan évvel kezdett kialakulni Franciaországban. Vadász Sándor azonban hű maradt a harminc-negyven évvel ezelőtti, ortodox marxista társadalomtörténeti értelmezéshez, s manapság, amikor oly nagy a tolongás azon a bizonyos damaszkuszi úton, ezt bizony úszteletre méltó elvhűségnek kell tekintenünk. Olyannyira ragaszkodik a feudalizmus ellen harcoló kapitalista polgárság mítoszához, hogy még a középkori várakat is „feudális erődök” néven emlegeti (98. o.). Nagyobb baj ennél, hogy kötetében mindenhol „összemossa” a feudális, nemesi és földesúri jogok különbözőségeit. A francia szövegekben *corvées seigneuriales*-ként, vagyis földesúri munkajáradékként említett jelenségeket például „hűbéri robotszolgáltatások”-nak fordítja (125. o. – az eredeti szöveget lásd J. P. Hirsch *LA NUIT DU 4 AOÛT* című kötete 147. oldalán). Ragaszkodik a „*parazita nemesség*”-ről alkotott ősi elképzelésekhez is (120. o.), holott a francia történészek egyöntetű megállapítása szerint a XVIII. századi francia nemesség nagymértékben bekapcsolódott az árutermelés folyamatába, s korántsem volt olyannyira „dekadens”, amennyire ezt ellenfeleik állították róla a forradalom során.

Az utóbbi években alaposan áértékelték a felvilágosodás és a forradalom kapcsolatát is. A XVIII. század filozófiája ugyanis inkább reformista volt, mint forradalmi, s kizárólag a társadalom szűk, felső, nemesi-polgári rétegében éreztette hatását. Vadász sommás megállapításai során azonban, melyek szerint „*Montesquieu – tömören fogalmazva – a nagyburzsoázia ideológusa volt*” (92. o.), a felvilágosodás pedig „*a forradalom előkészítője*” (86. o.), amely „*viszonylag rövid idő alatt megváltoztatta a társadalom túlnyomó többségének gondolkodásmódját*” (86. o.), egy rendkívül leegyszerűsítő s végső soron hamis kép bontakozik ki előttünk. Ha Vadász komolyan gondolja, hogy a felvilágosodás „megváltoztatta” a néptömegek gondolkodásmódját, minden bizonnyal egyik saját, különös módszertani eljárása tévesztette meg: a kötetben ugyanis a népi mentalitási több alkalommal is polgári-értelmiségi poliükusok írásainak felidézésével próbálja jellemezni. A SANS-

CULOTTE-MENTALITÁS című fejezetében például Collot d'Herbois, Fouché, Roux, Marat és Hébert (egy színész, egy tanár, egy pap és két újságíró) cikkeiből olvashatunk részleteket, mintha a tömegek szükségleteit és törekvéseit csak a nép felett álló, de a népre hivatkozva politizáló értelmiségiek képviselhetnék. Vadász teljesen félreírta a „forradalom alulnézetben” elnevezésű megközelítésmódot is: a francia történészek ezt akkor használták, amikor a városi vagy vidéki néptömegek szemszögéből dolgozták fel a forradalom eseményeit – Vadász hasonló című fejezetében azonban egy módos járadékos, egy kereskedő és egy egyetemista naplójából olvashatunk részleteket.

Szerzőnk számára természetesen az 1793–94-es évek jelentik a forradalom „csúcspontját” (252. o.), és „végkifejtését” (83. o.). (Sajnos következetesen „jakobinus diktatúrának” nevezi a francia történészek által inkább „forradalmi kormányzat”-ként vagy „terror”-ként emlegetett időszakot, pedig ez az elnevezés ugyanolyan megtévesztő jellegű, mint a „proletárdiktatúra”). Bár a kötet címében arra utal, hogy az 1789 és 1799 közti tíz évet tekinti a forradalom korának, mégis mindössze tíz és fél oldalt szentelt a Robespierre 1794-es megbuktatása utáni öt év eseményeinek. Számára a forradalom elsősorban 1793–94-et jelenti – az 1789-es EMBERI ÉS POLGÁRI JOGOK NYILATKOZATA (amely Franciaországban a bicentenáriumi megemlékezések középpontjában állt) mindössze húsz sort kap a kötetben (126–127. o.). Vadász elismerésre méltó nyíltsággal vállalja manapság korántsem népszerű terror- és diktatúrapárti álláspontját, s egyetértően idézi egy sans-culotte 1795 tavaszán tett kijelentését, mely szerint „Robespierre uralma idején vér folyt, és nem voltunk szűkében a kenyérnek; most nem folyik a vér, és szűkében vagyunk, tehát vérnek kell folynia, és akkor lesz kenyérünk”. Szerzőnk szűkszavú kommentárja: „Egyesek szemében nyilván primitívnek látszik ez a gondolatmenet, de meg kell fontolni, hogy nemcsak a sans-culotte-mentalitásnak, hanem – a lényegét tekintve – a történelmi tényeknek is megfelelt.” (255. o.) Nos, a „terror vagy éhínség” alternatíva nemcsak primitív és fenyegető, hanem – lényegét tekintve – a történelmi tényeknek sem felel meg, hiszen olyasmit sugall, hogy a közellátás problémáit kizárólag a terror és a diktatúra oldhatja meg. Egy kétszáz évvel ezelőtti éhező részéről ért-

ető, ha így gondolkodik, szerzőnk azonban – ha már Kelet-Európa történetének utóbbi évtizedei nem győzték meg arról, hogy a diktatúra és a terror nem mindig jár együtt a közéletmezés fejlődésével – megemlíthette volna, hogy 1795 tavaszán Párizsban az előző évi gyenge termés, a rendkívül kemény tél és a forradalom okozta általános gazdasági zűrzavar is hozzájárult az éhínség megjelenéséhez.

Vadász a régi recepteket követve a girondistákat „önző oszáltyérdekék” követésével vádolja (18. o.), a több százezer halálos áldozatot követelő terrort igazolni (175. o.), áldozatainak a számát pedig csökkenteni próbálja. Legáltalában erre utal, hogy könyve 82. oldalán ismeri, hogy a „17 ezer, statisztikailag igazolható” lefejezéshez hozzá kell számítanunk az ítélet nélkül kivégzetteket és a börtönben elpusztultakat, ezt a számítást azonban sehol sem végzi el a kötetben, inkább kijelenti, hogy „az utókor számára nem elsősorban a mennyiségi mutatók a legfontosabbak” (177. o.).

Az egész kötetet hithű robespierrre-izmus hatja át: Vadász a forradalom történetíróit elsősorban Robespierre-ről kialakított véleményük alapján jellemzi (15., 30. o. stb.), még a királyság megbuktatásában is „döntő szerepet” tulajdonít neki (170. o.), pedig ehhez nem sok köze volt, egyik legfőbb érdeméért azt jelöli meg, hogy „a kezdelektől egészen a thermidori végkifejtélig a szó legszorosabb értelmében végigcsinálta a forradalmat”. (195. o.) E nézőpontot elfogadva persze Talleyrand vagy Fouché sokkal méltóbb lenne csodálatunkra, hiszen ők a forradalom után még a konzulátust, a császárságot és a bécsi kongresszust is „végigcsinálták”. Ma már azonban nem túlságosan népszerűek azok a diktátorok, akik legkülönbözőbb ellenfeleik után saját egykori bajtársaikat is a verpadra küldik, s félő, hogy a mai olvasóra már nem gyakorol nagy hatást a robespierrre-izmus egyik legősibb s itt ismételten előrangot kapott „nagy érve” sem, mely szerint „Franciaország újkori történetében rajta kívül szinte nincs egyetlen politikus sem, akinek a neve mellé oda lehetne illeszteni a nagybetűs főnévvé vált jelzőt: Megvesztegethetetlen”. (195. o.) A minimális történelmi ismeretekkel rendelkező olvasó ugyanis valószínűleg egész sor tisztességes politikust fel tud sorolni Franciaország újkori történetéből. Elisabeth Eisenstein amerikai történész szellemes megállapítása is eszünkbe juthat:

Robespierre tisztakezűségére azok szoktak hivatkozni, akiknek a szemében a közpénzek tékozlása nagyobb bűn az emberéletek tékozlásánál.

Vadász Sándor rendkívül gyenge lábon álló történetírói eszköztárral próbálja alátámasztani sajátos történelemszemléletét. A számtalan sajátóhíbat persze igazságtalan lenne a szemére hánynunk, bár rendkívül bosszantó, hogy Buonarroti három helyen is „*Buonaroti*” néven szerepel (15., 16., 17. o.), Hébert több alkalommal is „*Hebert*” néven bukkan fel (62., 200. o.), követőiből „*heber-tisták*” (201. o. – kétszer!), irányzatából pedig „*heber-tizmus*” lesz (210. o.). Nagyobb baj, hogy Vadász nem tudja: a francia nemesi előnév nem azonos a családnévvel. A forradalom egyik legnagyobb szónokát tehát nevezhetjük Honoré Gabriel Riquetűnek, nevezhetjük Mirabeau grófnak, de semmiképpen sem nevezhetjük Honoré Gabriel Mirabeau-nak, ahogy szerzőnk teszi egyik fejezetcímében (146. o.), sem Riquetti grófnak, ahogy ez két sorral lejjebb olvasható. Sajnos csaknem valamennyi nemesi név hibás formában szerepel a kötetben. A családnévek ismerete híján Vadász még két személyt is összetéveszt egymással könyve 166. oldalán. Itt ugyanis Marat egyik cikkét idézi, de mivel nem tudja, hogy a szövegben szereplő Motier nem más, mint La Fayette, akiről a demokrata Marat csak a családnévén emleget (az eredeti szöveget lásd a MARAT VÁLOGATOTT ÍRÁSAI című kötet [Bp., 1950, Hungária] 117. oldalán), hozzászól még egy betűt a nevéhez, és máris behelyettesítette őt Mortier-val, Napóleon későbbi marsalljával. Az olvasó persze nem érti, hogy miért vádolta Marat 1792 elején az ekkoriban még ugyancsak alacsony rangban szolgáló Mortier-t azzal, hogy befolyása alá vonta a kabinetet...

Szerzőnknek igen komoly problémái vannak a fordítással is. Olykor azt is magyarra fordítja, amit felesleges (a különböző könyv- és újságcímeket például), vagy a Palais-Royal nevét, amely így megtévesztő módon „*királyi palotává*” válik a 179. oldalon), máskor pedig jókora „leiterjakabokkal” szórakoztatja olvasóit. A hatalmak kiegyensúlyozásának elvéből nála „*angol mérlegrendszer*” lett (198. o.), a honleányból „*női hazafi*” (22. ábra), a legtréfásabb „*félrefordítást*” azonban a 181. oldalon találhatjuk meg. Szerzőnk itt a király kivégzését

követelő Desmoulins-t idézi, a következőképpen: „*A franciáknak nincs szükségük arra, hogy olyan pert készítsenek neki [a királynak – H. P.], mint amelyet Hercules a vadkan Erymante-nak, vagy a rómaiak Tarquiniusnak és Caesarnak...*” Ha erőt veszünk az erümanthoszi vadkan sajátos megszemélyesítése feletti derűtségen, könnyen rekonstruálhatjuk az eredeti szöveget, amely minden bizonnyal azt állította, hogy a franciáknak ugyanúgy nincs szükségük perre, ahogy Herkulesnek és a rómaiaknak sem volt.

Ahhoz képest, hogy az idézetek milyen fontos szerepet játszanak a kötetben (nemegyszer az elemzéseket is ezek helyettesítik), szerzőnknek rengeteg gondja van velük. A 195. oldalon például Duplay asztalosmesternek tulajdonítja Robespierre híres búcsúzó kijelentését, máshol csak az idézett mondat végén szerepel az idézőjel (63. o.), a 135. oldal közepén pedig teljesen elmarad, holott itt Vadász szintén mondatról mondatra idéz J. Tulard, J.-F. Fayard és A. Fierro HISTOIRE ET DICTIONNAIRE DE LA RÉVOLUTION FRANÇAISE című kötetének 906–907. oldaláról.

A kötet stílusa fésűletlen. Lamartine-ről például megtudhatjuk, hogy „*fokozatosan balra tolódott, természetesen polgári értelemben*” (19. o.), Mathieztől pedig azt, hogy „*az októberi szocialista forradalom után egy ideig csatlakozott a Francia Kommunista Párthoz, azonban ellátolódott tőle*” (52. o.). A szerző olykor nem vesz tudomást az alany megváltozásáról sem, és ilyesmiket ír: „*Ez a kötet 1914-re el is készült, de mivel 1916-ban elesett a fronton, csak 1920-ban jelenhetett meg.*” (58. o.) A legemlékezetesebb mondat azonban így hangzik: „*Mazauric tehát alkotónak, kezdeményezőnek minősítette a jakobinizmust, amely a körülmények kényszere alatt nemzeti méretekben központosított struktúráként jött létre, s egyben nagy intézményi laboratóriumként szolgált, ahol meghonosodott a rá következő évtizedekben színre lépő burzsoáz állam termőtalaja.*” (174. o.)

Fárasztó lenne olvasóink számára, ha a kötetben találhatók valamennyi tévedést és pontatlanságot sorra vennénk, s felhívnánk a szerző figyelmét arra, hogy 1789-ben még nem voltak megyék (104. o.), hogy La Fayette nem a katonaság, hanem a nemzetőrség feje volt (152. o.), hogy Chaumette nem volt Konventtag (158. o.), noha néhány régi magyar lexikon így tudja, hogy a burzsoázia nem azonos

a harmadik renddel (163. o.), vagy hogy Bonaparte 1797-ben nem harmincnégy éves volt (260. o.). Kiemelhetnénk az időrendbeli tévedéseket is: 1795 októberéről írva Murat-t még nem nevezhetjük Bonaparte „régí bajtársának az olaszországi hadseregéből”, hiszen az olasz hadjárat csak a következő évben fog elkezdődni (257. o.), a quiberoni partraszállásra pedig nem a Direktórium, hanem a thermidori Konvent idején került sor (263. o.). Megkérdeshetnénk Vadász Sándortól, vajon miért nevezi Richard Cobb angol történészt marxistának (72. o.), miért tekinti az elitista Buonarrotit „a legradikálisabb népi forradalmiság szószólójának” (15. o.), miért minősíti Lamartine-t egy 1941-es szovjet forradalomtörténet idézetével (23. o.), s milyen alapon állítja Bonaparte szigorú erkölcsű édesanyjáról, hogy ötvenedik életéhez közeledve „a topless határát súroló toaletten” foglalt helyet színházi páholyában (242. o.) Pontatlanságok, tévedések és hibás adatok sokaságával aligha lehet meggyőződen alátámasztani bármely történelmi mű koncepcióját.

Vadász Sándor könyve a nagy francia forradalom kétszázadik évfordulója alkalmából jelent meg, azonnal megkülönböztetett helyet kapott a kirakatokban és a könyvtárak olvasótermi polcain, szerzője a tudományok doktorává lett általa – mivel vigasztalhatnánk magunkat ezek után? Legfeljebb Stanislaw Lem híres törvényével: „Senki nem olvas semmit; ha olvas, nem érti; ha érti, elfelejti.”

Erre bizvást építhetünk.

Hahner Péter

A FOSSZÍLIAVADÁSZ

Richard E. Leakey: *Megnyertem az életet*
(*One Life. An Autobiography* – 1983)
Fordította Sz. Kiss Csaba
Gondolat, 1990. 173 oldal, 128 Ft

Az angolszászok, még ha lelkes kenyai honpolgárok is, az understatement, a kevesebbet mondás hívei, miként azt a könyv eredeti címe mutatja. Szerzője egy nagy ősrégész család ifjabb sarja (*1944); apja, Louis, anyja, Mary és nem utolsósorban ő találta meg az utóbbi év-

tizedekben az ember elődeinek legfontosabb, az eredettörténetet évmilliókkal hátrébb igazító leleteit különböző kelet-afrikai lelőhelyeken. Richard nevéhez fűződik számos hominida- (Australopithecus-) maradvány és az emberhez még közelebb álló ún. 1470-es kőponya megtalálása. Mindez a kérdéssel foglalkozó újabb könyvek legizgalmasabb lapjain olvasható, magyarul például éppen Richard Leakey és Roger Lewin *FAJUNK EREDETE* című művében (Gondolat, 1986) vagy *A MÚLT SZÜLETÉSE* (THE MAKING OF THE PAST) című remek angol archeológiai sorozat *AZ EMBER ÖSTÖRTÉNETE* című kötetében (Helikon, 1988). A kissé száraz önéletrajz azonban kevésbé a nagy fejlődésvonal-hipotézisek, a „missing link”, a hiányzóláncszem-keresések, a régészeti spekulációk vonzó világában igazít el, hanem a métier természetében. Kevésbé arról szól, amit talál, hanem arról, hogy hogyan, s ki az, aki talál.

A humaniorák emberét ez azért is érdekelteti, mert az archeológia tudománya a terepmunka mindennapjaiban mintha a tudományok archeológiai rétegét tárná fel: a vállalkozás, a kutatás, a vadászat, az adatgyűjtögetés, a megfigyelés itt még közvetlenül átélethető – nem bújik el a kutatóintézetekbe, laboratóriumokba a laikusok elől. Sőt a nagy felfedező maga is lehet még laikus, amiképpen Richard Leakey is amatőr: nem végzett egyetemet. A transzparencia a legtöbb mai tudományban gyanús. Nem zárható ki persze, hogy egy-egy „paradigmaváltást” éppen a nem specialista indít el, de ez kivételes. A régészetben azonban mintha nem volna kivételes: nemcsak Schliemann és más klasszikus példák ötlenek eszünkbe, hanem a magyar Zolnay László, vagy éppen egyetlen kiemelkedő jelentőségű ősrégészeti leletünk megtalálója, Vértes László is. A közvetlen, tehát nem kísérlelileg előkészített megfigyelésnek, ha nem tévedek, még csak egy alaptudományban van ekkora jelentősége, az etológiában. (Noha, mint a *New York Review of Books* október végi számából értesülök, van olyan nézet, miszerint a föld rovarjainak kilencven százaléka felfedezésre vár; valamint minden évben új emlős-, sőt madárspecieseket azonosítanak.) S van is abban valami jelképes, hogy a csimpánzok természetes körülmények között való eszközhasználatának felfedezője, az

addig egyetemet nem végzett s doktori fokozatot csak erről szóló csodálatos könyvével (AZ EMBER ÁRNYÉKÁBAN, Gondolat, 1975) nyerő Jane van Lawick-Goodall a Leakey biztatásával és támogatásával vágott neki megfigyeléssorozatának.

Richard Leakey első csontkövületletét, egy már kihalt óriási disznófaj ép állkapcsát hét éves korában találta, születésének körüljáratlankodva. A könyv részletes információkkal szolgál arról, hogyan jön létre az a készség, amellyel valaki meglátja, amit néz, az a beállítódás, amely alkalmas a megtalálásra. „*En mentem elől, a legrövidebb utat keresve. Úgy döntöttem, egy kis vízfolyás száraz ágyában megyünk végig... Elöl mentem, néhány lépéssel Meave előtt, amikor legnagyobb meglepetésemre azt láttam, hogy egy Australopithecus arca bámul rám, mintegy öt méteres távolságból. Tüstént felismertem a később teljesen épnek bizonyult fosszilis koponyát, ahogy ott hevert a homokban. Elképzelhető, mi éreztünk! A koponyát könnyen föl lehetett ismerni, mert feltűnően hasonlított a Zinj-hez, ahhoz az Australopithecus boisei-koponyához, amelyet anyám 1959 júliusában talált az Olduvai szurdokban, majdnem pontosan tíz évvel a mi felfedezésünk előtt.*” (107. o.) Az expedícióhoz csapódott fekete háziszolgáról, Bernard Ngeneóról, aki 1972-ben megtele az 1470-est, s később is szenzációs leletekre talált, ezt olvassuk: „*Mint az összes többi tapasztalt fossziliavadász, a csontok anatómiájával úgy ismerkedett meg, hogy kézbe vette az állateson- tokat, csonttörödékeket, és összehasonlította az egyik fajt a másikkal, kint a terepen és a múzeum csontlaboratóriumában is.*” (128. o.)

Távol legyen bármifajta szaktudás, speciális képzettség bírálata e figyelemfólkeltő soroktól. A szenvedélyes, nagy gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező és nem utolsósorban szerencsés fossziliagyűjtő leleteinek ki kell állnia az anatómiai, geokémiai, kormeghatározó vizsgálatok minden próbáját. Maga a vadász azonban őrzi az egykori tudományok kalandját és kockázatát, jelentősége, értelme pedig nem szorul magyarázatra.

Radnóti Sándor

EVOLÚCIÓ BÖLCÉSZEKNEK

Steven Jay Gould: *A panda hüvelykujja*
Fordította Bacsóné Módos Magdolna, Rózsahegy
István. Válogatta Somlyó Bálint
Európa, 1990. 220 oldal, 25 Ft

Üdvös módon számos könyv jelent meg az utóbbi időben az evolúció ilyen vagy olyan aspektusáról; nem is egyet e recenzióban is idézek majd az összehasonlítás végett. Mindenekelőtt leszögezem: a cím valóban azt fejezi ki, amit gondolok; ha van könyv, melyből egy Filosz is megértheti – feltéve: ha akarja –, hogy miért is izgatja annyira a Dögészeket az evolúció, s hogy e teremtmény mechanizmus miként működik – nos, akkor Steven Jay Gouldnak, a nagy hírű Harvard Egyetem professzorának műve bizonyára ilyen.

Különös tudomány a biológia. Harold J. Morowitz telicálálata szerint: A Fizika és a Történelem között helyezkedik el. S valóban: mindkettőnek megtaláljuk benne lényeges elemeit. Bízást állíthatjuk, hogy a kettő igazán az Evolúcióban ér össze, többszörösen is; ezért is mondhatta Theodosius Dobzhansky, hogy a biológia tudományában minden csak az evolúción keresztül nyer értelmet.

Az evolúciós logikába kiváló betekintést nyújtanak ugyan Richard Dawkins könyvei,^{1,2} de – tapasztalatból is tudom – bölcészeknek nemigen fogyaszthatók, s ennek sajátos oka van. Nem mintha nem írna kiválóan – hiszen Dawkins kitűnő stílusza –, hanem mert szemléletéből érdemben kiesik a Történelem. S – meglepő módon – nem azért, mert egyértelműen a Fizika dominálna. Nem, hanem azért, mert az evolúció tudományában szinte kizárólag a természetes kiválasztásra, Darwin nagy ideájára támaszkodnak, háttérbe szorítva mindazt, ami kilóg e szépen rendezett képből. Pedig sok ilyesmi van, s különösképp az ilyen „renitens” elemek szolgáltatják a bizonyítékokat még arra is, hogy a túlélést és szaporodást elősegítő módon alkalmazkodott (adaptálódott) szervezetek valóban a természetes szelekció s nem isteni akarat eredményei.

Gould tizenhárom pompás kis esszéjének majd mindegyikében hangsúlyozza, hogy tökéletesen alkalmazkodott organizmusokat

egy végtelenül Bölcs Elme is teremthetett volna, a Barkácsoló Evolúció ezzel szemben más-ként dolgozik: új funkció ellátására is csak a már meglévő szerveket módosíthatja, s ez gyakorta – elnézést a kifejezésért – afféle „gá-nyolt” jelleget kölcsönöz az organizmusoknak. Példaként gondoljunk csak arra a balfo-gásra, hogy garatunkban az orrunkból áram-ló levegő és a szájunkon keresztül bejutó táp-lálék útja keresztezi egymást, eredményeként akár fulladást is okozva. Ez történeti örökség: a halaknál az orrnyílás ugyanis a szaglószer-vezet, de – természetesen – nem bejárat a levegő számára.³ Ha félrenyelünk, halszerű őseinket és az Evolúciót kell szidnunk, ehhez bizony nincs közvetlen köze a Teremtőnek. Darwin teóriája szinte egy csapásra kihúzta a szőnyeget a természetes teológusok alól, akik az organizmusok célszerű felépítésében Isten végtelen bölcsességének a megtestesülését lát-ták; de érvként nem annyira a tökéletesen adaptálódott, hanem éppen a maladaptív bé-lyegekre van szükség. S láss csudát: Darwin – miként ezt Gould idézetekkel is dokumentálja – ezzel tisztában is volt!

De nehogy ám visszájára akarjuk fordítani a dolgot! Arthur Koestler szerint ugyanis elképzelhetetlen, hogy a véletlen változatok ter-mészetes szelekciója révén többször is ugyan-ahhoz az adaptációhoz jussunk. Közismert tény ezzel szemben, hogy Ausztráliában na-gyon sok olyan erszényes ragadozó él, mely-nek méhlepényes változatát Euráziából ismerjük. S mivel egyik sem származik a másik-ból, hát csak ámulhatunk ezen a *valószínűtlen* konvergencián. Csakhogy – miként Gould fi-gyelmeztet – a részletek tökéletes konvergen-ciájáról nincs szó; sokkal inkább arról, hogy az egész organizmusnak kell nagyjából hasonló körülmények között helytállnia, s a termé-szetes szelekció igenis képes arra, hogy a *rendelkezésre álló nyersanyagokból a lehető legjobbat* kikínálódja; s ha a *nyersanyagok* részletei nem korlátozzák jelentősen az egész organizmus *bi-zonyos* funkcióit, úgy *hasonló* környezetben ha-sonló, de *nem azonos* megoldások fognak meg-jelenni – amire számos példát is felhozhatunk. Az ember és a polip ősei több száz millió éve szétváltak egymástól, mégis, a polip szeme megszólalásig hasonlít a miénkre. Ez azért van, mert egy jó szemet a fizika törvényei szer-int egy jó mérnök csak néhány alapvetően el-

érő módon szerkeszthet meg, s ennél jobbat az Evolúciótól sem várhatunk.⁹

Ugyan, kérem – vethetné közbe a Filosz –, most barkácsolásról vagy mérnökösödésről beszélünk?! Természetesen a folyamat lényege – molekuláris szinten is!⁴ – mindig barká-csolás, de ha van egy feladatunk, amit többfé-leképpen is megoldhatunk, s a műhely gaz-dag – nos, akkor a végeredmény tetszőlegesen megközelíthet egy szép mérnöki munkát.

S a műhely tényleg lenyűgözően gazdag! Ma a biológusok a földi fajok számát három-harminc millióra becsülik. De ez a varázslatos sokféleség egy még elképzelhetetlenebbül na-gyobb gazdagságot takar: a rejtett örökletes (genetikai) változatosságot. Ennek sokféle for-mája lehet; egy meghökkentő példának: a ma-darak fogainak Gould külön esszét szentel.

Madárfog kétféle van: az egyik a paleonto-lógiai leletekben, a másik – ha ügyesek va-gyunk – a laboratóriumban. Arról van szó, hogy a madár hámszöveve képes az egér bi-zonyos szöveveivel összehozva szinte tökéletes fogat kifejleszteni. Ebben a madárhám akti-vitása kettős: részben arra serkenti az egérszö-veget, hogy a fog belsejét megtermelje, más-részt viszont az így keletkezett kezdeményt maga borítja be zománcsal. Megdöbbenő, hogy noha a madarak kb. harvanmillió éve fo-gadlanok, a fognövesztés képessége még min-dig nem veszett el teljesen a madarak örök-letes anyagából! Vajon hány-szoros palimpszeszt a genetikus szöveg?

Palimpszeszt olvasgatásához restaurá-torra és történészre is szükség van, Gould pe-dig egyszerre mindkettő a biológiában: pale-ontológus és evolúciókutató egy személyben. Kiváló és megfelelően honorált ismeretter-jesztő esszéinek ez adja a szakmai fedezetét. Természetesen ő sem mentes bizonyos korlá-toktól. Dawkins és ő szinte komplementerei egymásnak: Dawkinst a szelekció rafinériái ér-deklik, nagyon komolyan veszi a genetikát, nem humanista szellem, s szóban nem erős vi-tapartner; Gouldot csak a szelekció alapvoná-sai ragadják meg, számára a genetika termé-szetes, de nem hangsúlyos, humanista szel-lem, s igazi debatter. Gould hiányosságai leg-inkább NAGY HALAK, KIS HALAK című esszéjé-ben mutatkoznak meg: egyszerűen kész tény-nek veszi, hogy a szexualitás a genetikai válto-zatosság bővítése érdekében kifejlődött adap-

tív bélyeg; elhallgatva, hogy az evolúciógenetika egyik legnehezebb elméleti, korántsem megoldott problémájáról van szó. Szerencsére egyéb hiányosságai, mint például a „fent az erény, nincsen kas” meritumú ún. fajselektációs hipotézis, jótékonyan a háttérben maradnak.

Egy rosszmaájú, de legendásan fair nagy evolucionista szerint Gould szűkebb szakmai tevékenységét az módváltta, hogy elolvassán Kuhn könyvét a tudományos forradalmak szerkezetéről,⁵ úgy látta, hogy hírnevet szerezni leginkább paradigmaváltás útján lehet, s aki ezt iniciálja, annak örök helye van a Tudomány csarnokában. A „minden lében kanál” – hogy a frissiben rehabilitált Wolsky Sándor professzorunkat idézzem – Steven Jay Gouldnak ez – immár láthatóan – nem sikerült. Fő érdeme inkább abban rejlik, hogy megváltoztatta az őslénytan státusát a biológusok körében; míg korábban egy paleontológust azzal zavartak el, hogy „Menj, keress egy újabb fossziliát, s ne zavard a felnőttet!”, addig manapság a paleontológia szolgáltatója az evolúcióbiológia legizgalmasabb kihívásainak egy részét – akárcsak egykoron, a nagybecsű Cuvier idejében.

Gould esszéin átsüt, hogy szerzőjük jó érzékű és lelkes tudománytörténész is egyben. Amikor a múltba néz, alázattal közelít az egykori tudósok szellemi örökségéhez. Ha nem született is – Kopernikusz módjára – forrada-

lom ebből a múltba nézésből, azért figyelmeztetett bennünket arra, hogy nem árt, ha visszatérünk az ősforrásokhoz: Darwin, Lamarck, Cuvier munkáihoz; szerzőik sokkal okosabbak voltak, és sokkal árnyaltabban érveltek annál, ahogy azt a mai kor publikációkat hajszoltan gyártó kutatója olykor elképze-
li.

Az Olvasó meglegedésére szolgál, hogy Somlyó Bálint válogatása – mely két esszékötetből merített – megfelelően tükrözi Gould biológiai világképét. A fordítók: Bacsoné Módos Magdolna és Rózsahegyi István is jó munkát végeztek: szövegük nyelviileg és szakmailag is korrekt.

Jegyzetek

1. Dawkins, R. (1986): AZ ÖNZÓ GÉN. Gondolat, Budapest.
2. Dawkins, R. (1989): A HÓDÍTÓ GÉN. Gondolat, Budapest.
3. Maynard Smith, J. (1990): KULCSKÉRDÉSEK A BIOLÓGIÁBAN. Gondolat, Budapest.
4. Jacob, F. (1986): A LEHETSÉGES ÉS A TÉNYLEGES VALÓSÁG. Európa, Budapest.
5. Kuhn, T. S. (1984): A TUDOMÁNYOS FORRADALMAK SZERKEZETE. Gondolat, Budapest.

Szathmáry Eörs

A folyóirat az Osvát Ernő-alapítvány, az MTA–Soros-alapítvány, az Állami Biztosító és a Novotrade támogatásával jelenik meg

A nyomatás készült a Somogy M. Nyomdaipari Vállalat kaposvári üzemében — 102290 6000 pld.

Felölös vezérő: Mike Ferenc igazgató